ISSN 1005-5878

شىنجاڭ داشۇسى ئىلمىي ژورنىلى

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

1995

شىنجاڭ داشۋىسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسسلىك ژۇرنال

1995 ـ يىللىق 3 ـ سان (ئومۇمىي 63 ـ سان)

9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشردىن چىقتى

باش مۇھەررىر: ئەكبەر ھۈسەيىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قەييۇم قۇربان

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

بۇ سانىدا

ئىگىلىكنى قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە 1

فۇ جاۋجۇڭ (ئەكبەر ھۈسەين تەرجىمىسى) سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا 19

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 41

تەھرىرلىك خىزمىتىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا ..... ئەكبەر ھۈسەين 55

يازغۇچى زۇنۇن قادىرى ھەققىدە ..... ئازاد سۇلتان 70

پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى ..... ئابدۇللا مۇھەممىدى

ھەمكارلىق ۋە سىرتقا يۈزلىنىش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تۈپ يولى 79

زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى كۆرىنىش توغرىسىدا ..... كۇلىيا 82

يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن ـ نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا ..... رىشات مۇمىن 87

مەمۇرىي تۆلەمدىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا ..... گۈلباھار نىياز 91

تەڭقىس خۇلاسىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلىشى توغرىسىدا ..... ھەسەنجان تۇردى 96

بالدۇر نىكاھلىنىشقا سەۋەب بولىدىغان ئامىللار ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى ..... ھەمرا مۇھەممەت 102

ئۇيغۇرلاردىكى ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ..... ئەھمەد سۇلايمان 106

ئوغۇز داستانىدا تىلغا ئېلىنغان «قىنات» توغرىسىدا ..... تۇرسۇن ھۇشۇر 114

ئىدىقۇت ئۇيغۇر مائارىپى توغرىسىدا ..... چىمەن ئەجمىدىن 117

لۇغەت ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا ..... رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا 123

خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا ..... ۋاڭ سۇمبي 133

تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىدا تۇتقان ئورنى ..... زەيتۇنە توختى 138

دۇنيادىكى مىللەتلەر ..... ئۆمەر مولا 142

新疆大学学报
（哲学社会科学维文版）
1995年第3期
（总第63期）

目　录

关于经济法制观念的几个问题 …… 傅昭中　（艾克拜尔·侯赛因译）
论粟特及其文化后继者 …… 阿布都秀库尔·穆罕默德伊明
论编辑工作的几个问题 …… 艾克拜尔·侯赛因
论祖农·卡德尔 …… 阿扎提·苏里唐
人物形象理论的发展 …… 阿布都拉·穆罕默德
合作和对外开放是发展社会主义市场经济的根本途径 …… 阿克木·祖农
论现代企业制度的确立 …… 库里亚
论制定和完善地方经济法规的必要性 …… 热夏提·莫敏
关于行政赔偿的几个问题 …… 古丽巴哈尔·尼亚孜
二难推理在司法实践中的应用 …… 艾山江·图尔迪
早婚的诱发因素及其预防措施 …… 艾姆拉·穆罕默德
维吾尔族蓄发辫的习俗探源 …… 艾赫迈德·苏莱漫
论《乌古斯传》中提及的 Qi'at …… 图尔逊·吾守尔
论高昌回鹘的教育 …… 齐曼·乃吉姆丁
词典及其意义 …… 热外都拉·艾木杜拉
关于提高汉语教学质量之我见 …… 王素梅
论唐朝律令及其在中国法制史上的地位 …… 再伊彤·托乎提
世界的民族 …… 乌买尔·毛拉

ئىگىلىكىنى قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا

فۇجاۋجۇڭ

قىسقىچە مەزمۇنى: سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش جەريانىدا، ئېلىمىزدە قانۇنشۇناسلىق نەزەريىسى ۋە قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىنى يېڭىلاشتا، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى ئاساس ۋە نۇقتا قىلىدىغان ئىلگىرىكى سىياسىي قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىن ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئاساس ۋە نۇقتا قىلىدىغان ئىگىلىكىنى قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە بۇرۇلۇشتىن ئىبارەت بىر مەركەز بولۇشى كېرەك. بۇ ماقالىدە، مۇشۇ مەركەزنى چۆرىدىگەن ھالدا، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە رولىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى؛ قانۇننىڭ تۇرگە بۆلۈنۈشىدە ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى بولىدىغانلىقى ھەمدە بۇ ئىككىسى تۇرلۈك ساھەلەردە تۇرلۈك رول ئوينايدىغانلىقى، خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى يەنە ئۇتتۇرىغا قويۇشنىڭ ھاجىتى يوقلۇقى؛ قانۇن مۇناسىۋىتى جەھەتتە ھوقۇق ئاساسچىلىقىنى، ھوقۇقنىڭ مەجبۇرىيەتنى ۋە ھوقۇق كۈچىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىملىقىدىن ئىبارەت ئۈچ مەسىلە نۇقتىلىق ھالدا بايان قىلىنىدۇ.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلىپ چىقىش ئىسلاھاتىمىزنىڭ يۈنىلىشى ۋە كۆرەش نىشانىمىز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قانۇن ۋاستىسى بىلەن باشقۇرۇشنى قەدىرلەش بازار ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر. ھەرقانداق ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكى — قانۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە بولىدىغان، قانۇن تەرىپىدىن قائىدىگە سېلىنىدىغان، كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ۋە تىزگىنلىنىدىغان ئىگىلىك، قەتئىي تۇرده قانۇن بويىچە ھەرىكەت قىلىدىغان ئىگىلىك. پارتىيە 14-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بەزى مەسىلە توغرىسىدىكى قارار»ىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى

تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە ياخشىلاش ئىشىنى مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق قىلىپلاشتۇرۇش ۋە كاپالەتلەندۈرۈش كېرەك. قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىغا يوكسەك ئەھمىيەت بېرىش، ئىسلاھات ئېچىۋېتىش بىلەن قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى بىر لىككە كەلتۈرۈش، ئىگىلىكنى قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇشنى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك.»① دەل مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇلىدىغان ئىگىلىك بولۇشى كېرەك.

قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇلىدىغان ئىگىلىكنى بەرپا قىلىشتا ئىگىلىكنى قانۇن ۋاستىسى بىلەن باشقۇرۇشقا دائىر نەزەرىيە ۋە ئىدىيىنىڭ باشلامچىلىقى بولۇشى كېرەك. قىلىنىزدە كەنتىمىزنى قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى ۋە ئىدىيىسى، تۈرلۈك سەۋەبلەر ھەم تەسىرلەر تۈپەيلىدىن، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر بېكىنىچىلىكى دائىرىسىدىن ئۇزاقتىچە ۋە تۈپ - تامىرىدىن چىقىپ كېتەلمىدى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا، قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسى ۋە ئىدىيىسىنى يېڭىلاشتا مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدىغان ئىنتايىن موللا مەزمۇنلار بار. لېكىن سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى ئاساس ۋە نۇقتا قىلىدىغان ئىگىلىكى سىياسىي قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىن ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئاساس ۋە نۇقتا قىلىدىغان ئىگىلىكنى قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە بۇرۇلۇش قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىنى يېڭىلاشنىڭ مەركىزى قىلىنىشى كېرەك. بۇ ماقالىدە، ئىگىلىكنى قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇشقا دائىر بىرقانچە مەسىلە ئۈستىدىلا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

۱. قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە رولى

توغرىسىدىكى چۈشەنچىنى نوقۇل سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر ۋە مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋىتى دائىرىسىدىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا كېڭەيتىش كېرەك

قانۇن — «ھۆكۈمران سىنىپ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى»، «سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق قورالى» دېگەن نۇقتىنەزەر ماركسىزملىق قانۇنشۇناسلىقتىكى ئەنئەنىۋى نۇقتىنەزەر دۇر. بۇ نۇقتىنەزەر ئىلمىي نۇقتىنەزەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا يەنە دەۋر تامغىسى بېسىلغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ماركس ياشىغان دەۋردە، ماركسىزمنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى كاپىتالىزمنىڭ ئۇرنىنى سوتسىيالىزم ئىگىلەيدىغانلىقىنىڭ تارىخىي ھۇقۇقلۇقلىقىنى ئاقتۇرۇپ پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنى ئەمەلىيىتى ئاساس بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا، «ھۆكۈمران سىنىپ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى»، «سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق قورالى» دېگەن نۇقتىنەزەر قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە رولىنى بۇرژۇئا قانۇننىڭ سىنىپىي مەزمۇنىنى ئېچىپ تاشلاش يۈزىسىدىن ئىزاھلاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغاچقا، ئۇ قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە رولىنى تېخى تولۇق ئېچىپ بېرەلمىگەن. ماركسىزمنىڭ پۈتۈن ئىلمىي سىستېمىسى ۋە پۈتۈن تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تۈپ پرىنسىپى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر نەزەرىيىسى ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. دېگەن شىياۋپىڭ: «ماركسىزم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ»②، «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — ماركسىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپى»③ دەپ قايتا - قايتا تەكىتلىگەن. لېنىنمۇ: «ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى، ئاخىرقى ھېسابتا، يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسىي نەرسە»، «كوممۇنىزم ئىلغار تېخنىكىدىن پايدىلانغان، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاڭلىق بىرلەشكەن ئىشچىلار ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، كاپىتالىزمدىكىدىنمۇ يۇقىرى بولغان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىدىن ئىبارەت»④ دەپ قارىغان. ماركسىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپىنى ئاساس قىلغاندا، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە

رولى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئەڭ توپ ئىدىيىسى تارىخىي ھاياتي كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

بىرىنچىدىن، قانۇننىڭ پەيدا بولۇشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى، بولۇپمۇ تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا ماسلىشىش ئېھتىياجى ھەممىدىن بەك تۇرتكە بولغان. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىكى مەلۇم بىر باسقۇچىدا، مۇنداق بىر خىل ئېھتىياج تۇغۇلغانكى، ھەر كۈنى تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش ئىشىنى بىر ئورتاق قائىدىگە يىغىنچاقلاپ، شەخسلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي شەرتلىرىگە بويسۇندۇرغان قىلىشقا توغرا كەلگەن. بۇ قائىدە ئاۋۋال ئۆرپ ـ ئادەت بولۇپ ئىپادىلەنگەن، كېيىن بولسا قانۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن.» ⑤ دېمەك، قانۇننىڭ ئاساسىي رولى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەش ئارقىلىق — «ئامال قىلىپ شەخسلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي شەرتىگە بويسۇندۇرۇش» يولى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتى ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ مۇرەسسەسزلىكى تۈپەيلىدىن، غەلىبە قازانغان ۋە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالغان ھۆكۈمران سىنىپ دۆلەت ئارقىلىق تۈزۈپ چىققان قانۇن ھەقىقەتەن «سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنى قوغداش» تىن ئىبارەت مۇھىم رولنى ئىگە، لېكىن بۇنداق رول ھەرگىز ئاساسىي رول ئەمەس، بولۇپمۇ بىردىنبىر رول ئەمەس. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى شۇكى، «سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھەممە جايدا مەلۇم ئىجتىمائىي رولنى ئىش يۈزىدە كۆرسىتىشنى ئاساس قىلىدۇ، يەنە كېلىپ سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ئۇزۇنغا بۇنداق ئىجتىمائىي رولنى ئىش يۈزىدە كۆرسىتىپ چاغدىلا، ئاندىن داۋاملىشالايدۇ». ⑥ قەدىمكى ۋە ھازىرقى تارىخقا ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھەرقانداق دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى ئۇزاق مۇددەت خاراب ھالەتتە تۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىغا چېكىنىپ، ئەلۋەتتە ئاممىنىڭ تۇرمۇشى مۇشكۈل ئەھۋالدا قالىدىغان بولسا، ھۆكۈمران سىنىپ تۈزگەن قانۇنلار ھەرقانچە مۇكەممەل، سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھەرقانچە مۇستەھكەم بولسىمۇ، ئۇنداق دۆلەت ئاخىر ھالاك بولۇپ تۈگىشىدۇ.

ئىككىنچىدىن، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، قانۇننىڭ رولى جەھەتتە مۇنداق ئىككى تىلسىماتنى بۇزۇپ تاشلاش كېرەك: بۇنىڭ بىرى — ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئۆزگىرىش پەقەت ئىقتىسادىي ئارقىلىقلا، دېگىتاتۇرا ئارقىلىقلا بارلىققا كېلىدۇ، «دېكتاتۇرا — زورلۇققا بىۋاستە تايىنىدىغان ۋە ھەرقانداق قانۇننىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىمايدىغان ھاكىمىيەت» ؛⑦ ئىقتىسادىي ئامىلنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ، يېڭى ھاكىمىيەت ئورنىتىلغاندا، ئاندىن ھۆكۈمران سىنىپ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى قانۇن ئارقىلىق ئورنىتىدۇ ۋە قوغدايدۇ، دەپ قارايدىغان تىلسىمات. بۇ ئومۇمىي ئەھۋالغا باب كېلىدۇ، لېكىن شەيئىلەر ئومۇمىي ئاساستا ھامان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ. قانۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش رولىمۇ بار. جۈملىدىن قانۇننىڭ ئۇلۇق جەمئىيەتتىن ئىبارەت ئومۇمىي مەزگىلدىكى «شاك ياڭنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى» نىڭ ئاساسىي رولى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساردىن قۇتۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولغان. شۇ قېتىمقى قانۇن ئۆزگەرتىش چىن خاندانلىقىنىڭ جۈملىدىن

بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن فېئودالىق تۈزۈمدىكى دۆلەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن. پاپونىيەدە مىڭجى يىلىدا ئېلىپ بېرىلغان يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى قانۇن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق فېئودالىزمدىن كاپىتالىزمغا ئۆتۈشتەك سۈپەت ئۆزگىرىشىنى ئىشقا ئاشۇرغان. قانۇن ئۆزگەرتىپ يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى سىنىپىي كۈرەشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىۋاستە شەكلى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتتىن ئىبارەت بولغان. زاۋالغا يۈزلەنگەن، چىرىپ كەتكەن دەپ ئاللىقاچان بىشارەت قىلىنغان كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكىدەك مەلۇم ھاياتىي كۈچكە ئىگە ھازىرقى زامان كاپىتالىزمىغا ئايلىنالمىشى، ئاساسەن، پەن - تېخنىكىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكتىن بولغان، لېكىن بۇنىڭدا قانۇنچىلىق ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتنىڭ رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ، كاپىتالىستىك ئەللەردە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتتا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تۈپ خاراكتېرى ئۆزگەرتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقۇرۇش تۈزۈملىرى قىسمەت تەڭشەلدى. ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك قانۇنچىلىقىدا پۇقرالارنىڭ ئاساسىي سىياسىي ھوقۇقى كېڭەيتىلگەن. ئىشچىلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇشقا قاتنىشىش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقلىرى كۈچەيتىلگەنلىكى ئۈچۈن، سىنىپىي زىددىيەت پەسكويغا چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىرمۇنچە ئىقتىسادىي قانۇن تارماقلىرى قۇرۇلۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا بولغان باشقۇرۇشى كۈچەيتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، قانۇن مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىلا قوغداپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش ياكى قىسمەن ئۆزگەرتىش رولىنى ئويناپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغانلىقى تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر. يەنە بىرى — قانۇن بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە باغلىنىش يوق، «ئۇستقۇرۇلما ئىقتىسادنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق، بازىسنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ۋاستىلىنىڭ ھالدىلا باغلىنىش ياسايدۇ» ⑧ دەپ قارايدىغان تېلىسمات. ئەمەلىيەتتە، قانۇننىڭ تەرەققىياتى بۇ نەزەرىيىۋى ئەندىزىنى ئاللىقاچان بۇزۇپ تاشلىدى. مەسىلەن، ئەمگەك مۇھاپىزىتىگە دائىر بىرمۇنچە قانۇن - تۈزۈملەر ئەمگەكچىلەر (ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاساسىي ئامىلى) نى مۇھاپىزەت قىلىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇردى؛ تەبىئىي بايلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا دائىر بىرمۇنچە قانۇن - تۈزۈملەر بولسا تەبىئىي بايلىقلار (ئەمگەك ئوبيېكتى) نى مۇھاپىزەت قىلىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇردى؛ پەن - تېخنىكا كەشپىياتى ۋە ئىختىرالىرىنى مۇكاپاتلاش ياكى مۇھاپىزەت قىلىشقا دائىر بىرمۇنچە قانۇن - تۈزۈملەر ئىلغار پەن - تېخنىكا (مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش كۈچى) نى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇردى.

ئۈچىنچىدىن، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى بىلەن بىردەك بولۇشى كېرەك. دېڭ شياۋپىڭ: «سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپلاتاتسىيىنى يوقىتىش، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش، ئاخىردا ئورتاق بېيىش مەقسىتىگە يېتىش» ⑨ دەپ كۆرسىتىدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى بۇ ئىلمىي يەكۈن بەش ئاساسىي نۇقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئالدىنقى ئىككى نۇقتىدا سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى، كېيىنكى ئۈچ نۇقتىدا سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ

مەقستى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتىنى كۆپ نۇقتا ۋە كۆپ قاتلام بويىچە تەھلىل قىلىش مۇمكىن، لېكىن ئەڭ يۇقىرى ياكى دائىرىسى ئەڭ كەڭ قاتلام ئىككى جەھەتتىكى مۇئەييەنلىكنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك: ئۇنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى «ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش»؛ تۈپ مەقسىتى «ئېكسپلاتاتسىيىنى يوقىتىش، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش، ئاخىردا ئورتاق بېيىش مەقسىتىگە يېتىش.» تۈپ ۋەزىپە تۈپ مەقسەتكە يېتىشنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلغاندا تۈپ مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. ئېلىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، «دەسلەپكى باسقۇچ» دېگەنلىك «تەرەققىي تاپمىغان باسقۇچ» دېگەنلىكتۇر، بۇنىڭدا، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىي تاپمىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ بۇ تارىخىي باسقۇچتىكى مەركىزىي ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش دېگەن مەسىلە ئۇستىدە ئىز ھەرھالدا ئاز - تولا تونۇشقا ئىگە، بەزى ئەسەرلەردە بۇ ھەقتە بايانلار بار، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ۋەزىپىسى يەنىلا ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىدە بىر بوشلۇق بولۇپ تۇرماقتا. بۇنداق مەسىلىنىڭ تۇغۇلۇشىنىڭ بىلىش جەھەتتىكى ئاساسىي سەۋەبى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىشنىڭ مەنىسى ئىنتايىن تار دائىرە بىلەن چەكلەپ قويۇلدى، يەنى بىر سىنىپ يەنە بىر سىنىپنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان ئىنقىلابنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە بارلىققا كەلتۈرگەن ئۆزگىرىشلا ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ دەپ قارالدى؛ بۇنىڭدىن باشقا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى نەزەرىيىسىگە ئاساسەن، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ بارلىققا كېلىشى پرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىشى ۋە كونا قانۇن سىستېمىسىنى ئۆزۈل-كېسىل پاچاقلاپ تاشلاش ئاساسىغا ئورنىتىلغان بولۇشى كېرەك، دەپ قارالدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى نەزەرىيىۋى ئالدىنقى شەرتنى ئاساس قىلغاندا، سوتسىيالىستىك قانۇندا ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش رولىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. دېگەن شياۋېڭ بۇنداق دوگمىلىق ۋە قاتمالليق تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان سەۋەنلىكلەرگە ئېنىق جاۋاب بېرىپ: «ئىنقىلاب ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ، ئىسلاھاتمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ» دېدى ھەم ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىشنىڭ بۇنداق ئىككى خىل خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسى ئوتتۇرىسىدا پەرق بارلىقىنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: «جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش — بىر ئىنقىلاب. دېمەك، ئىنقىلاب ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئاساسىي تۈزۈم ئورنىتىلغاندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغىدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىپ، جۇشقۇن ۋە ھاياتىي كۈچكە تولۇپ تاشقان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى بەرپا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكىمۇ توغرا كېلىدۇ، بۇ — بىر ئىنقىلاب، دېمەك، ئىسلاھاتمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ.»⑩ سوتسىيالىستىك ئىسلاھات سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزىنى ئۆزى مۇكەممەللەشتۈرۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئەنئەنىۋى مەندىكى ئىنقىلابقا ئوخشىمايدۇ. جۇڭگو خەلقى ئۇچ چوڭ تاغنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش

يولىدىكى ئىنقىلابتا، قوراللىق كۈرەشنى ئاساسىي شەكىل قىلغان سىنىپىي كۈرەشتىن ئىبارەت تۈپ ئۇسۇلنى قوللاندى؛ ئېلىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۇزاققىچە بوغۇپ كەلگەن ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ۋە سىياسىي تۈزۈلمىنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى ئىسلاهات جەريانىدا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇن سىستېمىسىنى بەرپا قىلىپ، دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت تۈپ ئۇسۇلنى قوللىنىش كېرەك. دېمەك، سوتسىيالىستىك قانۇنىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك.

2. قانۇنىنىڭ تۇرغۇن بولۇنۇشىدە ئۇمۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك، پەرقلەندۇرۇشتىن مەقسەت — بۇ ئىككىسىنىڭ تۇرلۇك ساهەلەردىكى ئورنى ۋە رولىنى توغرا تونۇش

ئۇمۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى كەم دېگەندىمۇ رىم قانۇنىدىن بۇيان ئىزچىل ئېتىراپ قىلىنىپ كەلدى. رىم قانۇنى — «تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ تۇنجى ئالەمشۇمۇل قانۇنى». ⑪ دېمەك، خۇسۇسىي قانۇننىڭ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئىچكى جەهەتتە مۇقەررەر باغلىنىشى بار.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قانۇنشۇناسلىق نەزەريىسى ۋە «سول» چىل ئەنگەنۇڭى ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئېلىمىزنىڭ قانۇنشۇناسلىق ساهەسىدىكىلەر سوتسىيالىستىك دۆلەتتە ئۇمۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى مەۋجۇتلۇقىنى ئۇمۇميۈزلۈك ئىنكار قىلىپ كەلدى ھەمدە بۇنداق پەرقلەندۇرۇشنى بۇرژۇئا قانۇنشۇناسلىق نۇقتىئىنەزەرىنىڭ بەلگىسى دەپ ھېسابلاشتى. ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئىقتىسادىي تۈزۈمىدىن تەهلىل قىلغاندا، يۇقىرىقىدەك ئەهۋالنىڭ يۈز بېرىشىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى جەهەتتىن سەۋەب قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئىقتىسادىي بازىس جەهەتتىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك دۆلەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان بىرلا خىل مۇلۇكچىلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى، شۇ سەۋەبتىن ئۇمۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقى ئۆز - ئۆزىدىن يوقىلىشى كېرەك، دەپ قارالدى. بۇ — ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن چەتلىگەن خىيالپەرەسلىك. ئېلىمىزنىڭ ئىشكىنى ئېچىۋېتىش - ئىسلاهات ئېلىپ بېرىشتىن بۇيانقى ئەمەلىيەتتى ئىسپاتلىدىكى، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي تەركىبلەر هەر خىل بولىدۇ، ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى، ئەگەكچىلەرنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەككە كارخانىلار مۇلۇكچىلىكى، خۇسۇسىي كارخانىلار مۇلۇكچىلىكى، جۇڭگو بىلەن چەت ئەل شېرىكچىلىكى (شېرىكلىشىپ مەبلەغ سېلىش، هەمكارلىشىش) دىكى كارخانىلار مۇلۇكچىلىكى، چەت ئەل مەبلىغى بىلەن قۇرۇلغان كارخانىلار مۇلۇكچىلىكى ۋە ئۇلۇكسىز راۋاجلىنىۋاتقان هەسسىدارلىق - هەمكارلىق كارخانىلىرى مۇلۇكچىلىكىمۇ مەۋجۇت. كۆپ خىل مۇلۇكچىلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئېلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە قانۇنلاردا مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بىرلا خىل ئۇمۇمىي مۇلۇكچىلىك مەۋجۇت بولۇشى كېرەك دەپ قارايدىغان سۇبېكتىپ تەسەۋۋۇر ئوبېيكتىپ ئەمەلىيەت تەرىپىدىن ئىنكار قىلىندى. يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېيتقاندا، ئۇمۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ ئايرىلىشىغا مۇلۇكچىلىك تۈپ ئاساس بولالمايدۇ. شۇنىڭدەك، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئۇمۇمىي قانۇن بىلەن

خۇسۇسىي قانۇن، ئاساسەن، قۇرۇقلۇق قانۇنى سىستېمىسىدىكى قانۇن - تۈزۈملەردە ئېنىق ئايرىلغان، ئەمما ئۇ ئومۇمىي قانۇن سىستېمىسىدىكى دۆلەتلەردە ئانچە كەڭ قوللىنىلمىغان.

ئىككىنچى، ئىقتىسادنىڭ ھەرىكەت مېخانىزمىدىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك دۆلەتتە يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن پىلانلىق ئىگىلىك يولغا قويۇلمىغان بولغاچقا، بازار ئىگىلىكى مەۋجۇت بولۇشتىن قالىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ئىقتىسادىي ساھەدىكى بارلىق مەسىلە خۇسۇسىي قانۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ، ئومۇمىي قانۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ، شۇڭا خۇسۇسىي قانۇننى ئېتىراپ قىلماسلىق لازىم دەپ قارالدى. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي ئەندىزىگە بولغان تونۇش جەھەتتىكى قاتمۇقال ئارقىدا، تاۋار ئىگىلىكى بىلەن ئىچكى باغلىنىشى بولغان خۇسۇسىي قانۇننىڭ باراۋەرلىك، ئىختىيارلىق، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش - ھەقلىق بولۇش، ئادىل رىقابەت قاتارلىق پرىنسىپى ئىنكار قىلىنىپ، خۇسۇسىي قانۇن مۇناسىۋەتلىرى ئومۇمىي قانۇن ۋاستىسى بىلەن تەڭشەلدى، ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەر مەمۇرىي ھوقۇق ۋە مەمۇرىي ۋاستىلەر بىلەن بۇۋاستە ئېلىپ بېرىلدى، نەتىجىدە ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي بايلىقلارنىڭ غايەت زور ئىسراپچىلىقى كېلىپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتى توسالغۇغا ئۇچرىدى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تىرىشىپ بەرپا قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بازار ئىگىلىكى قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان خۇسۇسىي قانۇننى ئېتىراپ قىلىش ۋە تەتبىق قىلىش ئىنتايىن جەھەتتىكى مۇھاكىمە مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلە.

ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننى ئايرىش غەربتە كەڭ قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئايرىش ئۆلچىمى تۈرلۈك ئالىملاردا تۈرلۈكچە بولۇۋاتىدۇ. «ئوكسفورد قانۇن قامۇسى» دىكى ئىزاھقا ئاساسلانغاندا، «خۇسۇسىي قانۇنغا مۇنداق تەبىر بېرىش مۇمكىن: ئۇ بىر قانۇن سىستېمىسىدىكى پرىنسىپ ۋە قائىدىلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ ئادەتتىكى ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش پرىنسىپى ۋە قائىدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنىڭدەك دۆلەت ياكى دۆلەتنىڭ ۋەكالەتچى ئورگانلىرى بىلەن شەخسلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، دۆلەت ياكى ئۇنىڭ ۋەكالەتچى ئورگانلىرى دۆلەتنىڭ بىر تارمىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھېچقانداق ئالاھىدە سالاھىيەت ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بولمايدۇ». ھالبۇكى «ئومۇمىي قانۇندا دۆلەتنىڭ تەشكىللىك سىياسىي تەشكىلاتلىرى، ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى، ئۇلارنىڭ ۋەكالەتچى ئورگانلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، ھەربىكتىسى، ھوقۇقىسى، كەچۈرۈم قىلىنىش ھوقۇقى، مەجبۇرىيىتى ۋە جاۋابكارلىقىغا دائىر قائىدە ھەم پرىنسىپلار بەلگىلەنگەن بولىدۇ، دۆلەتنىڭ ياكى ھۆكۈمەتنىڭ ۋەكالەتچى ئورگانلىرىنىڭ ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولمىغان ئەھۋالدا شەخسلەر بىلەن باغلىغان ئالاقىسى خۇسۇسىي قانۇن تەرىپىدىن تەڭشىلىدۇ. ئومۇمىي قانۇن قانۇن - تۈزۈمنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئاساسەن، دۆلەت بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدۇ، خۇسۇسىي قانۇن بولسا، ئاساسەن، پۇقرالارنىڭ شەخسىي ئىشلىرىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدۇ.»⑫ كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇن ئوتتۇرىسىدا بىر بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدىغان، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىرماش - چىرماش ئالاقە بولسىمۇ، لېكىن قاتتىق چېگرا بار. بىزنىڭ ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىزدىكى مەقسەت بۇ ئىككىسىنىڭ تۈرلۈك ساھەلەردىكى ئورنى ۋە رولىنى توغرا چۈشىنىپ، قانۇن چىقىرىش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىشنىڭ

ئىلمىيلىكىنى كۆچەيتىشتىن ئىبارەت.

بىرىنچىدىن، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ تەڭشەش ئوبيېكتى ۋە دائىرىسى ئوخشاش ئەمەس، شۇنىڭدەك قوللىنىدىغان قانۇن پرىنسىپلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ئومۇمىي قانۇن، ئاساسەن، ئاساسىي قانۇن، مەمۇرىي قانۇن، جىنايى ئىشلار قانۇنى ۋە ئىجتىمائىيلىقنى تۈپ بەلگە قىلغان ئىگىلىك باشقۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنى قائىدىگە سالىدىغان ئىقتىسادىي قانۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ دۆلەت بىلەن كارخانىلار، دۆلەت بىلەن شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدۇ، دۆلەت مەنپەئىتى ۋە جامائەت مەنپەئىتىنى تەكىتلەيدۇ، زورلۇق پرىنسىپىنى يولغا قويىدۇ. خۇسۇسىي قانۇن، ئاساسەن، ھەق تەلەپ قانۇنى ۋە سودا قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەق تەلەپ قانۇنى باراۋەر سۈبيېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى مال - مۇلۇك مۇناسىۋىتى بىلەن جىسمانىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدىغان قانۇن قائىدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سودا قانۇنى ھەق تەلەپ قانۇنىغا تەئەللۇق ئالاھىدە قانۇن بولۇپ، ئۇ سودا پائالىيىتى، يەنى بازار سودىسى پائالىيىتىنى تەڭشەيدىغان قانۇن قائىدىسىدۇر. خۇسۇسىي قانۇننىڭ جېنى ۋە ئەڭ تۈپ پرىنسىپى باراۋەرلىك - ئەركىنلىك روھىنىڭ قانۇن ساھەسىدىكى ئىنكاسى بولغان بىكىر ئىپادە ئەركىنلىكىدىن ئىبارەت. بىكىر ئىپادە ئەركىنلىكى خۇسۇسىي ھوقۇق ئەركىنلىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ تۈپ مەنىسى مۇنداق: خۇسۇسىي قانۇن سۈبيېكتى خۇسۇسىي قانۇن ھەرىكىتىنى ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بېرىشقا ھوقۇقلۇق، ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ قانۇنسىز يول بىلەن ئارىلىشىشىغا بولمايدۇ؛ خۇسۇسىي قانۇن سۈبيېكتى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي بىكىرىنى ئەركىن ئىپادىلىگەن ئاساستا، ئېلىپ بارغان خۇسۇسىي قانۇن ھەرىكىتىگىلا جاۋابكار بولىدۇ؛ خۇسۇسىي قانۇن سۈبيېكتلىرى تەرىپىدىن ئىختىيارىي ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمگە خۇسۇسىي قانۇننى تەتبىق قىلىشتا، مەجبۇرىي ئىجرا قىلىنىدىغان قانۇنلارغا خىلاپلىق قىلماسلىق شەرتى ئاستىدا يول قويۇلىدۇ، يەنى خۇسۇسىيلار تەرىپىدىن ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمدە خۇسۇسىي قانۇننى جانلىق تەتبىق قىلىشقا بولىدۇ. ⑬ ھازىرقى زامان ھەق تەلەپ قانۇنىدا، بىكىر ئىپادە ئەركىنلىكى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە مۇتلەق ئىگىدارلىق ھوقۇقى، توختام ئەركىنلىكى ۋە سەۋەنلىك جاۋابكارلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ پرىنسىپقا بۆلۈنىدۇ. ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدا، بىكىر ئىپادە ئەركىنلىكىنىڭ مەنىسى تاللاش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى دېگەن مەزمۇنلارغىچە كېڭەيدى. قىسقىسى، خۇسۇسىي قانۇن سۈبيېكتىنىڭ خۇسۇسىي ھوقۇق يۈزگۈزۈشىدىكى ئەڭ تۈپ پرىنسىپ بىكىر ئىپادە ئەركىنلىكىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، ئومۇمىي قانۇن سۈبيېكتىنىڭ جامائەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىدە بىكىر ئىپادە ئەركىنلىكى مەۋجۇت بولمايدۇ، ئۇنىڭدا دۆلەتنىڭ زورلۇق يۈرگۈزۈشى ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ساھەلەرگە قارىتىلغان قانۇنىي پرىنسىپلىرى ۋە تەڭشەش ئۇسۇللىرىدىكى پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش سىياسىي ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەت ۋە ئۇنىڭ ۋەكالەتچى ئورگانلىرىنىڭ غەيرىي سىياسىي سۈبىستانسىيىدىكى قانۇنىي ئىگىلەر ۋە پۇقرالارنىڭ ھەرىكەت ئەركىنلىكى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى ئېتىراپ قىلىشى ۋە قوغدىشىنى ئېنىقلاۋېلىشقا، دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشى ۋە مەمۇرىي ھوقۇقنىڭ خۇسۇسىيلار ياكى خەلق ئىچىگە نامۇۋاپىق ھالدا كېڭىيىپ كېتىشىنى چەكلەپ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ بازار ئىگىلىكىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى بويىچە نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشقا پايدىلىق.

ئىككىنچىدىن، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئېتىراپ قىلىشتا، ئەڭ مۇھىمى، بۇ ئىككى سىستېمىنىڭ قانۇن قائىدىلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكى پائالىيەتلىرىدىكى ئوخشاش بولمىغان رولىنى توغرا چۈشىنىۋېلىش

كۆزده تۇتۇلىدۇ. بازار تەرتىپىنى ئورنىتىش ۋە قوغداشتا ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تەڭشەش مېخانىزمى بولىدۇ، ئۇنىڭ بىرى، بازار سۇبيېكتىنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەڭشەش مېخانىزمى. يەنە بىرى، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ تەڭشەش مېخانىزمى. بازار سۇبيېكتىنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەڭشەش مېخانىزمى، ئاساسەن، خۇسۇسىي قانۇنغا تايىنىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. خۇسۇسىي قانۇن شەخس ۋە كارخانا قاتارلىق بازار سۇبيېكتىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە باراۋەرلىكىنى، بازار سۇبيېكتىلىرى ئوتتۇرىسىدا توختام مۇناسىۋىتى ئارقىلىق تاۋار ئالماشتۇرۇلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ؛ بازار رىقابىتىدىن باھا شەكىللىنىپ، تۇرلۇك تاۋارلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئەركىن ھەرىكەتلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ، بازار بايلىقلارنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشىدا ئاساس بولۇش رولىنى ئويناىدۇ. ئەمما، بازار ھەممىگە قادىر ئەرسە ئەمەس، بولۇپمۇ ئۇنى كامالىغا يەتكەن، نۇقسانسىز دېگىلى بولمايدۇ، بازار ئارقىلىق تەڭشەشتە مەلۇم قارىغۇلۇق ۋە قالاقلىق بولۇپ، ئۇ خەلق ئىگىلىكى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئىقتىسادنىڭ مۇقىم يۆكسىلىشىگە كاپالەتلىك قىلالمايدۇ. بولۇپمۇ كىرىم تەقسىماتىنىڭ ئادىل بولۇشىنى بازار ئارقىلىق تەڭشەش بىلەن ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ، بازار سودىسىدا تەڭ قىممەت پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ، كىشىلەرنىڭ بايلىق مەنبەسى، زېھنىي كۈچى ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بازار باھاسى تەمىنلەش - تەلەپ قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، شۇ سەۋەبتىن بازار ئارقىلىق تەڭشەش ستىخىيىلىك تەڭشەش بولۇپ، ئۇ ئاسانلا باي - كەمبەغەللىك پەرقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىجتىمائىي زىددىيەتنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ ھال پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ تەڭشەش مېخانىزمىنى ئورنىتىشنى، يەنى ھۆكۈمەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلەشنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، مانا مۇشۇ چاغدا ئومۇمىي قانۇن ئاساسلىق رول ئويناىدۇ. مەسىلەن، خام چوت قانۇنى، بانكا قانۇنى قاتارلىقلار ئارقىلىق ئومۇمىي مىقدار تەڭپۇڭلۇقىنى، پۇل قىممىتىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلىغىلى بولىدۇ؛ شىركەت قانۇنى، ئاكسىيە قانۇنى، بۇغالتىرلىق قانۇنى، يولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش ۋە مونوپولىيىگە قارشى تۇرۇش قانۇنى قاتارلىقلار ئارقىلىق بازار سۇبيېكتلىرىنىڭ ھەرىكىتى ۋە بازار تەرتىپىنى قائىدىگە سالغىلى بولىدۇ؛ تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج، مىراس بېجى قاتارلىقلار ئارقىلىق، يۇقىرى كىرىم قىلىدىغان تەبىقىلەر كىرىمىنىڭ زىيادە ئېشىپ كېتىشىنى تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. ئەمگەك قانۇنى، ئىجتىمائىي كاپالەت قانۇنى ئارقىلىق ئىجتىمائىي كاپالەت مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ تۇرلۇك تەڭشەش مېخانىزمىدىكى ئورنى ۋە رولىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

بەزى ئالىملار، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننى پەرقلەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇش لازىم، دەپ قارىماقتا. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، بۇنداق تەشەببۇس ناتۇرال ئىگىلىك، تاۋار ئىگىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، ئېلىمىزدە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئومۇمىي قانۇن مونوپولىيىسىنى، ئومۇمىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى تۇگىتىشتە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە؛ لېكىن چوڭقۇر ئويلىنىپ كۆرگەندە، خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى تومتاق ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇش ئۇستىدە كېڭىشىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىرىنچىدىن، ھازىرقى زامانداۋى ئاساسىي قانۇن ئومۇمىي قانۇن دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمەكتە، بۇ — ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ پەرقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئومۇمىي قارىشى. ئانا قانۇن ھېسابلىنىدىغان دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنى ئومۇمىي قانۇننى تۇزۇش ۋە ئەمەلگە قويۇشنىڭلا ئاساسى بولۇپ قالماستىن، ئەلۋەتتە خۇسۇسىي قانۇننى تۇزۇش ۋە ئەمەلگە

قويۇشنىڭمۇ ئاساسى، شۇنىڭدەك بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئالىي قانۇن مىزانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى تومتاق ھالدا تەكىتلەش ئاساسىي قانۇننىڭ ئالىي قانۇن بولۇش ئورنىنى تەۋرىتمەي قويامدۇ - يوق؟ بۇ — ھازىرقى زامانداا قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى ئەملگە ئاشۇرۇشتا قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان تەشەببۇس. ئىككىنچىدىن، يېقىنقى زامانداا ئۇمۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ ئۆزئارا سىڭىشىپ كېتىشى ئارقىسىدا، خۇسۇسىي قانۇن روھى ۋە پرىنسىپىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئىزچىللىشىشى ئومۇمىي قانۇننىڭ كاپالىتىگە باغلىق بولۇپ قالدى. ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەركىن بازار ئىگىلىكىدىن پەرقلىنىپ قالغانلىقىنىڭ تۈگۈنى دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشىدا ئەمەس، ئارىلىشىش دائىرىسى ۋە ئۇسۇلىنى ئېنىقلىۋېلىشتا بولۇپ قالدى. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىقتىسادىي ئەھۋالى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ھۆكۈمەت ئۆزى باشقۇرۇشقا تېگىشلىك بولمىغان ئىشلارنى يەنىلا باشقۇرۇۋاتىدۇ ياكى باشقۇرۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ؛ ھۆكۈمەت ئۆزى باشقۇرۇشقا تېگىشلىك ھەمدە باشقۇرماسلا بولمايدىغان ئىشلارنى ھەقمۇ باشقۇرمايۋاتىدۇ ياكى ئوبدان باشقۇرمايۋاتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بازار تەرتىپى تېخىچە ياخشىلىنىپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. ئېلىمىزدە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشتا، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسىگە ئەمەل قىلغاندىن تاشقىرى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، يەنى جامائەت مۇلۇكچىلىكىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىش ۋە ئورتاق بېيىشنىمۇ ھېسابقا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭغا خۇسۇسىي قانۇن قانۇنچىلىق بىلەن كاپالەتلىك قىلالمايدۇ، بۇنىڭدا ئومۇمىي قانۇننىڭ قانۇنچىلىق بىلەن كاپالەتلىك قىلىشىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ھەرقانداق جەمئىيەت ئىگىلىك تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئۆزلۇكسىز ئالغا يۆكسەلدۈرۈشكە مۇھتاج، بۇنىڭ ئۈچۈن تەرەققىياتنى مەلۇم ئىزغا سېلىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى تېرىشىپ ئىشقا ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، خۇسۇسىي قانۇن، ئاساسەن، ئىگىلىكىنى ئالغا يۆكسەلدۈرۈش رولىنى، ئومۇمىي قانۇن بولسا، ئاساسەن، ئىگىلىك تەرتىپىگە، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش رولىنى ئويناپدۇ. تەرەققىيات بىلەن مۇقىملىق جەمئىيەتنىڭ ھەركەت قىلىشى جەريانىدىكى مۇھىم ئىچكى زىددىيەت بولۇپ، تۈرلۈك باسقۇچ ۋە تۈرلۈك مەزگىللەردە تەرەققىيات بىلەن تەرتىپنىڭ، تەرەققىيات بىلەن مۇقىملىقنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئۇلچەمنى ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلەشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ — ناھايىتى قىيىن ئىش. دېمەك، مەسىلىنىڭ تۈگۈنى شۇ يەردىكى، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ تۈرلۈك ساھەلەردىكى ئورنى ۋە رولىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك، خۇسۇسىي قانۇن ئەۋزەللىكىنى تومتاق ھالدا تەكىتلەش ھاجەتسىز.

ئۈچىنچىدىن، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننىڭ بازار ئىگىلىكىدىكى ئوخشاش بولمىغان رولىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش — قانۇن تۈرغۇزۇش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىشنىڭ ئىلمىيلىكىنى ئاشۇرۇشنىڭ ئۈچۈن پايدىلىق. بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇن سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇش — ئېلىمىزنىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم ۋەزىپە. ۋەھالەنكى، بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن سىستېمىسى تۈزۈلمىسى پۈختا، دائىرىسى كەڭ سىستېما بولغانلىقى ئۈچۈن، تۈرغۇزۇلىدىغان ھەرقايسى قانۇنلارنىڭ ئورنى ۋە تەرتىپىنى دەرمەھەل بەلگىلەش ناھايىتى تەس. ئومۇمىي قانۇن بىلەن خۇسۇسىي قانۇننى ئايرىپ تەھلىل قىلغىنىمىزدا ھەمدە بازار مۇناسىۋىتىنى تەكشەش تەرتىپىگە ئاساسلانغىنىمىزدا، بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن سىستېمىسىنى ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە قائىدىگە يىغىنچاقلىشىمىز مۇمكىن: 1.

بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى قانۇنى، يەنى بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ تەشكىلىي شەكلى ۋە ئورنىغا دائىر قانۇن قائىدىلىرى؛ 2. بازار سودىسىنى قانۇنى، يەنى بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ سودا ھەرىكىتىگە دائىر قانۇن قائىدىلىرى؛ 3. بازارنى تەشكىللەش، باشقۇرۇش قانۇنى، يەنى بازاردا باراۋەرلىك ئاساسىدىكى رىقابەتنى يولغا قويۇش، شەرتلىرىنى بەلگىلەش، ئادىل رىقابەت تەرتىپىنى قوغداشقا دائىر قانۇن قائىدىلىرى؛ 4. بازارنى ماكرو جەھەتتىن تىزگىنلەش قانۇنى، يەنى ھۆكۈمەتنىڭ بازارنى ماكرو جەھەتتىن تىزگىنلىشىگە دائىر قانۇن قائىدىلىرى؛ 5. ئىجتىمائىي كاپالەت قانۇنى، يەنى ئەمگەكچىلەرنى ئىجتىمائىي ياردەم بىرىشكە دائىر قانۇن قائىدىلىرى. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بەش ئاساسىي تۈزۈلمىدىن ئالدىنقى ئۈچى، ئاساسەن، ھەق تەلەپ قانۇنى ۋە سودا قانۇنى ئارقىلىق تەڭشىلىدۇ، كېيىنكى ئىككىسى، ئاساسەن، ئىقتىسادىي قانۇن ۋە مەمۇرىي قانۇن ئارقىلىق تەڭشىلىدۇ. بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن-قائىدىلىرىنى تۈزۈش ۋە ئەملگە قويۇش ۋاقتىدا، بىز، بىر تەرەپتىن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ قەدىمگە يېقىندىن ماسلىشىپ، بازار ئىگىلىكىگە دائىز ئەڭ زۆرۈر بولغان قانۇنلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ۋە يۈرۈشلەشكەن ھالدا مەيدانغا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەكشى ئىلگىرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىشىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن، خوسۇسىي قانۇن بىلەن ئومۇمىي قانۇننى تۈزلۈك مەزمۇنلىرى بويىچە چوڭقۇر كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ جىددىيلىك ۋە مۇھىملىق دەرىجىسى بويىچە مەيدانغا كېلىپ، بازار مېخانىزمى ھەرىكىتىنىڭ پۈتۈن جەريانىنىڭ بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتىن تەدرىجىي ئۆز ئىچىگە ئېلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇشىمىز لازىم. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن سىستېمىسىنىڭ تۈزۈلۈشىدە، ئومۇمىي قانۇن بىلەن خوسۇسىي قانۇن گىرەلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، بازارنى تەشكىللەش ۋە باشقۇرۇش قانۇنى ھەم بولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنىنى، ھەم مونوپولىيەگە قارشى تۇرۇش قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ ۋەزىپىسى ئوخشاش، ئىككىلىسى بىرلىككە كەلگەن، ئىچىۋېتىلگەن، رىقابەت يولغا قويۇلغان بازار تەرتىپىنى ئورنىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ رولى ۋە مەقسىتى ئوخشىمايدۇ: بولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنىنىڭ رولى بولسىز رىقابەت ھەرىكەتلىرىنى مەنئى قىلىش ئارقىلىق، يوللۇق رىقابەت ھەرىكىتىنى ئېلىپبارغۇچىلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتىنى قوغداشتىن، ئۇنىڭ بىۋاسىتە مەقسىتى ھەرقايسى بازار سۇبېيكتلىرىنىڭ ھوقۇق-مەنپەئىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت؛ مونوپولىيەگە قارشى تۇرۇش قانۇنىنىڭ رولى رىقابەتنىڭ قارشى تەرەپى — مونوپولىيە ۋە رىقابەتنى چەكلەش يولىدىكى باشقا قىلمىشلارنى مەنئىي قىلىش ئارقىلىق رىقابەت تەرتىپىنى بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتىن قوغداپ، بازاردا ئەركىن ۋە ئادىل رىقابەتنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى ئۇچۇن شەرت-شارائىت يارىتىپ بېرىشتىن، ئۇنىڭ بىۋاسىتە مەقسىتى جامائەت مەنپەئىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت. بۇ ئىككىسىنىڭ رولى ۋە بىۋاسىتە مەقسىتى ئوخشىمايدۇ، بولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنى خوسۇسىي قانۇنىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدۇ. مونوپولىيەگە قارشى تۇرۇش قانۇنى ئومۇمىي قانۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ تەڭشەش پرىنسىپى ۋە ئۇسۇلى پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى بىر-بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ۋە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇنىڭدىن ئومۇمىي قانۇن بىلەن خوسۇسىي قانۇنىنىڭ پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇ-رۇۋېلىشنىڭ قانۇن تۈرغۇزۇش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىش مەقسەتچانلىقى ۋە ئالدىلقىلىقىنى كۆچەيتىشتە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

3. قانۇن مۇناسىۋىتى جەھەتتە ھوقۇق

ئاساسچىلىقنى مۇقىم تەلەپ قىلىدىغان، مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەيدىغان، ھوقۇق ھاكىمىيەتنى بەلگىلەيدىغان مۇناسىۋەتنى ئورنىتىش كېرەك

قانۇننىڭ ئەڭ تۆپ مەيدانى ۋە چىقىش نۇقتىسى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەش ئارقىلىق تەڭشەشتىن ئىبارەت. ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەيدىغان قانۇن مۇناسىۋىتى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ بىر خىل قانۇن شەكلى بولۇپ، ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا يەنە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئېلىمىزدە ئىلگىرىكى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش، ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ۋە دۆلەت ئىگىلىكىنى مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش تەكتىلەنگەنلىكتىن، مەجبۇرىيەت ئاساسچىلىقى قانۇن مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈن مەزمۇنى قىلىنىپ، قانۇننىڭ مەنئى قىلىش، چەكلەش رولى بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكتىلىنىپ، قانۇننىڭ سۈبيېكتلارنىڭ ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈشتەك ئاكتىپ پائالىيەتچانلىق رولىغا سەل قارالدى، ھوقۇق بېرىش خاراكتېرىدىكى قائىدىلەرمۇ، كۆپ ھاللاردا، مەجبۇرىيەت ۋە مەنئىي قىلىش خاراكتېرىدىكى قائىدىلەرنىڭ تەكتىلىنىشى بىلەن ئاجىزلاپ كەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، قانۇننىڭ تەڭشەشكە تېگىشلىك بولغان ئىجتىمائىي رولىنى ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولمىدى، ئائىلە باشلىقلىق ئىستىلى، ئىمتىيازلىق ئىدىيىسى، ئادەم بىلەن باشقۇرۇش خاھىشى قاتارلىقلار مۇقەررەر ھالدا ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

ئېلىمىزدە ئېلىپ بېرىلۋاتقان ئىسلاھاتنىڭ مەقسىتى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلىشىشنى بەلگە قىلغان پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدىن بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە تۆپ ئاساسىدىن بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇن - تۈزۈملەر ۋە قانۇن تەرتىپلىرىنى ئورنىتىش بۇ خىل بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ تۈگۈنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق قانۇن - تۈزۈم ۋە قانۇن تەرتىپلىرى ھوقۇق ئاساسچىلىقى ئاساسىدىكى قانۇن مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىگە ئورنىتىلىشى كېرەك: بازار ئىگىلىكى، ئەمەلىيەتتە، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىگىلىكى بولغانلىقى، بازار ئىگىلىكى مۇناسىۋىتى، ئەمەلىيەتتە، تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، بازار ئىگىلىكى ھەرىكىتى بازار سۈبيېكتلىرىنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئېچىكى قانۇنى بويىچە تەلەپ قىلىنغان ھوقۇق مۇھىتىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ھوقۇق ئاساسچىلىقى دەل بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر تەلىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىرىنچىدىن، تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ھوقۇق سۈبيېكتلىرىنىڭ ئېنىق ۋە باراۋەر بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بازار ئىگىلىكىدە «كىشىلەر ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى جانلاندۇرۇش رولىنىلا ئويناپدۇ ۋە بۇنداق ئىقتىسادنىڭ ھۆددىگەرى سۈپىتى بىلەن ئۆزئارا قارشىلىشىدۇ». ⑭ « A شەخس B شەخسنىڭ تاۋىرىغا مۇھتاج بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ تاۋارنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالالمايدۇ، ئەكسىچە بولغاندىمۇ شۇنداق، دېمەك، ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى تاۋارغا سىڭدۈرگەن ئىگىدارلىق قىلغۇچىلىكەنلىكىنى ئۆزئارا ئېتىراپ قىلىشىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك قانۇن ئامىلى ۋە ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەركىنلىك ئامىلى تۈنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ھېچكىم باشقىلارنىڭ مال - مۈلكىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالالمايدۇ. ھەربىر كىشى ئۆز مال - مۈلكىنى ئىختىيارىي ھالدا ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ». ⑮ مارکس بۇ يەردە كۆرسەتكەن «ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك قانۇن ئامىلى» ھوقۇق سۈبيېكتى (ئادەم) نىڭ مۇستەقىللىقى، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشى ۋە تاۋار مۇناسىۋىتىدىكى

باراۋەرلىك هوقۇقىدىن ئىبارەت. ئالماشتۇرۇش دېگەنلىك تاۋارنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇشى دېگەنلىكتۇر، بۇنىڭدا تاۋار ئىگىسى ئۆزىنىڭ مەلۇم تاۋار بىلەن بولغان شەخسىي مۇناسىۋىتىدىن ۋاز كېچىدۇ، مەلۇم نەرسىگە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ، باشقا بىر نەرسىگە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقىغا ئىگە بولۇشنىڭ ئۆزى مەلۇم بىر خىل هوقۇقنىڭ ئالمىشىشىدىن ئىبارەت. بۇ جەريانىدا ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە نىسبەتەن مۇستەقىل سۈبيېكت بولغان هەمدە ئۇلاردا ئۆز هەرىكىتىنى تاللاش ئەركىنلىكى بولغان ئەھۋالدىلا، ئاندىن تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىش يۈزىدە كۆرۈلىدۇ. دېمەك، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدە، ئالاقىدار تەرەپلەر بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە تولۇق مۇستەقىللىققا ئىگە بولغان بولۇشى، شەخسىيەت، مال - مۇلۇك، هەرىكەت ۋە باشقا جەهەتلەردە بېقىنما هالەتتە بولماي، بىر - بىرىگە نىسبەتەن باراۋەرلىك ئورۇندا تۇرۇشى كېرەك، ئۇلاردا كونكرېت ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە كەڭ ئىرادە ئەركىنلىكى بولغاندىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقى، پائالىيەتچانلىقى تولۇق جارى بولالايدۇ. ئەگەر ئالاقىدار تەرەپلەر- نىڭ مال - مۈلۈككە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقى ئېنىق بولماي، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى مۇستەقىل هالدا بىر تەرەپ قىلالمىسا ياكى ئۆزئارا باراۋەرسىز ئورۇندا تۇرۇپ، بىر تەرەپ يەنە بىرتەرەپنىڭ بېسىمىغا ئۇچراش بىلەن ئۆز نەرسىسىگە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولسا، بازار سۈبيېكتىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى، پائالىيەتچانلىقىنىڭ جارى بولۇشى مۇمكىن بولمايدۇ، بازار مېخانىزمىنىڭ ئۆز هەرىكىتىدە ئۆزىنى ئۆزى تەڭشەپ تۇرۇش رولىنى جارى قىلىشى تەس بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، تاۋار ئالماشتۇرۇش — پايدا قوغلىشىش ۋە ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنىڭ مەقسەت قىلىدىغان ئىقتىسادىي پائالىيەت. تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، بىر تەرەپنىڭ ئېھتىياجى يەنە بىر تەرەپنىڭ نەرسىسىنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق قاندۇرۇلىدۇ هەمدە ئۇ ئالماشتۇرۇشقا سالغان تاۋار قارشى تەرەپنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان تەڭ قىممەتلىك نەرسە بولالىغاندىلا، ئاندىن ئالماشتۇرۇش قىممىتىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىككى تەرەپ تەڭ قىممەتلىك نەرسىگە مۇهتاج بولۇشتا، ئۇنىڭدىن ئۆز تاۋىرى ئۆزىگە يەتكۈزۈپ بېرەلمەيدىغان تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ. دېمەك، پايدىنى كۆزلەش تاۋار ئىگىسىنىڭ ئالماشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىشىدىكى ئىچكى تۈرتكە بولۇپ هېسابلىنىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئالماشتۇرۇش هەرىكىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولىدىغان نەرسە ئالماشتۇرۇشقا قاتناشقان ئىككى تەرەپنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى بولماستىن، بەلكى هەرقايسى سۈبيېكتلارنىڭ ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىدۇر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، سۈبيېكتنىڭ ئۆز مەنپەئىتى قولغا كەلسىلا، ئاندىن تاۋار ئىگىسىنىڭ ئىگىدارلىق هوقۇقى ئەمەلگە ئاشقان بولىدۇ. ئەگەر سۈبيېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق مەنپەئەت بىر پۈتۈن جەمئىيەت تۈرغۇسىدىن كۆزىتىلىدىغان بولسا، بۇنداق ئورتاق مەنپەئەت، ئايرىم - ئايرىم هالدا، هەرقايسى سۈبيېكتلارنىڭ ئايرىم مەنپەئىتى ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ هەمدە ئۇ، كۆپ هاللاردا، يەنە بىر سۈبيېكتنىڭ ئايرىم مەنپەئىتىگە زىت بولغان ئايرىم مەنپەئەت ئارقىسىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. دېمەك، بازار ئىگىلىكى سۈبيېكتنىڭ مەنپەئەتكە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى نىشان قىلىدىغان بىر خىل هوقۇق سىستېمىسى بولۇشى كېرەك.

قىسقىسى، بازار ئىگىلىكىنىڭ هەرىكىتى هوقۇقنىڭ بەلگىلىنىشىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. هوقۇقنىڭ ماهىيىتى — باراۋەرلىك بىلەن ئەركىنلىك، هوقۇقنىڭ يادروسى — مەنپەئەت. مۇكەممەل هوقۇق تۈزۈمىنى ئورنىتىش — بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرتىپ بىلەن هەرىكەتلىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ماركس ئۆزىنىڭ «كاپىتال» دېگەن ئەسىرىدە بازار ئارقىلىق ئالماشتۇرۇش

جەريانىدا شەكىللەنگەن تاۋار مۇناسىۋىتىنى تەكشۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان ھوقۇق ئىپادىسىنىمۇ چوڭقۇر ئېچىپ بەردى. ئۇنىڭ قارىشىچە، «تاۋار ئۆزلۈكىدىن بازارغا بارمايدۇ، ئۆزلۈكىدىن ئالماشمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئۇنىڭ ھامىيسىنى، تاۋار ئىگىسىنى تېپىشىمىز لازىم.» «بۇ نەرسىلەرنى تاۋار سۈپىتىدە ئۆزئارا مۇناسىۋەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، تاۋارنىڭ ھامىيلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسى بۇ نەرسىلەردە ئىپادىلىنىدىغان كىشى سۈپىتىدە ئۆزئارا مۇناسىۋەت قىلىشى لازىم، دېمەك، بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ئىرادىسىگە مۇۋاپىقلاشقاندىلا، يەنى ھەربىر تەرەپ ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئورتاق ئىرادىلىك ھەرىكىتى ئارقىلىقلا ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى قولدىن چىقىرىپ، باشقىلارنىڭ تاۋارلىرىنى ئۆزلەشتۈرەلەيدۇ. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ قارشى تەرەپنىڭ خۇسۇسىي مۇلۈكدار ئىكەنلىكىنى ئۆزئارا ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. توختام شەكلىدىكى بۇنداق ھوقۇقچىلىق مۇناسىۋىتى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىرخىل ئىرادەمۇناسىۋىتىدۇر». ⑯ ماركس بۇ يەردە بازار ئىگىلىكى مۇناسىۋىتىدە ئۇچ شەرتنى ھازىرلاش كېرەكلىكىنى ئېيتىپ كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۇچ تۈرلۈك ھوقۇقچىلىق تۈزۈمىنى، يەنى ھوقۇق سۈبيېكتى تۈزۈمى، ئىگىدارلىق ھوقۇقى تۈزۈمى، توختامنى ئاساس قىلغان تۆلىتىۋېلىش ھوقۇقى تۈزۈمىنى ئورنىتىش كېرەكلىكىنىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن. سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىدە، ھوقۇق ئاساسچىلىقىمۇ قانۇن - تۈزۈمنىڭ ئومۇمىي پرىنسىپى بولۇشى كېرەك.

بىزنىڭ ھوقۇق ئاساسچىلىقىنى تەشەببۇس قىلىشىمىز ھەرگىز بازار سۈبيېكتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي جاۋابكارلىقىنى ۋە ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مۇناسىپ مەجبۇرىيىتىنى ئىنكار قىلىشتىن دېرەك بەرمەيدۇ. بازار ئىگىلىكىنىڭ ئۆزى — ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى ئارقىلىق راۋاجلىنىدىغان ئورگانىك سىستېما، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى تەرتىپچانلىق ۋە تەشكىلچانلىقتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. «ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەكرارلىنىپ تۇرۇشى ئۇنى قائىدىلىك ئىجتىمائىي جەريانغا ئايلاندۇرىدۇ» ⑰، بۇنداق قائىدە بازار سۈبيېكتلىرىنىڭ مۇتلەق ئەركىنلىكى ۋە سۈبيېكتىپ خاھىشىنى يوقاتا چىقىرىدۇ. ئۇلار بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇق بىلەن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەت بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ ۋە بىر - بىرىگە ماسلىشىدۇ. بازار سۈبيېكتلىرى ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ھوقۇقىدىن پائال بەھرىمەن بولۇپ ۋە ئۇنىڭدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ھوقۇق خاراكتېرىدىكى قائىدىنى ئىش يۈزىدە كۆرسىتىشكە ھەممىدىن ئاۋۋال كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بازار سۈبيېكتلىرى مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدىكى مەلۇم بەدەلنى بېرىشى لازىم: بىر بولسا، ئۆزلىرىنىڭ ئاكتىپ ئىش - ھەرىكىتى ئارقىلىق بازار قائىدىسى تەلەپ قىلىدىغان مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىپ، مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدىكى قائىدىنى ئىش يۈزىدە كۆرسىتىدۇ؛ بىر بولسا، بازار قائىدىسى مەنئى قىلغان ھەرىكەتنى قىلماي، مەنئى قىلىش خاراكتېرىدىكى قائىدىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىدۇ. بۇ يەردە ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن: بازار سۈبيېكتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنى ئېلىپ بېرىشتىكى مەقسىتى ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەش، يەنى پايدا قازىنىش ۋە ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش؛ مەلۇم مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىشتىكى مەقسىتى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشنى كاپالەتلەندۈرۈش، ھوقۇق — مەقسەت، مەجبۇرىيەت — ھوقۇقنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسى.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن - تۈزۈملىرى ۋە قانۇن تەرتىپلىرىدە، تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت

مۇناسىۋەتلىرىنگە مۇۋاپىق ھالدا، ھوقۇق بېتەكچى ئورۇندا بولۇش پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى، پۇقرالار ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارغا ھوقۇق بېرىش باش مەقسەت ھەم تۈپ چىقىش نۇقتىسى قىلىنىشى، مەجبۇرىيەت مەقسەت ۋە چىقىش نۇقتىسى قىلىپ بەلگىلەنەسلىكنى كېرەك. مەجبۇرىيەت ھوقۇق ئاساسىدا بەلگىلەنگەن، ئۇ ھوقۇقنىڭ مۇۋاپىق بولۇشىغا چەك قويىدىغان ۋە تىزگىن بولىدىغان نەرسە. مەجبۇرىيەتنىڭ ئادا قىلىنىشى ھوقۇقنى مۇۋاپىق كاپالەتلەندۈرۈش شەرتى ئاستىدىلا زۆرۈر ۋە ئەھمىيەتلىك بولىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا «پۇقرالارنىڭ ئاساسىي ھوقۇقلىرى ۋە مەجبۇرىيەتلىرى» دېگەن بىر باب «ئومۇمىي پروگراممما» نىڭ ئارقىسىغا، «دۆلەت ئاپپاراتلىرى» دېگەننىڭ ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەمدە ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن پۇقرالارنىڭ ئاساسىي ھوقۇقلىرى كەلگە تۇرده بەلگىلەنگەن، ئاندىن ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنىڭ بىرلىكىگە ئاساسەن، پۇقرالارنىڭ ئاساسىي مەجبۇرىيەتلىرى بەلگىلەنگەن. مەزمۇنىنىڭ بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا ھوقۇق ئاساسچىلىقىنى پرىنسىپى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، ئېلىمىزدە ھازىر ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىنسانلاھاتى ۋە سىياسىي تۈزۈلمە ئىنسانلاھاتنىمۇ ھوقۇقنىڭ چەكچەمبىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنى چۆرىدىگەن ھالدا، ھوقۇق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇنۇملۇك تەڭشەش ئاساسىدا قانات يايماقتا. ئىلگىرى بىزنىڭ قانۇنلىرىمىز كىشىلەرگە نېمىلەرنى قىلىش كېرەكلىكى، نېمىلەرنى قىلماسلىق كېرەكلىكىنى جىكىلەشكە ئېغىپ كېتىپ، كىشىلەردە «قانۇن پۇقرالارغىلا چىقىرىلغانىكەن» دەپ قانۇندىن يىراقلىشىش ۋە ئۆزىنى قاچۇرۇش ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن، قانۇنىنىڭ پائال يېتەكلەش روھىغا زىيان يەتكۈزگەن بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ قانۇنىمىز كىشىلەرگە ئۇلاردا قانداق ھوقۇقلارنىڭ بار ئىكەنلىكى، قانداق ھوقۇقلارنى قوغداش كېرەكلىكى، ئۇلاردا بولىدىغان ھوقۇقلارنىڭ دائىرىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئۇقتۇرۇشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن قانۇنىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ۋە ھەمىشىنەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇش رولىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ھوقۇق ئاساسچىلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە، ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ قالماستىن، بەلكى ھوقۇق بىلەن ھوقۇق كۆچىنىڭمۇ مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك، يۇيەنىلا بۈگۈنكى زامان قانۇنشۇناسلىقىدىكى بىر تۈپ مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھوقۇق بىلەن ھوقۇقي كۆچ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم باغلىنىش بار، ھوقۇقتا بېرىلگەن تەبىر گايىندا «سۇبېيېكتلار قانۇندا بەلگىلەنگەن دائىرە ئىچىدە بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇقىي كۆچ ۋە مەنپەئەت» دېگەنگە يېقىنچاقلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئارقىسىغا ھوقۇقىي كۆچىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى يوشۇرۇنغان بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ، ئالماشتۇرۇشقا قاتناشقان ئالاقىدار تەرەپلەردىن «ھەربىر كىشى ئۆز مەنپەئىتىنى يەنە بىر تەرەپنىڭ مەنپەئىتىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە كۈچەپ ئۇرۇنىدۇ». «مېنىڭ ئۆز نەرسەمنىڭ سېنىڭ نەرسەڭگە نىسبەتەن قانچىلىك ھوقۇقىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قارىشىنى سەن ئېتىراپ قىلغان چاغدىلا، ئاندىن ئۇ ھەقسىي ھوقۇقىي كۈچ بولالايدۇ. لېكىن بىزنىڭ قارشى تەرەپنىڭ ئۆز نەرسىمىزگە بولغان ھوقۇقىي كۆچىنى ئۆزىمىزنىڭ ئېتىراپ قىلىشىمىزنىڭ ئۆزى بىر كۆرەش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» «دېمەك، بىزنىڭ بىرىمىزنىڭ مەسۇلاتى بىرىمىزنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنىڭ ۋاستىسى، ۋاستىچىسى ۋە ھەممە ئېتىراپ قىلغان ھوقۇقىي كۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ». ھەر بىر كىشى «ئۆزىنىڭ مەسۇلاتىنى بىر كىشى يەنە بىر كىشىنى ئىدارە قىلىدىغان، يەنە كېلىپ ئۆزىنىمۇ ئىدارە قىلىدىغان ھوقۇقىي كۈچ دەپ

قارايدۇ». ⑱ ماركسنىڭ بۇ يەردىكى تەھلىلى، ئاساسەن، تاۋارغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا مۇناسىۋەتلىك خۇسۇسىي ھوقۇقىي كۆچمە قارىتىلغان، ئۇ ھوقۇقنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك.

ئادەتتىكى مەنىدىكى ھوقۇقىي كۆچ، ئادەتتە، جامائەت ھوقۇقىي كۆچىنى كۆرسىتىدۇ. «خەنزۇ تىلى قامۇسى»دا ھوقۇقىي كۆچمە «بۇرچ دائىرىسىدىكى رەھبەرلىك قىلغۇچى ۋە ئىدارە قىلغۇچى كۈچ» ⑲ دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. بۇنداق ئىزاھتا كۆپرەك سىياسىي تۈرمۇش كۆزدە تۇتۇلغان. بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، ھوقۇقىي كۆچ «كىمنىدىن ئىبىتقاندا، ئۇ، ئومۇمەن، مۇئەييەن سۇبىيېكت (شەخس، ئادەملەر توپى ياكى دۆلەت) نىڭ ئۆز ئىرادىسىنى باشقا نەرسە (باشقا سۇبىيېكت ياكى ئوبىيېكت) گە تېڭىپ، ئۇلارغا قارىتا بىر خىل بېسىم كۈچى ھاسىل قىلىش بىلەن، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ». «رېئال تۈرمۇشتا، ئۇ، كۆپىنچە، يەككە ماس نەرسىلەر — ئادەملەر توپى ياكى دۆلەت شەكىلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ». ⑳ ھوقۇقىي كۆچكە بېرىلىدىغان ئادەتتىكى تەبىرنى يەنە مۇھاكىمە قىلىپ كۆرسە بولىدۇ، لېكىن ھوقۇقىي كۆچ بىلەن ھوقۇق ئوتتۇرىسىدا ئېنىق پەرق بار، بۇ ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. بىرىنچىدىن، ھوقۇق باراۋەرلىك خاراكتېرىگە ئىگە، ھوقۇقىي كۆچتە بولسا، باراۋەرلىك خاراكتېرى يوق. بازار ئىگىلىكىدە ھوقۇق سۇبىيېكتلىرىنىڭ ئورنى باراۋەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش ۋە مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش ئىقتىدارى باراۋەر بولىدۇ، دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا «پۇقرالار قانۇن ئالدىدا باب - باراۋەر بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. لېكىدە ھوقۇق جەھەتتىكى باراۋەرلىك كۆزدە تۇتۇلغان. ھالبۇكى، ھوقۇقىي كۆچتە باراۋەرلىك خاراكتېرى يوق. ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا، ھوقۇقىي مۇناسىۋەت، ئەمەلىيەتتە، بىر تەرەپنىڭ يەنە بىر تەرەپنى ئىدارە قىلىشى، بىر تەرەپنىڭ يەنە بىر تەرەپكە، تۆۋەنىڭ يۇقىرىغا بويسۇنۇشىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ، ھەم ھوقۇقىي كۆچنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم ئامىل، ھەم ھوقۇقىي كۆچنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ رېئال ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ھوقۇقنى ئالماشتۇرۇشقا، ئۆتىنىپ بېرىشكە بولىدۇ، ھوقۇقىي كۆچ (جامائەت ھوقۇقىي كۆچى) نى ئالماشتۇرۇشقا، ئۆتىنىپ بېرىشكە بولمايدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، بازار سۇبىيېكتلىرى (جۈملىدىن ھەق تەلەپ سۇبىيېكتى بولغان دۆلەت ئورگانلىرى) تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە ئۆتىنىپ بېرىشتە، تولۇق ئەركىنلىك ۋە ھوقۇققا ئىگە بولغان بولىدۇ. ھوقۇقىي كۆچ دۆلەت، تەشكىلات ياكى شەخسلەرنىڭ باشقۇرۇش پائالىيىتى ئېلىپ بارىدىغان ئىقتىدارى بولۇپ، ئۇ قانۇن، نىزاملار ياكى ئاساسىي باشقۇرغۇچى ئورگانلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئۇنى شەخسلەر ياكى ئادەملەر توپى ئۆز ئالدىغا ئالماشتۇرالمايدۇ ۋە ئۆتىنىپ بېرەلمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئۇنى ھوقۇقىي نەرسە (پۇل) بىلەن ئالماشتۇرۇشىغا تېخىمۇ يول قويۇلمايدۇ. ئېلىنمىزنىڭ تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدا بىۋاسىتە بولۇۋاتقان مەگىللەردە، كۆپ مىقداردىكى جامائەت ھوقۇقىي كۆچى بازار ئىگىلىكىگە سىڭىپ كىرىپ ئالماشتۇرۇلىدىغان بىر خىل نەرسە (تاۋار) گە ئايلىنىپ قالدى، بۇ بىر خىل چىرىكلىشىش ھەرىكىتىدۇر. پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە بۇرۇلۇش جەريانىدا، ھوقۇقىي كۆچ جەھەتتە چىرىكلىشىش ئەھۋالى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە مۇشكۈل ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ، ئۇنى باشقا ماقالىدە مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھوقۇقىي كۆچ تېگى ئىنىيىلىك ئىدارە قىلىش مۇناسىۋىتىگە، ھوقۇق توغرا لىنىيىلىك مەنپەئەت مۇناسىۋىتىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقىغا ئوخشاش، ھوقۇقىي كۆچ بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتىدە تۈرلۈك ئىقتىسادىي تۈزۈلمە شارائىتىدا ئوخشاشمايدىغان ئىپادىلىنىدۇ. فېئودالىزىم جەمئىيىتىدىكى تاتۇرال ئىگىلىك ۋە يۇكسەك

دەرجەدە مەركەزلەشكەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، ھوقۇقىي كۈچ ئاساس (ئەملدارلار ئاساسچىلىقى)، ھوقۇقى كۈچ يادرو (ئادەم ئارقىلىق ئىدارە قىلىش) بولۇپ، ھوقۇقىي كۈچ ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ھۆكۈمرانلار ھامان ھوقۇقىي كۈچنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئارىلىشىدۇ ۋە ئۇنى ئىدارە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ۋە ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ ھەققانىي تەلەپلىرىنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىققا ئايلىنىشى ناھايىتى تەس بولىدۇ، قانۇن سۇبيېكتلىرىنىڭ تۈرلۈك تېگىشلىك ھوقۇقلىرى بېسىمغا ۋە چەكلىنىگە ئۇچرايدۇ، كىشىلەرنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇش ناھايىتى تەس بولىدۇ. بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، ھوقۇق ئاساس بولۇشى، ھوقۇق ھوقۇقىي كۈچنى بەلگىلىشى، ھوقۇق ھوقۇقىي كۈچنى چەكلىشى كېرەك. بۇ، بازار ئىگىلىكىنىڭ دېموكراتىك خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ھوقۇق سۇبيېكتلىرى يىگانە بولمايدۇ، بەلكى ئۇلاردا كۆپ تەرەپلىمە، تارقاق يۈزلىنىش ئىپادىلىنىدۇ. مۇلۇكچىلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئېلىمىزدە ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلى تەڭ مەۋجۇت. جەمئىيەت ئەزالىرى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇلارنى ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە زىيالىيلار بىلەنلا ئىپادىلەش كۇپايە قىلمايدىغان بولۇپ قالدى، بەلكى ئېلىمىزدە تۈرلۈك كەسىپلەردىكى تۈرلۈك تەبىقىلەر شەكىللەندى. يېزىلاردا جەمئىيەت ئەزالىرى دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، سانائەت بىلەن ۋە ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېھقانلار، يەككە ئەمگەكچىلەر، خۇسۇسىي كارخانىلار ئىگىلىرى، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرغۇچىلار قاتارلىق تۈرلۈك توپلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى؛ شەھەر ئاھالىلىرىمۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەر، كەسپىي خادىملار، دۆلەت خادىملىرى، كارخانا باشقۇرغۇچىلار، خۇسۇسىي كارخانىچىلار، يەككە ئەمگەكچىلەر قاتارلىق تۈرلۈك توپلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئادەملەر توپى مەنپەئىتىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە بولۇشى بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ئىنچىكىلىشىشى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئالامىتىدۇر. بۇنىڭ ئازقىسىدا، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ھوقۇقىي كۈچى ئەمدى دۆلەت ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن مونوپول قىلىنىشتىن قېيىقىلىپ، ھەرقايسى ئىقتىسادىي سۇبيېكتلارنىڭ ھوقۇقى بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى.

ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكىدە دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشى كەم بولسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئادەملەر توپى مەنپەئىتى كۆپەيگەن، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت كۆپ خىل بولغان ۋەمۇرەككەپلەشكەن ئەھۋالدا، دۆلەتنىڭ ۋاقتىدا تەڭشەش ئېلىپ بېرىشىمۇ زۆرۈر. لېكىن دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشتىكى چېقىش نۇقتىسى ۋە مەقسىتى تۈرلۈك ھوقۇق سۇبيېكتلىرىنىڭ قانۇنىي مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈرۈش، كىشىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۆلەت ئورگانلىرى بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىياتنىڭ ئىچكى ئومۇمىي ھوقۇق تەلىپىنگە ئويغۇنلىشىپ، تۈرلۈك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە ماكرولۇق تەڭشەش ھەم تىزگىنلەشنى يولغا قويۇشى، زۆرۈر ۋە مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقىشى كېرەك. لېكىن بازار ئىگىلىكىگە دائىر قائىدە ۋە تۈزۈملەرنى تۈزگۈچى سۇبيېتتىكى دۆلەت ۋە ئۇنىڭ باشقۇرۇش ئورگانلىرى ھەم بۇ قائىدە ۋە تۈزۈملەرنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتمەسلىكى، ھەم ئۇزۇنىڭ بۇ قائىدە ۋە تۈزۈملەردىن ھەرگىز ئۈستۈن قويماسلىقى لازىم. دۆلەت ئورگانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خادىملىرىنىڭ ھوقۇقىي كۈچنى كەلسە - كەلمەس ئىشلىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ھوقۇقىي كۈچنى ئىشلىتىشنىڭ مەلۇم دائىرىسى ۋە چەك - چېگرىسىنى قانۇن شەكلى بىلەن بەلگىلەش ھەمدە مۇكەممەل ۋە كۈچلۈك جامائەت

نازارىتى مېخانىزمىنى ئورنىتىش لازىم.

قىسقىسى، ھوقۇق ھوقۇقىي كۆچنى بەلگىلەش، ھوقۇق ھوقۇقىي كۆچنى چەكلەش، ھوقۇققا ھۇرمەت قىلىش، مەنپەئەتنى كاپالەتلەندۈرۈش سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ چىتىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرقى نەتىجىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىدا ھوقۇقنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇشنى چۆرىدەيدىغان ھالدا مۇكەممەل قانۇن چىقىرىش سىستېمىسى بەرپا قىلىنىپ، مۇكەممەل ئەدلىيە تۈزۈمى ئورنىتىلغان ۋە پۈتۈن جەمئىيەتتە ھوقۇق ئېڭى شەكىللەنگەن كۈننىڭ ئۆزى ئىگىلىكنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇش، جەمئىيەتنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىشقا ئاشقان كۈن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىزاھلار:

① «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارارى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1993 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 53—54 - بەتلەر.

②③⑨⑩ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 3 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 128 - 237، 777، 769 - 770 - بەتلەر.

④ «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 16 - بەت.

⑤ «ماركس - ئېنگېلس تاللانمائەسەرلىرى»، 2 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 933 - بەت.

⑥ «ماركس - ئېنگېلس تاللانمائەسەرلىرى»، 3 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 219 - بەت.

⑦ «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 623 - بەت.

⑧ «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 505 - بەت.

⑪ «ماركس - ئېنگېلس تاللانمائەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 248 - بەت.

⑫ «ئوكسفورد قانۇن قامۇسى»، «نۇر» گېزىتى نەشرىياتىنىڭ 1989 - يىل نەشرى، 720، 733 - بەتلەر.

⑬ جياك پىك، جاك لىخوك: «بازار ئىگىلىكى ۋە پىكىر ئىپادە ئەركىنلىكى»، «قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 6 - سانى، 20 - بەت.

⑭ ⑯ ⑰ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، خەنزۇچەنەشرى، 103 - ، 102 - ، 106 - بەتلەر.

⑮ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 46 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 195 — 196 - بەتلەر.

⑱ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 42 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 35 — 36 - بەتلەر.

⑲ «خەنزۇ تىلى قامۇسى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىل نەشرى، 1360 - بەت.

⑳ لېن جې: «ھوقۇقىي كۆچنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ۋە ئالماشتۇرۇشتىكى ھوقۇقىي كۆچ»، «جۇڭگو قانۇنشۇناسلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 5 - سانى، 39 - بەت.

(«سېچۇەن سىفېن داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1994 - يىللىق 4 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى)

ئەكبەر ھۈسەين تەرجىمىسى

سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، سوغدىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ياشىغان ماكانى، پائالىيەت دائىرىسى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى، تىل - يېزىقى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان تارىخىي باغلىنىشى قاتارلىق مەسىلىلەر بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ.

«يىپەك يولى»نىڭ قايتا ئېچىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيىتى تارىخىغا قايتا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، قەدىمكى شانلىق مەدەنىيەتلىك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ بىرى بولغان سوغدىلار كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

سوغدىلار گرېك، ئىران - پەھلىۋى، كۆكتۈرك — ئۇيغۇر، خەنزۇ يېزىقىدىكى مەنبەلەردە ئەسلى زېمىن ۋە ئېتنىك نامىدىن يىراقلاشمىغان «سوغدىيان»، «سوغدى»، «سوغد»، «سوغداق»، «سۇغا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يېزىقلاردا يېزىلىپ كەلگەن.

«سوغدى» ئىبارىسىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسى ھەققىدە قەدىمكى گرېك تارىخچىلىرىدىن دىئودورۇس «خەزىنە» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكىساك ئايال سەركەردىسى تومارىسنىڭ قەھرىمان سوغچىن (سوغكىن؟) نىڭ قىزى، سوغچىن — ئالۋاستىلارنى يەڭگەن غالىپ دېگەن سۆز، دەپ ئىزاھلايدۇ.

«سوغدى» ئېتنونىمىنىڭ قاچان مەيدانغا كەلگەنلىكى نامەلۇم.

يازما تارىخ بويىچە تارىخ ئىلمىنىڭ ئاتىسى دەپ ئاتالغان گرېك تارىخچىسى ھېرىدوت (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 484 — 425 - يىللار) ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە سوغدى ئىبارىسىنى ئەمەس، بەلكى ئىسكىپلارنىڭ ئۇچ خىل جايلاشقان گۇرۇپپىسىنىڭ («ئىسكىف ئامۇرگىيا»، «ئارتوكاربانت»، «تىئايتارا») نامىنى تىلغا ئالغان. مىلادىدىن 6 ئەسىر ئىلگىرىكى ئىران پېرسپول يېنىدىكى نەقشى رۇستەم قىياسىغا چېكىلگەن ئېرۇگلىفلىق يازمىلاردا ساكلارنىڭ ئۈچ خىل گۇرۇھى، يەنى «ساكا - خائۇماۋاركا» (ئامۇرگاساكلىرى)، «ساكا - تىئايتارادەريە»، «ساكا - تىگراخۇئۇرە» پېزىلغان. بۇ ھېرىدوتنىڭ ئۈچۈرىغا ياندىشىدۇ.

مىلادىدىن 7 — 8 ئەسىر ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن زاراتىستىرىزم دەستۇرى «ئاۋېستا» دا «ئادەمى كۆپ، چارۋا مېلى نۇرغۇن» سوغدى تىلغا ئېلىنغان. «ئاۋېستا» دا كېسىپ ئېيتىلغان پادىشاھلىرى تىلغا ئېلىنماستىن، سوغدىنىڭ تىلغا

ئېلىنىشى سوغدى خەلقى ئېتنىك نامىنىڭ ئاخمانىلار ۋە نەقشى رۇستەم ئابىدىلىرىدىن ئىلگىرى مەۋجۇتلۇقىنى دەلىللەيدۇ. سوغدى تېررىتورىيىسىدىكى «تالى بەرزۇ» دىن قۇياش (ئاتا تەڭرى مىترا)، يەر-سۇ (ئانا تەڭرى - ئاناخىت) ۋە ئۇلارغا ئاتاپ ئات قۇربانلىق قىلىش ئادىتىگە دائىر قېزىلمىلار بىلەن تۇنجى ئادەم — بۇقا سىياقىدىكى «گەۋامەردا» ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتى گىلىگەمىشنىڭ ساپالغا ئىشلەنگەن ئوبرازىنىڭ تېپىلىشى، سوغدى مەدەنىي ھاياتىنىڭ «ئاۋىستا» دىن ئىلگىرى باشلانغانلىقىنى ئىسپاتلىدۇ. روشەنكى، قۇياشقا (مىترا غا) چوقۇنۇش ئاساسىدا، ۋاقىت (زامان) مۇئەككىلى زىرۋان ۋە زىرۋانىزم قاراشلىرى ئاساسىدا، زاراتاشتىرىزم (ئاتاشپەرەسەلىك)، ئاندىن كېيىن مانىزم ئېتىقادلىرى زەنجىرى شەكىللەنگەن. شۇ سەۋەبلىك زاراتاستر (تۆگۈچى) ئۆز دىنىنى ياراتقاندا زىرۋانىنى زاراتاستىرىزمدىكى بىر جۈپ ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخرۇمازدا بىلەن يامانلىق ۋە جاھالەت ئىلاھى ئەخرىمەننىڭ ئاتىسى دەپ ئاتىغان. بۇقا ئادەم — گەۋامەردانىڭ يەنە بىر ئوبرازى ئالما ئاتا يېنىدىكى تامغالى تاش قىياسىدىن تېپىلغان.

2

سوغدىلار ھەققىدىكى قەدىمكى خەلق ئەپسانە رىۋايەتلىرى بۇ خەلقنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللاردا ئولتۇراقلىشىپ، چارۋا ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، قەلئە شەھەر قۇرۇپ، ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ماكانلىرىنى قوغداش جەڭلىرىگە ئاتلىنىپ، قەھرىمانلىق داستانلىرى پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. پەرغانە رايونىنىڭ چۈست دېگەن جايى بىلەن خارازىمگە يېقىن ئاناۋ مەدەنىيىتى بىزگە سوغدىلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى ئىككى دېھقانچىلىق نۇقتىسىدىن تارىخىي ئۇچۇر يەتكۈزۈپ بەردى.

بىز «ئاۋىستا» دا، كېرىشاسپنىڭ توقماق بىلەن ئەجدەرنى يەڭگەنلىكىنى كۆرىمىز. كۆسەن شاھى شىمالىي تاغقا جايلىشىۋېلىپ خەلققە تەھدىت سالغان ئەجدەرنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ جەڭ قىلغاندا، ئەجدەر بىردىنلا شىرغا ئايلانغانلىقى، شۇندىن كېيىن شاھلىق تەختلىرىنىڭ پۇتى شىر ئوبرازىدا ئىشلىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانە بىلەن قەدىمكى كۆسەن شىر ئۈسۈلى بىزگە كېرىشاسىپ رىۋايىتىنى ئەسلىتىدۇ.

ئەپراسىياپ «ئاۋىستا» دا ئىران پادىشاھلىرى بىلەن جەڭ قىلغان تۇر شاھى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ «ئاۋىستا» دا سوغدى ساكلىرى «جەڭگىۋا تۇرلار» دەپ يېزىلغان. ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە» يېزىشقا مەنبە توپلىغاندا، قەدىمكى سوغدى شەھىرى ئەپراسىياپ (سەمەرقەنت يېنىدا) نىڭ تۇران شاھى ئەپراسىياپ تۇرغان شەھەر ئىكەنلىكىنى، سىياۋۇش بىلەن بەرزۇ سوغدى قەھرىمانى، رۇستەم ساك خەلق قەھرىمانى، ئىسپاندىيار باكتېرىيىلىك قەھرىمان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى ئىرانىنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخىنى داستانلاشتۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن بۇ قەھرىمانلارغا ئىران بىلەن تۇراندىن ئىبارەت ئىككى جەڭگاھ قەھرىمانلىرى تۇسىنى سىڭدۈردى. «شاھنامە» دە ئەپراسىياپنىڭ تۇر - تۇران (جۇملىدىن چىن - خوتەن) شاھى سۈپىتىدە ئىران شاھلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان قانلىق جەڭلىرى كەڭ تەسۋىرلەنگەن. بىز «ئاۋىستا»، «شاھنامە» گە ئاساس سالغان مەنبەلەردە سوغدىلارنىڭ جەڭگىۋار تۇرلار ئىكەنلىكىنى، سوغدىلاردىن ئىبارەت مەشھۇر ئېتنىك تۇركۈمدە ساك ۋە تۇران ئىبارىلىرىنىڭ بىرەكلىكىنى كۆرىمىز. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى سەمەرقەنت — ئەپراسىياپ ھاكىمى ئەپراسىياپنىڭ دىل ئەلپ ئەر تۇڭاخان ئىكەنلىكىنى، بۇ نۇقتىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» داستانىدا «تۇرك بېگى» دەپ تىلغا ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا قەدىمكى تۇركىي تىلدا ئەپراسىياپ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان خەلق قوشاقلىرىدىن بۈاستە

نەمۇنىلار ساقلانغان.

لىتۇيىتاك ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابىنىڭ 553 - بېتىدە ياپونىيىلىك مەشھۇر تارىخشۇناس بەيكۇشىدىن دەلىل كەلتۈرۈپ، كانگىيىلىكلەر تۈركلەر ئىدى، دەيدۇ.

ساك سەركەردىسى تومارىس، ساك شاھى ئومارگنى كىرىنىڭ تۇتقۇنلىدىن قۇتۇلدۇرغان ئايال قەھرىمان سپارتىدا، ئومارگنىڭ قىزى ئاتادىداغا ئاشىق بولغان ئىسكىف شاھزادىسى زەرىئادىر، ساك مەلىكىسى زەرىنە بىلەن مىدىيە شاھزادىسى ستىرىئانگى، ئەپراسىياپ قىزى مەنىچە بىلەن ئىران چەۋەندىزى بىجان ئارىسىدىكى مۇھەببەت داستان-رىۋايەتلىرى سوغدىلاردا جەڭگىۋارلىق ۋە ئىشقى تېمىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللاردا، ھەتتا «ئاۋىستا» دىن مۇقەددەم شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

3

قەدىمكى گرېك تارىخچىلىرىدىن سترابون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى63 -، كېيىنكى 20-يىلى)، ئارىئان (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 95 — 75 - يىللار)، دىئودورۇس، دىئادار، پولىبتارخ، كۆرتسى روف قاتارلىق مۇئەللىپلەر ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 329 - يىلى باھاردا ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئامۇ - سىر (ئوكسۇس - ياكسارت) دەريالىرى ئارىسىغا كىرگەندە سوغدىلارنىڭ جەڭگىۋار قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشقان جەريانلار ھەققىدە تەپسىلىي ئۇچۇر قالدۇرغان.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەينى سوغدى قەھرىمانى سپىتامىن باشلىغان قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، ئىلگىرىكى غالىپلىق ئەلپازىدىن ئايرىلدى. فەرنۇخس قوماندانلىق قىلغان گرېك - ماكىدونىيە قوشۇنلىرى مالاكەندا (سەمەرقەنت) يۇرۇشىدە زەرەپشان (پولىتىمىت-ھۇرمەت) جىلغىلىرىدا سپىتامىن ئەترەتلىرى تەرىپىدىن ھالاك قىلىندى. ئارىئاننىڭ ئېيتىشچە، ئىسكەندەر ئاداۋەت ئۇچۇن زەرەپشان دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىكى يېزىلارغا ئوت قويۇپ، 12 مىڭدىن ئارتۇق سوغدىنى قىرىۋەتكەن. ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 329 - يىلى مالاكەندا شەھىرىنى قولغا كىرگۈزسىمۇ، بۇ يەردە خاتىرجەم قېشىلالمىغان. ئۇ سىر ياقىسىدىكى ساكلار تەرىپىدىن ئۆمۈرلۈك جاراھەتلەنگەن سوغدى سەركەردىلىرىدىن ئوكسىارت (گرېكچە نامى ۋاخشۇن ۋارتا) ئۇستۇرۇشان ۋە ھىسار تاغ تىزمىلىرىگە جايلاشقان قىنىيا ئۇستىدىكى قەلئەلىرىنى- بازا قىلىپ ئىسكەندەر قوشۇنلىرىنى قاتتىق خورلاتتى، سوغدى قىيادى، سىزمىستر قىيادى، ئارماز قىيادى، خوربىن قىيالىرىدا يەنە پارتاگداگى، سىكىپتر، خىلىئان قاتارلىق سوغدى ئاقسۆڭەكلىرى جايلىشىۋالغان ئىدى. ئىسكەندەر سوغدى ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن پارىشىش سىياسىتى بىلەنلا سوغدىلارنىڭ جەڭگىۋار سىپىنى پارچىلىدى. ئۇ ئەسىر ئېلىنغان ئوكسىئارتنىڭ قىزى مەلىكە رۇخسانەگە ئۆيلەندى. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين پەرغانە ۋە سىر دەريانىڭ شىمالىغا ئاياغ باسالماي، ھىندىستانغا يۇرۇش قىلدى. ئىسكەندەرنىڭ سوغدىيانادىكى ھەربىكتى مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تىزپۈكمەس قارشىلىق كۆرسىتىش ئىقتىدارىنى، يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلەرنى سېتىۋېلىش سىياسىتى ئارقىلىقلا ئۇلارنى تىزگىنلەش ۋە پارچىلاش مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتتى. ئاخىمانىلار پادىشاھلىرىنىڭ ساك ۋە سوغدىلار قولىدا ھالاك بولۇشىدىن پەرقلىق ھالدا، ئېغىر زەخمىلەنگەن ئىسكەندەر يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلەر بىلەن سۇلھىلىشىش، ئۇلارنى سېتىۋېلىپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇش يولىنى تۇتتى.

سوغدىلار شۇندىن كېيىن گرېكلەشكەن دۆلەتلەر (ئېللىنىزم) — سېلىۋىكلار، گرېك - باكتېرىيە ۋە كۇشان خانلىقلىرى قارمىقىدا ياشىدى.

سوغدىلار مەركىزىي ئاسىيا تۇران ساكلىرنىڭ ئامۇ - سىر دەريا ئارلىقىدىكى مۇھىم ئېتنىك تۈركۈمى سۈپىتىدە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللار ئاخىرىدا بۇ يۇنزا ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىققا قەدەم قويغان. ئۇلار مەركىزىي ئاسىيا ئارى - ئاندرونوۋ تېلىپىدىكى ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ پەرغانىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۈستروشان (سوغدىسانا - سوغدىيانا؟) تاغلىرى بىلەن زەرەپشان، قەشقەر دەريالىرى ئايغاق ئېقىملىرىنىڭ ماكان قىلىپ، چارۋا - دېھقانچىلىق، ھۈنەر ۋە قەلئە بىناكارلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم. بۇ ھەقتە ف. ئېنگېلس ئۆزىنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن كىتابىدا توختىلىپ، ئوكسۇس - يەكسارت دەريالىرى ئارىسى ئارىئالار ئاپىرىدە بولغان جاي ئىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ھازىرقى زامان ئالىملىرى بۇ دائىرىنى كەڭرەك مەنىدە ئىزاھلىدى. خالاس.

شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، مەركىزىي ئاسىيا تۈران - ساكلىرى گرېك، پارس - پەھلەۋىي، «ئاۋىستا» ۋە جۇڭگو مەنبەلىرىدە «ئىسكىف»، «سىكتاي»، «ساك (سەك)»، «ماساگېت (ماھاسكىتاي؟)»، «سارماتىن (سارماتاي؟)»، «سەيجۇك»، «خو (خوتەن)»، «رۇك»، «زەي (دى)»، «غوز»، «تۈز (تۈران)» قاتارلىق ئىبارىلەردە ئاتالسىمۇ، ئۇلار ئانتروپولوگىيىلىك ئىنسان گۇرۇھىنى جەھەتتە ئاندرونوۋ — ئارى (ئارىئان) لارنىڭ كۆچمە جەڭگىۋار چەۋەندازلىق («ئات مەدەنىيىتى») دەۋرىدىكى جۇغراپىيىلىك يۆنىلىشى، تارقىلىشى ۋە باشقا خەلقلەر نامىدىكى ئاتىلىشى ئىشىدى ئۇلار بىر تەرەپتىن، ياۋروپادىن مەركىزىي ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن ياۋروپا ئاق جىنىسلىرى بولماي، بەلكى يىراق شەرق سېرىق تەنلىكلەرگە قوشۇلمىغان ئاسىيا تېپىدىكى ئاق جىنىسلىق، باشقىچە ئېيتقاندا، دەسلەپ پامىر تېپىدىكى، كېيىنچە كاۋكاز تېپىدىكى (جۇملىدىن شەرقىي شىمالىي ئوتتۇرا دېڭىز تېپىدىكى) ئاق جىنىسلىق ئىنسان ئىرقى ئىدى. ئۇلار يەنە بىر تەرەپتىن، شەرقىي سىبىرىيىدىكى قەدىمكى «موڭغۇلوئىد» ئىنسان تۈركۈملىرى كانادا ۋە ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچكەندىن كېيىن، تەدرىجىي يەنىمۇ ۋادىسىدىن رۇس دېيارى ئارقىلىق شەرقىي ۋە جەنۇبىي ياۋروپا، غەربىي ئاسىياغا قاراپ تارىختىكى سىملىيانلار، ئاندىن كېيىن ئىسكىفلار نامىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتى. بىز مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا نەزەر سالساق، ئاسۇرىيە، بابىل، مىدىيە، گرېك، ئاخمانىلار پېرسىيىسى تارىخىدا سىملىيان-سكىتاي — ساكلىرىنىڭ ئوينىغان رولىنى كۆرىمىز. ئۇلار ئارال ۋە جەنۇبىي كاسپى ۋادىلىرىنى بويلاپ ھىندىستاندىكى خاراپپا مەدەنىيىتىنى يارىتقان قەدىمكى خەلقلەر ئۇستىدىن غەلبە قازىنىپ، ئۆزىنىڭ ئارىئان - ساك ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتىنى تارقىتىپ، ئىران ئېگىزلىكىگە يۇرۇش قىلىپ، ئۇيەردىكى سىملىيان - سكىتاي تەسىرىنى كۈچەيتتى. ھازىرقى كۈندە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللاردا ھىندىستانغا كۆچكەن ئارىلاردىن يەنە 1000 يىل ئىلگىرى ئىران — قەدىمكى بابىلونغا مەركىزىي ئاسىيادىن سومېرلارنىڭ كۆچكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشمەكتە. بۇنداقتا، ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچكەن ھىندىئان ئەجدادلىرىدىن كېيىن، سومېرلار ئىرانغا، ئارىلار ھىندىستانغا، سىملىيان - ئىسكىفلار قىرىم ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا بىلەن مىسوپوتامىيەگە يۆتكەلگەن بولۇپ چىقىدۇ. بۇ بىزگە، ئىنسانىيەت يېزىقىقا قەدەم قويۇشتىن ئىلگىرى بايقالدىن كۆكنورغىچە، كراسنويارسكىدىن كۆپىتدەغىچە، قۇش تاغلىرىغىچە ئارى — ساك — تۈر تېپىدىكى ئاسىيا ئاق جىنىس ئىنسان تۈركۈملىرى ياشىغانلىقىنى، ئۇلار بۇ يۇنزا، ئات مەدەنىيىتى

نىشان قىلىنغان مىلاددىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللاردىن مىلاددىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللارغىچە داۋام قىلىنغان ئارىئان تېپىندىكى خەلقلەر يۆتكىلىش جەريانىدا، بىر قىسمى شەرق — غەرب — جەنۇب تەرەپلەرگە يۆتكەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، ھازىرقى ئانتروپولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، ئېتنولوگىيىلىك پاكىتلار تەكرار ۋە سىستېمىلىق ئىسپاتلىغان تارىخىي ھەقىقەت بولۇپ قالدى.

5

سوغدىلار مىلاددىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە ئۆز ماكانلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن توخار — يۈرچى ۋە دۇخۇاڭ - چىلەنشەن ساكلىرىغا ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمىدى ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە گىرىك - باكتېرىيە ھاكىمىتىنى غولىتىپ، كوشان ئىمپېرىيىسىنى تىكلىدى، ئۇنىڭ بىرقىسمىغا ۋە ئارقا تايانچىلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى. ئېفتالىتلار كوشان خانلىقىنى غولاتقاندىن كېيىن، بىر قىسىم كوشانلىق توخارلارتارىم ۋادىسىغا قايتتى، بىر قىسمى پارچىلىنىپ «توققۇز جاۋۇپلار» نامىدا ئاتالدى. بۇ چاغدا سوغدىلار ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدىكىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆز ئېتنىك گەۋدىسىنى ئومۇم ساك - تۇران تېپىنى ساقلىغان ھالدا توخار — ئېفتالىت (ئاق ھون - ئاۋار) تەسىرى بىلەن ئۆزگەرتتى. ئېيتىش كېرەككى، توخارلارمۇ بۇ چاغدا مىلاددىن ئىلگىرىكى 176 - يىللىرى دۇخۇاڭ چىلەنشەندىن يۆتكەلگەن دەسلەپكى ۋاقىتتىن تىل ۋە ئېتنىك جەھەتتە مۇناسىپ ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغان ئىدى.

سوغدىلار «توققۇز جاۋۇپ» نامىدا ئامۇنىڭ شىمالىدىن سىر دەرياسىنىڭ شىمالىغىچە بولغان شەھەر - بوستانلاردا ياشىدى. پەرغانە ۋادىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇستروشان تاغلىرى بىلەن زەرەپشان دەريا ۋادىلىرىنى بويلاپ شەرقتىن غەربكە سوۋدىسانا (ئۆزە تۆپە)، پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، سەمەرقەند، موللا - قورغان، پەي ئېبرىق، بۇخارا ۋە ئۇنىڭ شەرقىدە ھازىر قۇمغا كۆمۈلۈپ تۇرغان ۋاراھشاھ شەھەر خارابىلىرى بىلەن يەنە ئۇستروشان تاغلىرىدىن قەشقەر دەرياسى ئېقىمىنى بويلاپ تالى بەرسۇ، شەھرى سەبىز، تايلاق، كافۇر قەلئە، يەككە بەگ، پاخال تېپە، يەر قورغان شەھەرلىرى بىلەن شاش (تاشكەنت)، خې (سۇيابنىڭ شەرقىي شىمالى لىدىكى بارسخان) شەھەرلىرى ئاساسلىق سوغدىلار ماكانلىرى ئىدى. تارىخىي قاتلىمى ھەر خىل بۇشەھەرلەرئىچىدە سەمەرقەند — ئەپراسىياپ، پەنجىكەنت، بۇخارا - ۋاراھشاھ ئاساسلىق سوغدى مەركەزلىرى ئىدى. تالى بەرسۇ، پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، ۋاراھشاھ خارابىلىرى ئۇستىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر سوغدىلارنىڭ قىياپىتى، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، دىن ۋە سەنئەتىگە ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن بىزنى تەمىنلىدى.

مېنىڭ قارىشىمچە، سوغدىلار ئەجداد يېقىنلىقى جەھەتتىن تارىم - تەكلىماكان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى («ئاتۇش ئادىمى») بىلەن «كرۇراينا گۈزلى» نى ئۆلگە قىلغان) بىلەن بولغان ئانتروپولوگىيىلىك مۇناسىۋەتتىن تاشقىرى، كوشان — ئېفتالىت خانلىقلىرى ئاخىرلاشقان، جۇڭگودا شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ غەربكە ئىشكىنى ئېچىۋېتىش جەريانى داۋام قىلغان، كۆكتۈرك ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى تىكلەنگەن زامانلاردا شەرققە كۆپلەپ يۆتكىلىپ، يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي لىنىيىسىدە گەۋدىلىنىشكە باشلىدى. بۇ جەريان سوغدىلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە شەرقىي ساك — شەرقىي تۈرانى ئالامەتلەر ئېلىپ كەلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئېيتىش مۇمكىنكى، سوغدىلار مىلاددىن ئىلگىرىكى مىدىيە، كىياندىتلار (كىياندىئانلار)، ئاخمانىلار، ئىسكەندەر - سېلىۋكىلار - گىرىك - باكتېرىيە ئىستېلاسىغا قارشى ئۇزاق قەھرىمانلىق دەۋرىنى، ئۇندىن كېيىنكى كوشان - ئېفتالىتلار دەۋرىنى، ئۇندىن كېيىنكى پەنجىكەنت - ۋاراھشاھ مەركەز قىلىنغان

گۇللەنگەن فېئورال «توققۇز جاۋۇپلار» دەۋرىنى، ئۇندىن كېيىنكى غەربىي تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھامىيلىغىدىكى دەۋرنىڭ باشلىرىن كەچۈرۈپ، قاراخانىلار زامانىسىدا ياغما ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر قىسمى يەنە غەربىي قاراخانىلار، چاغاتاي ۋە تۆمۈرلەر ئارقىلىق ھازىرقى ئۆزبېك تۈركلىرىنىڭ ئېتنىك تۈزۈلمىسىگە ئايلاندى.

6

ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىسىدىكى ئۇستروشان تاغلىرى، زارائۇستاي، سايچان ساي، سارمىش ساي قاتارلىق تاغلىق - جىلغىلىق ۋادىلاردىكى ئېتىدائىي قىيا رەسىملىرى پامىر، تەڭرىتاغ، ئالتۇنتاغ (بولۇپمۇ مۇلچەر دەريا جىلغىلىرى)، تارباغاتاي ۋە ئالتاي، چوغاي تاغلىرىدىكى ئېتىدائىي قىيا رەسىملىرى بىلەن كۆندۇرۇلگەن ھايۋان، ئوۋ قىلىنىدىغان ھايۋان رەسىملىرى، ئۇسسۇللۇق ھەرىكەت قىياپىتى، قۇياشقا چوقۇنۇش كۆرۈنۈشى، ھارۋا شەكلى، پېرىخۇلۇق كۆرۈنۈشلەر، ئۇچۇر تامغۇلىرى جەھەتلەر ئورتاق قىيا رەسىملەر مەدەنىيەت چەمبىرىنى ھاسىل قىلغان. ئوخشاشلا بۇ تېررىتورىيىلەردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان دەپنە بۇيۇملىرى بىلەن قەبرى تۈزۈلمىسى ۋە دەپنە رەسمىيەتلىرىدىمۇ نۇرغۇن ئوخشاشلىقلار، جەسەت تىپلىرىدىمۇ جىنسىي يېقىنلىقلار كۆرۈلگەن.

گەرچە ئىلاھ - ئېكون ناملىرى پەرقلەنسىمۇ، مەركىزىي ئاسىيا خەلقى قۇياشنى ئاتا تەڭرى، زېمىننى ئانا تەڭرى بىلىپ، ئات قۇربانلىق قىلىدىغانلىقىنى ھېرىدوتتىن تاكى جۇڭگو يىلنامە مۇئەللىپلىرىگىچە يېزىپ قالدۇرغان. سوغدى ماكانلىرىدىن تېپىلغان ساپال - مىس ھەيكەللەر بىلەن قىياغا سىزىلغان قۇياشقا چوقۇنۇش رەسىملىرى ۋە قەبرىلەرنىڭ قۇياش شەكلىدىكى قوزۇقلار بىلەن ياسىلىشى، مېترا مەدھىيىسى كۆيلەنگەن «ئاۋىستا» قوشاقلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

سوغدىلارنىڭ مېترا، ئاناخىت ئىلاھلىرى كېيىنچە گرېك ئىلاھلىرى زەرىسىدە، ئۇندىن كېيىن زاراتاستر، كوشان بۇددا ئىكونلىرى تەسىرىدە ئۆزگىرىشكە ئۇچرىسىمۇ، زاراتاستر ۋە مانىزمنىڭ يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخرۇمازدا - ھورمۇز سىمۋولىدا يەنە ئىزچىل ساقلاندى.

سوغدىلار تەخمىنەن كوشان شاھى كانىشكا زامانىسىدىن كېيىن بۇددىزمنى قوبۇل قىلدى. بۇددىزم ئومۇمەن توخارلاردا ئىزچىل، خارازم سوغدىلىرىدا بىر مەزگىل داۋام قىلدى. تۇنجى قېتىم جۇڭگوغا كەلگەن بۇددا تەرجىمانى جىچېن توخار (يۈرچى) ئىدى. Ⅲ ئەسىردىن كېيىن جۇڭگودا كاڭ جۇي (巨康)، كاڭ مىڭشياڭ (孟康详) قاتارلىق سوغدى بۇددا تەرجىمانلىرى پەيدا بولغان. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئاسوكا ۋاقتىدا خوتەن، كانىشكا ۋاقتىدا كۆسەن ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان دەپ قارالماقتا. بۇ ھەر ھالدا بۇددىزمنىڭ بۇ ئىككى گۇللەنگەن زامانىدا، غەربىي دىيارىدىكى ئىككىنچى بۇددا مەركىزىنىڭ ھىندىستان ۋە كوشان ئىمپېرىيىسىگە يېقىن مۇناسىۋەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاتاقلىق بۇددا تەتقىقاتچىسى لۈيجى ئەپەندى «ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ ئېقىملىرى» ناملىق كىتابىدا كانىشكىنى چىن تېيەن (خوتەن 真檀) لىك دېسە، لىۋېيتاڭ ئەپەندى يۇقىرىدا ئىسمى دېيىلگەن كىتابىدا خوتەن شاھى ۋىجا ياسىنانىڭ قىزى بۇددىزمنى قەشقەرگە تارقىتىشتا تۆھپە يارىتقانلىقىنى، ئوغلى ۋىجا ياكېتى كانىشكا بىلەن بىللە ھىندىستانغا قوشۇن تارتقانلىقىنى تىلغا ئالغان.

سوغدىلار ئۇچۇن خاراكتېرلىك بولغىنى ئاتەشپەرەسلىك بىلەن مانىزمدىن ئىبارەت. ئاتەشپەرەسلىك مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅶ ئەسىردە خارازم - سوغدىدا پەيدا بولدى دېگەن شەرقىي قاراش بىلەن ئىرداندا پەيدا بولغان دېگەن غەربىي

قاراش مەۋجۇت. لیۇیىتاك ئەپەندى زارائاسترنى سپىتامىن ئۇرۇقىدىن ئىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنداقتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىگە قارشى جەڭ قىلغان بۇ خەلق قەھرىمانى سپىتامىن ھەمقەبىلە - خەلق نامى بولۇپ چىقىدۇ. روشەنكى، سپىتامىن سوغدى ئىدى. «ئاۋىستا» ساسانى سۇلالىسىنى قۇرغان ئەردەشىر زامانىدا قايتا توپلانغان. ئاتەشپەرەسلىك شىمالىي ۋې سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا سوغدىلار تەرىپىدىن قىسمەن ھالەتتە تارقالغان. مانىزم خرىستىيان، بۇددا ئاسىللىرى بىلەن ئۆزگەرتىلگەن ئاتەشپەرەستلىك دېگۈچىلەر بار. ئۇنى بابىلونلۇق مانى (215 — 274) ئىجاد قىلغان. ئۇنى بەھرەمگور ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىگە سامان تىقىپ كېيىنكى چاغدا «مانى دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغان پادىشاھ شاپور نامىدىكى دەرۋازىغا ئېسىپ قويغان. مانى مۇخلىسلىرى شۇندىن كېيىن مەخپىي پائالىيەتكە ئۆتكەن. كۆپ قېتىملىق تراگىدىك قىسمەت ئۇلارنى قەيسەر مىسئونىرلار قىلىپ چىنىقتۇرغان. ئۇلار ئىسلام، رەسساملىق، مۇزىكا، ئۇسسۇل (رەقىس) ۋە مەكتەپ، ئىباەتخانا باشقۇرۇشىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان.

ئېراندا تەقىپ قىلىنغان مانىزمچىلار زارائاسترىزم - ئاتەشپەرەسلىك ماكانى سوغدىدا ھامىيلىقا ئېرىشكەن. ئۇلار بۇددىزم قىياپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۆز ئېتىقادىنى تەشۋىق قىلغان. مۇغتاغدىكى زەخمەدئاد رايونىدا ئىككى قەۋەت قىيا ئۇستىدىكى قەلئە — «دىۋاشتىچە قەلئە - ئەرش قەلئەسى» خۇددى مۇزات دەرياسى بويىدىكى (شىنجاڭ كۇچار رايونى) قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرىگە ئوخشاش كاربىدور ئارقىلىق خانلار تۇتىشىدىغان قوغدىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىستىقامەت ئورنى ئىدى. بۇ يەردىن كۇلالچىلىق، توقۇلما بۇيۇملىرى، كۆمۈش بۇيۇملار، چەۋەنداز ئوبرازىدىكى تام رەسىمىنىڭ تېپىلىشى بۇ تاش قەلئەنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرى ياسالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مانىزم قەدىمكى قوجۇ شەھەرخارابىسى، بېزەكلىك تاشكېمىرلىرى، دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆيلىرىدە ئۆز ئىزلىرىنى روشەن قالدۇرغان. قوجۇ شەھىرىدىن لىكوك كېسىپ ئېلىپ كەتكەن، 2 - جاھان ئۇرۇشىدا 2 - فرونت ئايروپىلانلىرى بومبارىدىمان قىلغاندا ۋەيران بولغان مانىنىڭ مۇخلىسلىرىغا سۆزلەۋاتقان كۆرۈنۈشى، دۇنيادا يېگانە مانى ئوبرازى ئىدى. قوجۇ - دۇڭخۇاڭدىن تامغا، يىپەك رەختكە، كىتاب سەھىپىلىرىگە سىزىلغان مانىزم رەسىملىرى بىلەن سوغدى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مانىزم دەستۇرلىرى تېپىلدى. قىزىقارلىقى شۇكى، بۇنداق باي مانىزم ھۇججەتلىرى ئېران ۋە ماۋارائۇننەھردىن بۇنداق كۆپلەپ تېپىلغان ئەمەس. تەتقىقاتچىلار كۆسەن، تۇرپان، دۇڭخۇاڭ تاشكېمىرى ئىچىدە مانىزم غارلىرى بارلىقىنى ئېنىقلىغان. پەنجىكەنت تام رەسىملىرىدىكى ئۆلگەن مەلىكە مەرسىيىسىگە قۇلىقىنى كېسىپ، يۇزىنى تاتىلاپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ ماتەم بىلدۇرگەن كۆرۈنۈش، دۇڭخۇاڭدىكى 158 - كېمىرە ئۆز ۋارىيانتىنى تەكرارلىغان. تۇرپان بېزەكلىك يارلىقىنىڭ تېگىدىكى سايدا خۇددى ئەپراسىياپ خارابىسىدىكىدەك جەسەت سۆڭىكى قاچىلانغان ساپال ساندۇق تېپىلغان.

ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقى تېزرىتورىيىسىدە مانىزم مۇخلىسلىرى خېلى ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەكلىپى بىلەن چاڭئەن، لويانڭ قاتارلىق شەھەرلەردە مانى ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇشقا يول قويدى.

لیۇیىستاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە مانى دىنى ماۋارائۇننەھردە سوغدى يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ ئېرانداكى ھالاكىتىدىن كېيىن يەنە ھاياتقا ئېرىشكەنلىكىنى ئېيتقان ئىدى، مانى — سوغدى يېزىقى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ شەرقتىكى گۈللەش مەنزىرىسىگە ئېرىشتى. يەرلىك يېزىقتا ئۆتمەي سۇرىيە يېزىقىنى قوللانغان نىستورىيان دىنىدا ئەھۋال باشقىچىرەك بولدى. گەرچە جۇڭگوغا 694 - يىلى خۇرۇستادان ناملىق تۇنجى مانى مىسيونىرى بولغان پارس كەلگەندىن

باشلاپ مانىزم تەرغىباتى باشلانغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر خانلىقى مانىزمنى دۆلەت دىنى قىلغاندىن كېيىنكىدەك ئېتىبارغا ئېرىشمىگەن ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مانىزمغا يول قويۇشى كەيپۇەننىڭ ئاخىرقى يىللىرى (742) دىن خۇيچاڭنىڭ 3 - يىلى (843) ئوردا بۇيرۇقى بىلەن مانىزم قاتتىق چەكلەنگىچە بىر ئەسىر داۋام قىلدى. يالغۇز چاڭئەندىلا 72 ئايال مانى مۇخلىسى قازا تاپتى. بۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇنەۋۋەر بولۇپ، ئاھالە ھەر تەرەپكە پىتىراپ كېتىپ بولغان مۇھىتتا يۈز بەردى. مانىزم گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، ئىسلامىيەتكىچە بولغان قاراخانىلارنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ كۆپ ئەسىر داۋام قىلدى. قاراخانىلار ھەتتا بۇخارادىكى سوغدى مانىستلىرىنى باستۇرغان سامانىي مۇسۇلمان خانلىرىغا ئۆز بىسىملىرىنى توختاتمىسا، ئۆز زېمىنىدىكى مۇسۇلمانلارغا قاتتىق قوللۇق قىلمىغانلىقى توغرىسىدا ئۇختۇرۇش قىلغان ئىدى.

7

سوغدىلار كوشان خانلىقى زامانىدا بىر مەزگىل قىسمەن بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى بىز تېرمىزدىن، جۇملىدىن بېشكەكتىن تېپىلغان بۇددا ھەيكەللىرى بىلەن زاراڭاسترا سوتراسىدىن بىلىمىز. ئەمما غەربىي تۇرك يابغۇلىقى ۋاقتىدا سوغدى زېمىنىدىن ئۇتكەن تاڭ سۇلالىسى راھىبى شۇەنجاڭ بىلەن ئۇنىڭدىن بىر ئەسىر كېيىن سوغدى زېمىنىدىن ئۇتكەن خۇيي چياۋ بۇ يەردە بۇددىزمنىڭ سۇسلىشىپ، ئاتەشپەرەسلىك ۋە مانىزمنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى ئۇچۇر قىلدى.

غەربىي تۇرك يابغۇلىرىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى فېئوداللىق دەۋرىدە سوغدى زېمىنىدا سەنئەت خۇددى تارىم ۋادىسىدىكى تاشكېمىرلەردەك بۇددىزم شەكلىدە ئەمەس، رېئال تۇرمۇش ۋە مانىزم شەكلىدە راۋاجلاندى.

V — VII ئەسىرلەردىكى پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، ۋاراھشاھ قاتارلىق ئاۋات سوغدى شەھەر خارابىلىرى ئۇستىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر بىزگە دەل مۇشۇ دەۋردىكى مارالبېشى، توقۇز ساراي، كۆسەن، شورچۇق، قوجۇ بۇددا تاشكېمىر سەنئىتى بىلەن گەرچە دىنىي مەزمۇن جەھەتتىن بولمىسىمۇ، ئومۇمىي ئېتنولوگىيىلىك تۇرمۇش رېئاللىقى ۋە سەنئەت ئۇسلۇبى جەھەتتە بىر خىل ياندىشلىقنىڭ ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى: كۆركەملىك، گەجلەنگەن بىناكارلىق، بىنا تۈزۈلمىسى، قاپارتمىلىق ئادەم ۋە گۈل نەقىشلەر؛ شىر ۋە ئارسلان بىلەن ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىۋاتقان چەۋەندار؛ ئۇستىگە شىر ۋە قوش سۈرىتى تامغىلىرى چۈشۈرۈلگەن تون كەيگەن ئوچ ئەلچى؛ يىپەك يولىدا قاتناۋاتقان ئاتلىق - تۆگىلىك كارۋانلار؛ بوينىغا لېنتا چېگىلگەن سەركە؛ بەزمىگە ھازىرلانغان ئۇسسۇلچىلار بىلەن مەشئەل تۇتۇپ گۈلخان يېقىۋاتقان ئايال؛ قازا قىلغان مەلىكىگە ماتەم ھازىدارلىق بىلدۈرۈۋاتقان كۆرۈنۈش؛ ئىلەنگۈچتە ئولتۇرغان، چاچلىرى ئۇششاق ئۆرۈلگەن قىز بىلەن بوۋاي؛ قول - پۇتى ۋە كىيىم لېنتىسىغا قوڭغۇراق ئاسقان زەنگۈلە ئۇسسۇلچىسى قىز؛ يىلان باشلىق ئارپا (ۋىنا) چالغۇچىسى؛ قىلىچلىرىنى تامغا ئېسىپ، مەي پىيالىلىرى تۇتۇپ مەشرەپتە ئولتۇرغان جەڭگىۋار ئەركەكلەر؛ ياغاچ تاراق ئۇستىگە چېگىلگەن يېرىم يالىڭاچ ئايال كاش جەسەت ساندۇقى ئىنرتىغا سىزىلغان مۇزىكا ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈش قاتارلىق تەسۋىرىي سەنئەت يادىكارلىقلىرىدىن ئىبارەت. بۇ بىزگە سوغدىلارنىڭ ئەينى زامانىدىكى قىياپىتىنى، كىيىنىشى، تۇرمۇش مەدەنىيىتىنى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، فولكلور ئادەتلىرىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. بۇ، سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇر ئېتنىك تەركىبىگە كىرىپ كېلىشىدىن ئىلگىرىكى يىراق ئېتنىك مەنبەداشلىقنى بىلەن ئەينى زامانىدىكى ئۇرۇقداشلىقنى ئېچىپ بېرىدۇ.

8

سوغدىلارنىڭ تارىم ۋادىسى ۋە تەكلىماكان ئېتراپى بىلەن گەنسۇ ھەم سىلىنگا ۋادىسىغا قاچان كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە ماكانلاشقانلىقى نامەلۇم. ئەمما، ئۇلار يېپەك يولىنى بويلاپ بۇددىزم، زاراتاستىرىزم ۋە مانىزم تەرغىباتى، سەيئەت ۋە سودا - تىجارەت پائالىيىتى بىلەن كۆكتۇرك خانلىقى قۇرۇلۇشتىن خېلى ئىلگىرىلا بۇ رايونلاردا ئۆزىنى قالدۇرغان. Ⅲ — Ⅳ ئەسىرلەردە خارابلىشىشقا باشلىغان لوپنۇر - مىران - كروران رايونلىرىدىكى تېرىلغۇ ۋە سودا مەركەزلىرى ۋە ئاھالە رايونلىرى — «بېرچەك» لەر، قۇرغانلىقى ئۇلارنىڭ كوشان خانلىقىنى غولىتاندىن كېيىنلا بۇ يەرلەرگە تارقالغانلىقىنى دەللىلەيدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، دۇنيادىكى سۇسىز دەشتى - چۆل «سەھرايى كەبىر» دەك مەشھۇر قۇملۇقلاردىن تۆت ئېتراپى سۇ ئېقىملىرى بىلەن قورشالغان ئالاھىدە تىپتىكى قۇملۇق «تەكلىماكان» نىڭ نامىمۇ، تەكلىك ئۇزۇم باغلىرى يەرپا قىلىپ، ئۇزۇم شىرنىسى ۋە ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۇزۇم تەسۆرلەنگەن نەقىشلەر سىزىشقا ئادەتلەنگەن سوغدىلار تەرىپىدىن قويۇلغان بولۇشى ئېھتىمال. تەكلىماكان ئېتراپىدىكى خارابىلار ۋە تەسۋىرىي بۇيۇملاردىن ئۇزۇم تالزارلىقى ۋە ئۇزۇم نەقىشلىرى كۆپلەپ تېپىلغان.

تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلغان بىر قەدەر مەشھۇر سوغدى ماكانلىرىدىن بىرى يەندەن شەھرىنى سوغدىئانادىن لوپنۇر ئېتراپىغا بىر قىسىم ئاھالە - قوشۇنلىرى بىلەن كەلگەن سوغدى سەركەردىسى كاڭ يەندىيەن (典艳康) بىلەن قىلغان. ئۇ پەيدا قىلغان شەھەر نۇر كەنت، ئۇزۇم (بور) كەنت، سابى تاش بالىق قاتارلىق توققۇز شەھەرگە يەتكەن. تاش بالىق كېيىنچە «دېھنى» بالىق دەپ ئاتالغان.

سوغدىلارنىڭ تارىم - تەكلىماكان ئورخۇن بويىدىكى ئاھالە رايونلىرى غەربىي تۈرك يابغۇلىقى مەيدانغا كەلگەن ۋاقىتتىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يېمىرىلگىچە بولغان تۆت ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تارىخىي ئەۋجىگە يەتتى، دېيىشكە مۇمكىن. بۇ چاغدا پەرغانە ۋادىسىدىكى مىك بۇلاق بىلەن تەكرى تېغى ئېتىكىدىكى مۇزئارت ۋادىسىغا جايلاشقان چوڭ يۇلتۇز غەربىي تۈرك يابغۇ (خان) لىقىنىڭ ئىككى باريگاھى بولۇپ، يېپەك يولى قاتنىشىداتۇرك - ئۇزانتىيە ھەمكارلىقى يولغا قويۇلغان ئىدى. جۇڭگودا شىمالىي سۇلالىلەر بارغانسېرى غەربكە، يېپەك يولىغا يۈزلىنىپ، مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە قوبۇل قىلىشقا قىزىققان ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا سوغدىلار لوپنۇر - مىران - كروران رايونلىرىغا قارىغاندا قوچۇ - قۇمۇل ئېتراپىغا، دۇڭخۇاڭ - گەنجۇ ئېتراپىغا كۆپلەپ توپلاندى. سەمەرقەنتلىك سوغدىلار بىلەن قوچۇ (تۇرپانلىق) ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ مەنبەلىرىدە ئوخشاش «كاڭ» (康) ئېپىرۇگىلىفىنى قىلغانلىقى، سوغدى ۋە تۇرپان ۋادىسىدىكى «كارىز» قۇرۇلۇشىدىكى ئوخشاشلىق، قوچۇنىڭ تەكرىتاغ ئېتىكىدىكى مىسلىنسىز مانىزم ئوچىقىغا ئايلانغانلىقى، قۇمۇل «ئوغۇرغول»، باغراش ئېتراپىدىكى سوغدى شەھەر — راباتلىرى، تۇنجى سوغدى يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ تۇرپاننى بازا قىلىپ مەيدانغا كەلگەنلىكى بىزدە تۇرپان ئاھالىلىرى تەركىبىدىكى سەمەرقەنت سوغدىلىرى ئامىللىرىنىڭ روشەن سالمىقى ھەققىدىكى تارىخىي تەسەۋۋۇرنى ئويغىتىدۇ.

9

ئەرەبلەرنىڭ ماۋارائۇننەھرگە يېيىپ كىرىشى، ئىسلامىيەتنىڭ مەجۇسى (ئاتەشپەرەسلىك)، مانى دىنلىرىنى مەنسۇق قىلىشى بىلەن ئورخۇن ۋادىسىدا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى پاراللېل زامان چەمبىرى ھاسىل قىلدى. بۇ ھال سوغدىلارنىڭ يەنە بىر ئاھالە كۆچۈش تارىخىي قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى.

غەربىي تۈرك خانلىقى ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا ماۋارائۇننەھردىكى سوغدىلار بىلەن تارىم تەكلىماكان - تەكرىتاغ ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر بىر تەرەپتىن ئەسلى ۋەتەنلىكى ساك - توخار (يۈرچى) مىللىيەتلىكى بويىچە، يەنە بۇنىڭ ئۈستىگە كوشان - ئېفتالىت ئىمپېرىيىلىرى پارچىلانغاندىن كېيىنكى بۇ جايلارغا قايتقان (مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرىكى توخار - ساكلاردىن تارىخىي قاتلام پەرقى ھاسىل قىلغان) توخار - ساك - سوغدى - قاڭقىل قەبىلىلىرى قايتا قوشۇلۇپ، كۆكتۈرك خانلىقى، ئوندىن كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىقى كونترول قىلغان يېپەك يولى ئالاقىدار مۇھىتنى بىلەن مىللىي مەدەنىيەت ئورتاق چەمبىرى مۇھىتىگە كىرىپ كەلدى.

تارىخىي مەنبەلەردە «توققۇز جاۋۇپ» ئىبارىسى مەنبەداش قەبىلىلەرنىڭ قايتا قوشۇلۇش جەريانىدا تۈرغانلىقىنى كۆرسەتسە، «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» ئىبارىسى ئۇلارنىڭ كۆكتۈرك ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا ئۇيغۇرلارنى ئوق قىلىپ ئۇنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلۇش جەريانىغا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ جەريان شەرقتىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىن باشلىنىپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، ئاخىرى ئاخىرى قاراخانىلار دەۋرىدە تۈگەللەندى.

سوغدىلار، جۈملىدىن كوشان ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىنكى توخارلار خېلى ئۇزۇن مۇددەت ئامۇ - سۇرخان دەريا، بولۇپمۇ زەرەپشان ۋە قەشقەر دەريا ۋادىلىرىدا پارچە شەھەر بەگلىكلىرى سۈپىتىدە ياشاپ، «توققۇز جاۋۇپلار» دەپ ئاتالغان ئىدى. ئۇلار ساۋ (كابودان)، شەرقىي ساۋ (سودىسانا، ئۇرەشپە)، كاك (سەمەرقەند)، سى (شەھرىسەبىز)، مى (مايمورگ)، شى (شاش، تاشكەنت)، خى (سۇياپنىڭ شەرقىي شىمالى، كېيىنكى بارسخان، (قاراقول؟)، ئەن (بۇخارا)، خوشۇن (خارازىم)، ۋىدى (戊地) باراھشاھ قاتارلىقلار بولۇپ، مۇھىمى، كاك، ئەن، ساۋ، شى تۆت قاملىلەر ئىدى. بۇ ناملارنىڭ خەنزۇچە ئىپادىلىنىشى ئەسلى يۈرتتىكى بىرەر ئاھاڭغا ماسلاشقان ياكى ۋەكالەت قىلىنغان بولۇپ، خەنزۇ يېزىقى ئاساسىدا ئەسلى «توققۇز جاۋۇپ» لارنى تەلەپپۇز قىلىشقا كۇچەنمەسلىك لازىم.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، چاڭئەن - لوياڭ، لياڭجۇ شەھەرلىرىدىكى «توققۇز جاۋۇپ» لارنىڭ بەزىلىرى يېقىندىلا ماۋارائۇننەھردىن، غەربىي دىيارىدىن كەلگەن، بەزىلىرى ئىلگىرى كەلگەنلەرنىڭ قان ئارىلاشقان ئەۋلادلىرى ئىدى. تاڭ شۇەنزۇڭ ۋاقتىدىكى مەشھۇر سەركەردە ئەن لۇشەن (روشەن بۇخارى، ئوغلۇق) تۈرك ئايالىغا ئۆيلەنگەن بۇخارالىق سوغدىدىن تۇغۇلغان ئىدى.

«توققۇز جاۋۇپ» لار كېيىنچە «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە «توققۇز جاۋۇپ» ئىبارىسى چۈشۈپ قالدى. بىز «لى ۋېنراۋ توپلىمى» دىكى «ئۇيغۇر شى جىيەجىبىزنىڭ قىلمىشلىرى» (ئۇيغۇر جىيەجىبىزشاشبىنىڭ قىلمىشلىرى) دېگەن ھۆججەتتە «ئۇيغۇر شى (تاشكەنتى) جىيەجىبز، شى (تاشكەنتى) خۇجىنىڭ توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرىدۇر» دېيىلگەن.

بىز تاڭ سۇلالىسى ئاخىرلىشىپ ئانچە ئۇزاق بولمىغان زامانىدا ماۋارائۇننەھرگە سايامەت قىلغان ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» ئىبارىسىنى ئەمەس، بەلكى «توققۇزغوز»، «توققۇز ئوغۇز» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئىشلەتكەنلىكىنى ھېچقانداق تاسادىپىيلىق ھېس قىلمايمىز. لېۋىستاڭ ئەپەندى يازغان كىتابنىڭ 553 - بېتىدە: «پارسلارمۇ سوغدىلارنىمۇ ئۇيغۇر تۈركلىرى دەيدۇ» دەپ يازغانلىقى ئاساسسىز ئەمەس.

ئەزەلدىن چەتتىن كەلگەن ھەرقانداق قۇدرەتلىك ئىستىلاچىلارغا قارشى ئىگىلمەي - سۇنماي شانلىق كۈرەش قىلغان، ئەپراسىياپ، تومارس، شىراق، سپارتىدا، بەرزۇ جەڭگىۋارلىق داستانلىرىنىڭ ياراتقان سوغدىلار نېمە ئۈچۈن

ئىزچىل ساك - توخار - ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە يۇزلەندى ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆرنەك قىلىپ، ئۆز قېرىنداشلىرى مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى؟ بۇ مۇھىم ۋە قىزىقارلىق تەتقىقات تېمىسى، ئەلۋەتتە.

10

غەربىي دىيار بىناكارلىق، مۇزىكا، ئۇسسۇل، تىياتىر، سېرىك سەنئىتى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئوتتۇرا دىيارغا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بىز «يۈتيەن (خوتەن) نەغمىسى» بىلەن «ماھادۇر» كۇيىنى بۇ جەھەتتىكى دەسلەپكى ئەۋرىشكە دەپ تىلغا ئالىنمىز.

شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي دىيارچە بۇددا تاشكېمىر بىناكارلىقى، ھەيكەلتاراشلىقى، رەسساملىقى، تەرجىمەشۇناسلىقى بىلەن مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى شىمالىي ۋېي، شىمالىي چى، شىمالىي جۇ سۇلالىلىرى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىنىدى.

كۆكتۇرك خاقانى مۇغانخانىنىڭ قىزى ئاسىنا مەلىكىنى سىيانپى نەسەبىدىن بولغان جۇ سۇلالىسىنىڭ ئۇۋاڭ پادىشاھىغا پاتلىق قىلغاندا، مۇغانخان ئىنىسى ئىستەمى باشقۇرغان غەربىي دىيار ۋە غەربىي تۇرك يابغۇلىغىدىن كۆپلەپ سەنئەتچىلەرنى ئالدۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭچە، شىمالىي چى سۇلالىسى پادىشاھى گاۋزۇ ھوزۇرۇدا ساۋپولومەن، سىياۋمياۋدا، ساۋشىنبو قاتارلىق سوغدى مۇزىكانتلىرى بولغان. ئاسىناكۆسەنلىك سۇجۇپ، بەي چىژتۇڭ، بەي ماندا قاتارلىق مۇزىكا نەزەرىيىچىلىرى ۋە كۆي ئىجادچىلىرىنى چاقىرىپ كېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە سۇلىي (قەشقەر)، كۆسەن مۇزىكىلىرى بىلەن بۇخارا - سەمەرقەند مۇزىكا - كۇيلىرىمۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سەنئەت مۇنبىرىگە ھۆسۈنقوشتى. سوغدىلارنىڭ «چەش‌ئۇسسۇلى»، ساۋگاڭنىڭ بەرباپ ماھارىتى، ئەنلۇسەننىڭ ئەرەنچە ئۇسسۇلى ئەينىي زامان سەنئەت گۈلزارىدا شۆھرەت قازانغان ئىدى. بىز كېيىنچە، ئىدىقوت ئۇيغۇر خانلىقىدا مانىزم مۇزىكىچىلىرىنىڭ ئىدىقوت سەنئىتىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقانلىقىنى كۆرىمىز. سەنئەت تارىخى بىزگە غەربىي دىيار، ماۋارائۇننەھر، شىمالىي قۇملۇق مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ خۇددى ئېتىنىك تۈرمۇش مەدەنىيىتىنى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىدەك بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تۈركۈمى ۋە چەمبىرى ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى.

11

سوغدىلار غەربىي تۈرك يابغۇلىغى زامانىدىلا سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىگە جەلپ قىلىندى. ئۇلار يىپەك يولىدىكى چوڭ مەدەنىيەتلىك خەلق، جاھانكەزدى سايياھەتچى ۋە سودىگەر، بىر قەدەر ئورتاق تىل ماھىرلىرى - تەرجىمانلار ئىدى.

568 - يىلى ئىستەمى خان (ياۋروپالىقلار دزابولخان دەيدىغۇ) مانىئاخ ئىسىملىك سوغدنى پارسقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئۇ يىپەك يولى رىقابىتىدە پارس تۈرك تەڭ مەنپەئەتدار بولۇش توغرىسىدا توختام قىلىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. ئەمما، بۇ قېتىملىق سەپەر مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغاچقا، مانىئاخ داۋاملىق يول يۈرۈپ، ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى ساسىدىن I بىلەن كۆرۈشتى. ۋە كونستانتىنوپولدىكى بۇ ئىمپېراتورغا ئىستەمىنىڭ سېكىتاي يېزىقىدىكى دۆلەت خېتىنى تاپشۇردى. بۇ ئېھتىمال سوغدى يېزىقىدىكى مەكتۇپ ياكى ئورخۇن يېزىقىدىكى مەكتۇپ بولۇشى مۇمكىن. بۇ، 99 - يىلى كوشان ئەلچىسىنىڭ رىمغا بېرىشىدىن كېيىنكى يەنە بىر مۇۋەپپەقىيەتلىك دىپلوماتىيە پائالىيىتى بولدى. نەتىجىدە، ساسانىلارغا پايدىسىز تۈرك - ۋىزانتىيە ئىتتىپاقى تۈزۈلدى.

سوغدىلاردىن كېيىن كۆكتۇرك يابغۇسىترايى، ئەمۇرۇڭ، خې خىنۇ، شى شىننۇ قاتارلىق كىشىلەر كۆكتۇرك سانغۇنلىرى بولغان.

سوغدىلار شىمالىي سۇلالىلەر ۋە سۇي - تاڭ ئوردىلىرىغىمۇ خىزمەت قىلغان. شىمالىي ۋېي پادىشاھى تەيزۇ (386 — 404) ئەن نۇبەنتۇ ناملىق بۇخارالىق سوغدىنى ئۆزىگە ۋەكالەتەن كۆكتۇرك خانلىقىغا ئەۋەتكەن. شىمالىي چى پادىشاھى گاۋزۇ لىيۇشچىڭ ئىسىملىك سوغدىغا «بۇددانىرۇانا سوترىسى» نى تۇركچە تەرجىمە قىلدۇرۇپ كۆكتۇرك خاقانىغا سوغا قىلغان.

سۇي سۇلالىسى ئاخىرلىشىۋاتقان، بۇھرانغا چۆككەن، ئەمما تاڭ سۇلالىسى تىكلەنمىگەن چاغدا ھاكىمىيەت ئالمىشىنى سىلىق ئىشقا ئاشۇرۇش نىيىتىدە كاڭشاۋلى (康鞘利) ئىسىملىك سوغدى ئەرباب سۇي سۇلالىسى ئوردىسىغا ۋەكالىتەن تەيىۋەنگە بېرىپ بولغۇسى تاڭ گاۋزۇڭ لى يۈەن بىلەن سۆھبەتلەشتى.

625 - يىلى تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىن كۆكتۇرك ئېلىخان (颉利可汗) ئەۋەتكەن ئەلچى بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەشكەندە بۇخارالىق ئەن يۈەنشۇ (安元寿) ئىسىملىك سوغدى يالغۇز تەرجىمانلىق قىلغان. 630 - يىلى تاڭ تەيزۇڭ ئەن شيۇرىن (安修仁) ئىسىملىك سوغدىنى كۆكتۇرك خانلىقىغا ئورۇنباسار ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن.

يېپەك يولى سىياسىي مۇناسىۋەتلەر تارىخىدا سوغدىلاردىن جاسۇسلار، جاسۇسلۇققا قارشى ئىش يۈرگۈزگۈچىلەر، ھەرقايسى ھاكىمىيەتكە سادىق ياكى ئىسيان كۆتۈرگەن سەركەردىلەر بولغان. 721- يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سوغدى سانغۇنى كاڭ دەيبىڭ (康待宾) ئىسيان كۆتۈرۈپ، بىر يىلدىن كېيىن باستۇرۇلدى. بۇ چاغدا «ئالتەغۇر ئايمىغى» (六胡州 ، ئېھتىمال «ئالتە سۇ» ئايمىقى) بازا قىلىنىپ، 7 — 8 تۇمەن سوغدى كۆتۈرۈلگەن. بۇلاردىن 2 تۇمەنىنى قىرىپ تاشلاندى. ئازدىن 35 يىل ئۆتۈپ، 756 - يىلى ئەنلۇشەن قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى.

بىلگە قاغان زامانىدا ئاشىدلاردىن چىققان دانىشمەن ۋەزىر تۇنيۇقۇق ئاشىد (؟ - 711) سوغدى زېمىنىگە — سوغدىياناغا بارغان ئىدى.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، بولۇپمۇ مانىزمىي دۆلەت دىنى قىسىلىشى سوغدىلارنىڭ پائالىيەتچانلىقىغا ئىلھام بولدى. ئېيتىش كېرەككى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا دۆڭخۇاڭ، گۈزاڭ (لياڭجۇ) ، تەيىۋەن تەرەپلەردە سوغدى ئاھالە رايونلىرى — سوغدى پىرچەكلىرى خېلىلا كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغان. ھەتتا دۆڭخۇاڭدا ساۋ جەمەتى (كابودانە) تۇركۈمى كۆچمەنلەپ لياڭجۇ شەھرىگە كۆپلەپ كىرىپ ئورۇنلىشىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بۇ شەھەرنى تالاشقان. شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى (445 — 534) لياڭجۇدىكى سوغدىلارنى تۈيۈقسىز تۇنقۇن قىلغاندا دۆڭخۇاڭدىكى سوغدى ئاقساقىلى ھوزۇر بىلدۇرۇپ، تۇنقۇنلارنى كەچۈرۈم قىلدۇرغان.

كۆكتۇرك خانلىقى دەۋرىدىكى شىمالىي قۇملۇقتىكى سوغدىلارنى تۆڭا تېكىن باستۇرغان ئىدى. بۇ چاغدا سوغدىلار بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى ئەنقار ۋادىلىرىدىمۇماكانتۇتقان. ئۇلارىنەدۆڭخۇاڭدىن باشقا، شىجۇ (圣州) ، يۇجۇ (幽州) ، يىجۇ (营州) ، ئەندىك (安定) ، لياۋزۇ (辽左) دىمۇ نۇرغۇن سوغدىلار بولغان.

630 - يىلى كۆكتۇرك خانلىقى ھالاك بولغاندا سەككىز تۇمەن سوغدى تاڭ سۇلالىسى زېمىنىگە كۆچكەن. ئۇلار ئاساسەن «ئالتەغۇر ئايمىقى» غا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

سوغدىلارغا ئائىت مەلۇمات ھەتتا «تۇنيۇقۇق» ، «مۇيۇنچۇر» ، «بىلگە خاقان» مەڭگۈ تاشلىرىغا چېكىلگەن، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغداق بۇدۇن قاپ كېلىتى» دېگەن ئىبارە؛ «مۇيۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغداق تابغاچقا سېلىنگادا باي بالىق بېردىم» ؛ قوشۇسايدامدىكى «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «سەككىز يىگىرمە ياشىمدا ئالتە سوب سوغداققا تاپاسۇلەدىم» (قوشۇن تارتتىم) ، دەپ يېزىلغان. بۇخارالىقلار «بوقاراق

ئولۇس» دەپ يەرلىغان. بۇ، دوڭخۇاڭدىن تاكى سېلىنگا ۋادىسىغىچە يۇزمىڭدىن ئارتۇق ئولتۇراق سوغدىلار نىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دۇڭخۇاڭدا X ئەسىر نىڭ بېشىدىلا ساۋجەمەتى پادىشاھلىقى قۇرۇلۇپ، بىر ئەسىرگە يېقىن، بىرقانچە ئەۋلاد سەلتەنەت سۈردى. ئۇلار:

ساۋرېنگوي (曹仁贵، 914 — 920)

ساۋ يىجىن (曹议金، 920 — 935)

ساۋ يۈندې (曹元德، 935 — 940)

ساۋ يۈەنشىن (曹元深، 940 — 945)

ساۋ يۈەنجۇڭ (曹元忠، 945 — 974)

ساۋ يەنگۈڭ (曹延恭، 974 — 978)

ساۋ يەنلۇ (曹延禄، 978 — 1002)

ئۇيغۇر — خوتەن خانلىرى قۇدا - باجىلىق، دوستانىلىق مۇناسىۋىتىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن يازالغان (61 - نومۇرلۇق) تاشكېمىردىكى رەسىم ۋە بېغىشلىتىلارغا قارىغاندا، ساۋ يىجىن گەنجۇ ئۇيغۇر شۇنخۇا خاقان (928 — 933) بىلەن ئاتا بالا دېيىشىپ، قىز (جۇملىدىن ئاچا - سىڭىل) بېرىشىپ، تۇغۇلغان پەرزەنتلەر خانلىق سەلتىنى سۈرۈشكەن. خوتەن تەڭرىدىن خان (天册皇帝) نىڭ ئۈچىنچى قىزى ساۋ يىجىن خانغا، ئۇنىڭ قىزى خوتەن خانىغا خانىش بولغان. ساۋ يىجىن ۋە ساۋ يۈەنجىڭ ئاپالىلىرىنىڭ بىرى گەنجۇ ئۇيغۇر خانى، بىرى خوتەن خاندىن كەلگەن مەلىكىلەر ئىدى.

دۇڭخۇاڭ مانى سوغدى ھاكىمىيىتى تىنچ ئىناق ۋە خەلقئارا سودا سىياسىتى يۈرگۈزۈپ زور دەرىجىدە بېيىغان. كېيىن ئۇزلۇكسىز «ساجۇ (قۇمئاتا) ئۇيغۇرى» دەپ ئاتالغان. 1127 - يىلى «ئالتۇن خانلىق تارىخى» دا «شاجۇ ئۇيغۇر خۇلاسان قاغان (沙州回鹘活剌散可汗) قۇمئاتا ئۇيغۇر خوراسان خاقان؟ خوراسان خاقان؟» دېگەن نام ئۇچرايدۇ. بۇ 1073 - يىلى دۇڭخۇاڭنى غەربىي شىيا خانلىقى ئىگىلىگەندىن كېيىنمۇ، بۇ يەردە ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇرلاشقان سوغدىلار نىڭ ئوستۇنلۇكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بىزنىڭ دېققىتىمىزنى دۇڭخۇاڭدىكى سۇلې (قەشقەر) — «سۇۋۇلاغ»، شەھىرى سەبەبىستېيلىن بۇخارا ئارنىسىدىكى قەشقەر دەرياسى، شىنجاڭدىكى قەشقەر («تۇركىي تىللار دىۋانى» دا «سوۋلاغ») دىن ئىبارەت ئۈچ نامنىڭ بىر خىل ئاتىلىشى ئۈزگە جەلپ قىلىدۇ. تاڭ زامانىدا شۆھرەت قازانغان قەشقەرلىك تىلشۇناس فېي خۇيلان «نوم سىمانتىكىسى» ناملىق ئەسىرىدىلا قەشقەرنىڭ نامىنى «كاشى كالې (迦师佶黎)» دەپ يازغان ئىدى. ماۋارائۇننەھردىكى «قەرشى» شەھىرىمۇ قەشقەر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا جايلاشقان ئىدى. زەرەپشان دەريالىرىنىڭ بىرى يەركەنتكە (يەركەن دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بېتىرى ماۋارائۇننەھرگە جايلاشقانلىقىمۇ تاسادىپ بولمىسا كېرەك. بۇ بىزگە سوغدىلار بىلەن غەربىي دىيار ۋە دۇڭخۇاڭ، گەنجۇ ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ئېتنىك ۋە تارىخىي مۇقىملىقنى ئوقتۇرىدۇ.

سوغدىلار يېپەك يولىدىكى ئەنئەنىۋى خەلقارا سودىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپقا ئېرىشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ يېقىن يارداملىشىدىغىنى ئىدى. ئۇيغۇر — توخار — سوغدى سودىگەرلىرى باشقا بوستانلىق سودا تىجارەتچىلىرىدەك ئۆز ماكانىدا دۇكان - سارايلىرى ئېچىپ سودا قىلىشتىن ھالقىغان ھالدا يۇرت كېزىپ، شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا قاتناپ يېپەك يولىنى ھەقىقىي راۋاجلاندۇرغان ھايات مەنزىرىگە ئىگە

قىلدى. ئەگەر يىپەك يولى مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئىسكەندەر دارا خەنۇدى ئاسوكا قاتارلىق ئىمپېرىيىلەر نامى بىلەن ئېچىلغان دېيىلسە، ئۇلار قاچان يىپەك يولىدا ئۇيغۇر — سوغدى كارۋانلىرىدەك دوستانە، دائىمىي، ئۇزۇن يوللۇق ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئارقاق ۋە ئۆرۈشىگە يىپ تارتىپ، ئوستىگە گۈل چەككەن؟ ئىزناتىيىندىن خەن تاڭ سۇلالىلىرىغىچە يىپەك يولى كارۋان سودىسىدا داڭ چىقارغان قايسى كارۋان ئاقساقلى نامىنى كۆرسىتىش مۇمكىن؟! يىپەك يولى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، غەربىي تۈرك ياغۇلىغى دەۋرىدە، ھەرقايسى ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ھەقمقىي، ھەممەتەرەپلىمە كېڭەيدى ۋە گۈللەندى، ئۇيغۇر — سوغدى كارۋانلىرى بايقالمىغان شىمالىدىن چاڭجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە دالى پادىشاھلىقىغىچە، قىپچاق دالاسىدىن ھىندىستانغىچە، قاش قاپقىدىن رىمغىچە قاتناپ يول ئۆتكەن، بازار رابات، پوچتا پۇل مۇئامىلىسى، ھەتتا قاراقچىغا قارشى قوغدىنىش تەشكىللىرىگىچە ئىجادىيەت خاراكتېرلىك تۆھپە قوشقانلىقىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلار تىببىي داۋالاش، كىتاب تەرجىمىچىلىكى، سەنئەتكارلىق، تېخنىكا لوگىيە تارقىتىش قاتارلىق تۆھپىكار ساھەلەرنىمۇ مۇشۇ كارۋانكەشلىك باش مىلودىيىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ باردى. قايسى سالنامە بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر — سوغدى كارۋانكەشلىرىدىن غالىپ كەلگەن، بۇ غالىپلىقنى ئەسىرلەر قوينىدا ساقلىغان ئىككىنچى ئېتنىك تۈركۈمنى يانداشتۇرۇشقا پاكىت ئاتا قىلالايدۇ؟

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىك پادىشاھلىرى ھەربىي قۇدرەتكە لازىملىق ئات ئېھتىياجى ئۈچۈن، رىم ۋىزانتىيە ئىمپېراتورلىرى ھەشەمەتلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك تاۋار كىمخاپلار ئۈچۈن بۇ سودىغا قىزىققاندا، ئۇيغۇرلار بۇ ئىككى تەقەززالىق كارۋان سودىسىنى رىقابەتلەندۈرگۈچى كۈچ قىلمىدى.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر سوغدى، شۇدىنگەرلىرى ئوتتۇرا دېڭىز، ئىسلاۋيانىيە، ماۋارائۇننەھر، غەربىي دۇنيادا ئورتاق ئىناۋەتلىك پۇل ۋە چەك يولغا قويغان، ياكى ئۆزىنى قوۋغىنى ئىچىدە بولسا مالغا مال (مەسىلەن ئاتقا تاۋار - دۇردۇن) تېگىشىدىغان سودا شەكلى يولغا قويغان ئىككى خىل خەلقئارا سودا مۇھىتىدا كارۋان سودىسىنى ئاقساتمىدى، مال ۋە پۇل نىسبىتى قىممىتىنى ماھىرلىق بىلەن ئىگىلىدى.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر - سوغدى سودىگەرلىرى توقۇل مال ئالماشتۇرغۇچىلارلا ئەمەس، بەلكى تېرەققىي تاپقان يېزا ئىگىلىك، قارا مال چارۋىچىلىقى، ھۈنەر سازلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىغىمۇ ئىگە ئىدى. يىپەكچىلىك، يىپەككە زەركىمخاپ ئىشلەش، يۇڭ ۋە كەندىر توقۇمىچىلىقى، بۇلغارى ئېلتىرى ئىخمالچىلىق، زەرگەر كاسىپچىلىقى، شىشەچىلىك، قاش ۋە بەدەخشان ياقۇتچىلىقى، ئۇنىار ئەنبەر ۋە دورا پۈرۈشلۇق، پاختا توقۇمىچىلىقى، گىلەمچىلىك، ھەربىي ئەسلىھە ھازىرلاش، قەغەزچىلىك، مەي ھاراق ئىشلەش جەھەتتىكىلىرى ئوستۇنلۇك ئۇيغۇر سوغدى كارۋان سودىسىغا كەڭ بازار ۋە خېرىدار تاپاتتى. ئۇيغۇر سوغدى سودىگەرلىرى سودا ئەخلاقىدا ئىناۋەت ۋە ئىشەنچ قازانغان ئىدى.

ئۇيغۇر - سوغدى سودىگەرلىرى تەشكىللىك پائالىيەت قىلدى. ئۇلار «سارتپاۋ (宝薩)» دەپ ئاتىلىدىغان كارۋان ئاقساقلىنىڭ تىجارەت ياكى كارۋان باشقۇرۇشىدا ئىش ئېلىپ بېرىشاتتى. ياقايۇرتلاردا باشقا خەلقلەرنىڭ رەئىسى ياكى تارىخىي مەنپەئىتىگە چاڭ سالمىدىغان، ئۇلارنىڭ تەبىئىي ئېجتىنائىي مۇھىتىنى بۇلغايدىغان نامەرتلىك، ئاچكۆزلۈك، بىزەكلىك ۋە پەسكەشلىكلەرنى ئەمەن، ئەكسىچە، مېھماندوستلۇق، ساخاۋەتكەلۇق، كەسىل داۋالاش، ئىنسىياپ - قانائەت، تۇرمۇش مەدەنىيىتى ۋە پاكىزلىقتا ئالىپتە بولۇش قاتارلىقلارنى كارۋان ئاقساقاللىرى قاتتىق تىزگىنلىگەچكە، ئۇلار نەپرەتلىنىدىغان شامالنار كۆتۈرۈلمەيتتى.

چاڭئەن - لوياڭلاردىكى قەۋرە تاشلىرى ئىچىدە «تەرساماھا»، «چۆكابىدۇ» دېگەندەك سارتباۋ - كارۋان ئاقساقاللىرىنىڭ بۇ يەرنى تۆپراق قىلىپ كۆمۈلگەنلىكىنى يېزىلغان. تەيۋەندىكى كاك ۋۇتۇڭ (康武通) قەۋرە تېشىغا قارىغاندا، ئۇ ھەم كارۋان بېشى، ھەم بۇ يەردىكى ماننزم چىقىملىرىنى تەمىنلەيدىغان ئىقتىسادىي ھامىي بولغان.

«تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» دا سوغدىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىنىڭ ئاغزىغا ھەم ئالقانلىرىغا كىچىكىدە ھەسەل سۈركەپ، سومدا شېرىن - سۆزەن بولۇش، ئالدى - سائىتىدا قولىدا پۇل چاپلىشىپ قالغاندەك مەنپەئەت كەلتۈرۈش، دەيدىغان ئىرىمى بارلىقى، بالا يىغلىرما ياشقا كىرگەندە، ئۇلارنى كارۋانغا قوشۇپ يىراق سەپەرلىك سودىنى ئۆگىتىدىغان ئادەت بارلىقى يېزىلغان. بۇ، ئۇيغۇرلارغىمۇ ئوخشاش ئادەت ئىدى.

ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شىمالىي قۇملۇقنى تاشلاپ غەربىي دىيارغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، شىمالىي قۇملۇقتا ھاكىمىيەت، ھەتتا قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە قۇرغان ھېچبىر خەلق ئىلگىرىكى ياكى غەربىي دىيار ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدىكىدەك يىپەك يولى گۈللەنگەن مەزگىلىنى بەرپا قىلالمىدى. قىرغىز، نايمان، موڭغۇل خانلىقلىرى دەشتى قىپچاق، خارازىم ھەتتا رۇس زېمىنلىرىنى كۆچلۈك قوشۇن بىلەن پەتھ قىلغان زامانلاردىمۇ تارىختا خەلقئارا سودا - ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ساھەلىرى ئۇبرازىنى تىكلىگەن ئەمەس. بۇ ھەممە خەلق تارىخچىلىرى ئىنكار قىلالمايدىغان تارىخىي چىنلىقتۇر. ھازىرقى كۈندىمۇ، نەچچە ئەسىر ئۇخلىغان «ئەسھە بۇلكە ھەب»دەك، يىپەك يولى ئالاقىلىرى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ، ھېچبىر ئۇيغۇر ئەۋلادى خەلقئارا سودا بىلەن شۇغۇللانمىغان 5-6 يۈز يىلدىن كېيىن، يىپەك يولى قايتا ئېچىلغاندا، ئۇيغۇرلاردىكى بىر قاتار خەلقئارا سودا تىجارەت ئەۋزەللىكى ۋە ماھىرلىقى خۇددى ساقلانغان ئېنىنىڭ ئىرسىي ئىقتىدارىدەك ئۈزىنى قايتا نامايان قىلماقتا.

ئۇيغۇر - سوغدىلارنىڭ ئېران سودىگەرلىرىدىن ئۇستۇنلۇك قازانغان يىراق مۇساپە، ھەر خىل خەلقلەر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا ماھارىتى قەدىمكى شىمىلىيان - سىكىتاي (ساك) «ئات مەدەنىيىتى»، جاھانكەزدىلىكى، شەھەر - قەلئە - ھۈنەر - سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ۋارىسلىقى ئاساسىدا راۋاجلاندى. ئۇنىڭسىز قەدىمكى ئاسۇرىيە پادىشاھىي سارمانىسار تامغۇسىدىكى تىبەت كالا - قوتازى، تەكلىماكان قوش لوكىلىق توگىسى ئوبرازى بىلەن ھازىر ئوتتۇرا دېڭىزغىچە ستېخىنىلىك ھالدا تارقالغان ياش ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ پائالىيەتچانلىقىنى ئىزاھلاش قىيىن. مەلۇم مەنىدە ئۇ مەخسۇس خەلقئارا ئىقتىساد بىلىمى دەرگاھلىرىدا پېتىلدۇرگىلى بولمايدىغان ئېتىنىك رىقابەت ئەۋزەللىكى بولۇپ، تەربىيە ئارقىلىق مۇجىزدار ئۇنۇمگە ئېرىشتۈرۈش مۇمكىنلىكى روشەندۇر.

سوغدىلار ئىشلەتكەن «سوغدى يېزىقى» «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى»غا ئاساس سالغان ئىدى. مەلۇمكى، يېزىق بىر خىل مەنە ئىپادىلىگۈچى سىمانتىك ئىقتىدارغا ئىگە بەلگە - تامغىدىن ئىبارەت. ئەگەر ئىپتىدائىي ئادەمنىڭ قول ئىشارىتى، توتېملىق نۇسخىلىرى، توقۇناق - تۈگۈن ۋە سىزىقلىرىدا تولۇقسىز بولسىمۇ سىمانتىك ئالامەتلەر ساقلانغانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ.

ئارخېئولوگىيە ۋە قىيا چەكمىلىرى تەتقىقاتىدىن ئارى - ساك، دىخار - دىخلىك، خوجەم خۇر ئەجدادلىرىدا بوندىق ئىپادىلەش ۋە خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنىڭ بولغانلىقىنى، كىشىلىك تارىخىدا سومىرلارنىڭ لاي تاختىلارغا يازغان يېزىقىنىڭ مىلادىدىن 3 مىڭ يىل ئىلگىرىلا بىخلىغانلىقىنى بىلىمىز. مەركىزىي ئاسىيادىن مىسۇپوتامىيەگە

كۆچكەن سومبرلار بىلەن ياشقا ئارى - ساكلار ئاربىسىنى يېزىق جەھەتتە 4 - 5 مىڭ يىل ئايرىۋېتىش قىيىن.

بىزگە ھازىر ئېنىق بولغىنى ئاتالمىش «ئورخۇن يېزىقى» بولۇپ، بۇ يېزىق سىكاندونۇۋې يېدىن تېپىلغان قەدىمكى گېرمان - رونىك يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەچكە، يەنە «ئورخۇن - رونىك يېزىقى» دېيىلمەكتە. ف. ئېنگېلىنىڭ «دەسلەپكى خېرىستيان» ناملىق ئەسىرىدە نېمىسلارنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىن يىراق ئوتمۇشتىكە يۆتكەلگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. ئېگور - فىنلاردىمۇ شۇنداق يۆتكىلىش ھادىسىسى بولغانلىقى روشەن. «ئورخۇن - رونىك يېزىقى» تۇرپان، يەنسەيدىن، تالاس - سىر دەريا ۋادىلىرىدىنمۇ تېپىلغاچقا، ئۇنى نوقۇل «ئورخۇن» بىلەن چەكلەش بىر تەرەپلىمىلىك بولاتتى. بۇ يېزىقتىكى بىر قاتار ئالاھىدىلەر قىيا تامغۇلىرى ۋە بۇيۇم نۇسخا - ئەسىلىرىدە كۆرۈلگەن.

«سوغدى يېزىقى» — قەدىمكى سومبرلار يېزىقى سىستېمىسىدىكى يېزىق بولۇپ، بېزىق تەدرىجىي تەرەققىياتى بوبىچە قەدىمكى فىنىك يېزىقى، ئۇندىن كېيىنكى سام - ئارامى يېزىقى، ئۇنىڭ پارسلار ئۆزگەرتكەن پەھلىۋى يېزىقى ئاساسىدا، تەخمىنەن ئېفتالىتلار دەۋرىدە بۇ يېزىقنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭغىچە غەربىي دىيار ۋە كوشانىيدە قارۇشتى يېزىقى قوللىنىلغان بولۇپ، اوپ - مىران - كروررىنا سوغدىلىرىمۇ قارۇشتى يېزىقى ئىشلەتكەن ئىدى. بۇ يېزىق ئۇئالىيۇتسىيىسى بىزگە ئۇيغۇرلار ئىزچىل يوسۇندا سومېر - ئارامى يېزىق سىستېمىسى ئىچىدىن ھالقىمىغان ھالدا يېزىقلار ئالماشتۇرغان ياكى ئىسلاھ قىلغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

سوغدى يېزىقىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى يېپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ ئومۇمىي تەققازاسى ئىدى. بۇ ھەتتا دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا مىق مەتبە ھەرپلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، يۇنىڭ مىللەت ۋە دۆلەتنىن ھالقىغان يېپەك يولى مەدەنىيىتى باغلىنىشى تەقەززاسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. شۇندىن باشلاپ، ئايرىم سوغدى يېزىقى دەۋرى ئاخىرلىشىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سودا، ۋەسىقە، دىن، سەنئەت، تورمۇش، ئىلىم - پەن، ھاكىمىيەت ۋە دىپلوماتىيە يېزىقى سۈپىتىدە «ئالتۇن يارۇق» دىن «قۇتادغۇ بىلىك» كېچە، ئەنزاك، سۈنىچ قىيا قاتارلىق «خەنلىك ئاكادېمىيىسى» ئەزالىرىدىن ئەلفەرغانى، ئەلفارابى قاتارلىق قاھىرە ۋە دەمەشق ئىلىم مۇنەۋەرلىرىنى لەرزىگە سالغان ئالىملارغىچە، دۇنخۇاڭ - ئىدىقۇت قولياز مىلىرى، بۇددا - مانى قائىدە - نىزاملىرىدىن «چىڭگىزخان جاساق» لىرىگىچە يېپەك يولى دۆلەت ھالقىغان يېزىقتا ئايلاندى. چىڭگىزخان چەۋەندازلىرى ئايىغى يەتكەن زېمىندا، ئۇيغۇر ئالىم - باقشىلىرىنىڭ قەغەز - قەلەملىرى ئۇزۇلمىگەنلىكى، بۇ يېزىقنىڭ خەلقئارا ئىناۋىتى ئۇچۇن دەلىل ئىدى. مۇشۇ يېزىق بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر - تۇركىي تىلى ئەرەب ئىمپېرىيە تىلى بىلەن «بىر بەگىدىكى ئىككى ئات» مەنزىرىسىنى ئالدى. ئۇيغۇر ئالىمى تاتاتۇڭا، مودابىلو نايمان تايانخانلار چىڭگىزخانغا بۇ يېزىقنى ئۆگەتتى. مونغۇل يېزىقى، كېيىنچە مانجۇ يېزىقى ئۇلار چىڭگىز ئىمپېرىيىسى ۋە بۇغدا ئىمپېرىيىسى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققاندا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىندى.

سوغدى تىلى - لېكسىكىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە ئىلگىرىدىن پىقىن ئىدى ۋە داۋاملىق سىڭىپ تۇردى. تىل فوندىنىڭ بېيىشى بىلەن سوغدى خەلق ئەدەبىياتى ۋە ھېكايەت - رىۋايەتلىرى ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۇر خەزىنىسىنى بېيىتتى. لېۋېتالڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىنىڭ 544 - بېتىدە: «ئۇيغۇر تىلى بىلەن سوغدى تىلى ئېگىچە - سىڭىل تىللار» دەپ يازدى. بۇ ئېتىراپ قىلىشقا تېگىشلىك ھەقىقەتتۇر. شۇنىڭدەك، بۇ «چاغاتاي تىلى» دەك ئەرەب - پارس تىل ئامىللىرى تەسىرىدىن تۇپتىن پەرقلىق بولغان ئۆز ساك - تۇران تىل ئامىللىرىنىڭ تەسىر قىلىش ۋە

جۇغلىنىش مەسىلىسىدىن ئىبارەت.

15

ئەرەب - ئىسلام ئارمىيىسىنىڭ ساياسىلارنى هالاك قىلىپ، سوغدى زېمىنىنىڭ كىرىشى ئىسكەندەر يۇرۇشلىرىدىن مىڭ يىل كېيىن بولغان ناهايىتى كاتتا دەھشەت پەيدا قىلدى. ئەرەبلەر ئىسكەندەردەك مىتراپولىيە (هاكىملىق) هوقۇقىدىن باشقا، دىن ئالماشتۇرۇشنى شەرت قىلدى.

ئەرەب ئىستىلاسىغا قارشى جەڭگە كۆلتىكىن باشلىغان كۆكتۈركلەر ئاتلانغان بولسىمۇ، مۇهىمى تۈركەش، قارلۇق، ياغما، ئارغۇلار، جۇملىدىن سوغدىلار ئالدىنقى سەپتە ئۇزاق مۇداپىئەجەڭلىرىنى داۋاملاشتۇردى. ئەرەبلەر هەتتا «ياغما» لارنىڭ ئاسماندىن بالا ياققاندەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان «تالان - تاراج قىلغۇچىلار» دەپ تەسۋىرلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئىسكەندەرنىڭ ئۇيغۇرلارنى «ئالدىغىمۇ - ئارقىغىمۇ بىردەك ئوق ئاتقاندىغان (خۇد - خۇر) لار» دەپ تەرىپلىگىنىدىن كېيىنكى يەنە بىر تەھەججۇبات ئىدى. ۋەهالەنكى، ستەيىن مىراندىن تاپقان ئۇچ بەتلىك تېكىستتە «ياغمىش تۈتۈق» نامىلىق ئۇنۋاندىكى بەگ نامى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» (3 - كىتاب) دا تىرازدا «ياغما» نامىلىق يۇرت بارلىقى، ۋاك يەنىنىڭ «قوجۇغا ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» دە، قوخۇدا ياغمىلار ياشىغانلىقى، «قۇتادغۇبىلىك» تە ياغما كۆچلۈك قەبىلە ئىكەنلىكى، «هۇدۇدئالەم» دە قاراخانىلارنىڭ ياغما پادىشاهلىرى ئىكەنلىكى ئىزچىل تىلغا ئېلىنغان.

ئەرەب قوشۇنلىرى خوراسان قاراتۇغلۇق تۈرك قوشۇن سەركەردىسى ئەبۇمۇسلىمنى هەمكارلىقىدىلا ماۋارائۇننەهرگە قەدەم باسالىدى. بۇ جەڭدە مانى ۋە زارائاستىرىزمغا ئېتىقاد قىلغۇچى نەچچە مىڭ يىللىق يەرلىك بۇخارا - سەمەرقەند - شەهرىسەبز، پەنجىكەنت سوغدىلىرى يەتتە سۇ - تالاس - چۇ ۋە قەشقەر ۋادىلىرىغا كۆپلەپ يۆتكەلدى. ئەرەبلەر خوراسان مەرۋى ۋىلايىتىنىڭ نائىبى تاجىك ساماننى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئەسىرەت سامانىيلىرى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، نوھ، يەھيا، ئىلياس، ئەھمەد سامانى سوغدى - پەرغانە، تاشكەنتكە نائىپلىق قىلىپ، بۇخارا ئەتراپىغا «كەپتەر دىۋار»، سەمەرقەند ئەتراپىغا «دىۋارى قىيامەت» سېپىللىرى بىلەن سۇ يوللىرىنى قوغدايدىغان «تەۋاۋس» نامىلىق ئىستېھكام قۇردى. نەتىجىدە ئىسمائىل سامانى زامانىغا كەلگەندە زەرەپشان - قەشقەر - سۇرخان دەريا ۋادىسىدا سوغدى ساكلىرى (تورانلىرى) تۈرىنغا تاجىك نەسەبنامىلىك سامانىلار هۆكۈمران قاتلىمى مەيدانغا كەلدى. سەمەرقەند - بۇخارادا بىرقانچە قېتىم ئەرەب - سامانىلارغا قارشى قوزغىلاڭلار بولدى. ئىسمائىل سامانى (874 — 907 - يىلى) زامانىدا بالاساغۇن، ئىسپىجاب (سايراپ)، ئوترار، تىراز، قىندىركەنت (يەسسە) ئالدىنقى سەپ قىلىنغان قاراخانىلار خاندانلىقى مەيدانغا كەلدى. تۈرك قوشۇنلىرىغا تايىنىش پۈتۈن ئابباسىي خەلىپىلىكى ئۈچۈن ئومۇملاشقاندەك، ئىسمائىل سامانىمۇ فايىقا ئوخشىغان مۇسۇلمانلاشقان تۈرك سەردارلىرىغا يۆلەنگەن ئىدى.

ماۋارائۇننەهرنىڭ تولۇق ئىسلاملىشىشى يەرلىك سوغدى، «توققۇز جاۋۇپ» — توققۇزغۇزلارنى بالاساغۇن، بارساغان، قەشقەر، ئاتۇشقا كۆچۈشكە ئېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، خۇددى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىي «شاهنامە» دە سەمەرقەند - خوتەن (ماچىن) شەهەرلىرىنى ئەپراسىياپ توران شەهەرلىرى دەپ ئاتىغاندەك، قاراخانىلارمۇ ئۆز سەلتەنىتىنى «ئىددەۋلەتى ئەپراسىياپ» دەپمۇ ئاتاشتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» دە ئەلب ئەرتۇڭخان - ئەپراسىياب بىر كىشى دەپ كۆرسىتىدۇ. قاراخانىلارنىڭ سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندىن باشلانغان سامانىلارغا قارشىقان هەربىي يۇرۇشلىرى «قولدىن كەتكەن زېمىننى قايتۇرۇپ ئېلىش» شۇئارىدا ئېلىپ بېرىلدى. خۇددى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەيت قىلىنغاندەك، سوغدىلار ياغما ۋە باشقا ئۇيغۇر خەلقىغە سېلىپ ئاخىرلاشقان ئىدى. جۈملىگو يىلنامىلىرىدا سوغدى ئىمپارىسى غايىپ بولغاندەك، تاجىك (تاجى) ئېتنونىمى پەيدا بولدى. ۋەھالەنكى، توخار ئىمپارىسى يۈرچى ئىمپارىسى ئورنىدا IV — VI ئەسىرلەردە — شىمالىي ۋې سۇلالىسىدا پەيدا بولۇپ، «توققۇز ئۇيغۇر ئاۋۇلىرى» ئىمپارىسى بىلەن ئىستېمالدىن قېلىشقا باشلىغان ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ پۈتۈن كۈسەندىن كۈپەيتا غلىرىغچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق دەۋرى مەلۇم مەنىدە ئۇيغۇرلار تەركىبىدىكى سوغدىلارنىڭ ئاردىدا بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن قەدىمكى ماكانلىرىغا قايتقان دەۋرى بولدى. بۇ دەۋر چىڭگىزخان - چاغاتاي، تۆمۈرلەر دەۋرىدىمۇ ئىزچىللاشتى.

سوغدىلار ماۋارائۇننەھر، يەتتە سۇ - يەنسەي، غەربىي دىيار، دۇڭخۇاڭ - ئالتە سۇ، ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىلىرىدا ئىزچىل يوسۇندا ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ ياشىدى. نىكاھلىق مۇناسىۋىتى ئۈزۈلمىدى.

ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقى تەبىئىي ۋە تاشقى بۆھران ئامىللىرىدىن باشقا، مۇھىمى ياغلىقار ۋە ئادىز قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ باستۇرۇپ كىرىپ، قارا بالاساغۇنغا ئوت قويۇشى بىلەن مۇنقەرزلىككە پاتتى.

تارىخ شۇنداق ھېكايەت يارىتتىكى، ئۇيغۇر ياغلىقار قەبىلىلىرى بىلەن ئادىز ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى ئارازلىشىپ، ئورخۇن - سېلىنگا بويىدىن بۆلۈنۈپ كۆچۈشتى. شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپكە باش - پاناھسىز كۆچكەن ۋە ئۆز ماكانىدا يۆتكىلەلمەي قالغانلىرىنى ھېسابلىمىغاندا، ياغلىقار تۈركۈمى گەنجۇ - دۇڭخۇاڭ تەرەپكە، ئادىزلار تۈركۈمى بىشبالىق (قۇجۇ) — كۆسەن، قەشقەر - بالاساغۇن تەرەپكە يۆتكەلدى. بۇ ئەسلى ماكاندىكى ھاكىمىيەت مەركەزلىرىنىڭ ۋە ئاھالە تۈركۈملىرىنىڭ يۆتكىلىشى بولۇپ، تېخىمۇ كەڭ مەنىدە ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىسىمۇ يەنە بىر قەدىمكى تۈركىي خەلق - قىرغىزلار قولىغا ئۆتكەن ئىدى. بۇ يۆتكىلىشتە، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر - سوغدى ئايرىلمىدى، ئايرىم سوغدى قەبىلىلىرىمۇ كۆچتى دېگەن تارىخىي ئۇچۇر بولمىدى، سوغدىلار ئۇيغۇر تەركىبىدىكى ئەۋلاد سۈپىتىدە كۆچتى. ئىككىنچىدىن، قەدىمكى ئاتا ماكان دۇڭخۇاڭ - ئىدىقۇت - كۆسەن - قەشقەر - سىر دەريا بويلىرىغا كۆچتى. بۇ سوغدىلار ئۇچۇنمۇ ئاتا ماكان ۋە روزىغار يۇرت ئىدى. ئۇچىنچىدىن، ئۇيغۇرلار — ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ھاكىمىيەت شەكىلىدە تەشكىل تاپقان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى توققۇز - ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەركىبىدە ئىسمى يېزىلمىغان ئادىز، توخار، سوغدى، ساك خەلقلىرى بىلەن ئىلگىرىكى ئەجدادداشلىقتىن تاشقىرى يېڭى ئەۋلادداشلىق تەركىبى تەشكىل قىلدى. تۆتىنچىدىن، ئۇيغۇر خەلقى قايتىدىن گەنجۇدىن تاشكەنت، پەرغانە، كەشمىر، بالقاش دىيارىغچە بىر پۈتۈن يىپەك يولى شەھەر - بوستانلار تىزمىسى ھاسىل قىلدى. بەشىنچىدىن، ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىسى مەدەنىيەتتە چۈشكۈنلەشتى، غەربىي دىيار خەلقىارا سېنكىرىتمىك مەدەنىيەتنىڭ ئۇيغۇر تىپىدىكى مۆجىزىدار ئوچىقىغا ئايلاندى. بۇ، مەلۇم مەنىدە، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يېراق ئەجدادتىن بېرىقى ئانا دىيارىدا گۈللەندۈرۈش ئورخۇن - سېلىنگا پاجىئەسىدىن كېيىنكى تارىخىي ئامەت بولدى. ياغلىقار - ئادىز زىددىيىتى بىلەن بۇددا - ئىسلام، مانى - ئىسلام زىددىيىتى تۆپەيلى گەنجۇ - قوجۇ - قاراخانىلار بىر پۈتۈن سىياسىي گەۋدىگە ئايلىنالمىدى. بۇ ھەتتا ئۇيغۇر كۆچلىرىنى خورلاتتى. ئەكس ھالدا، تارىخ ئىمكان بەرگىنىدە ئىدى، سەددىچىندىن كوپىت - ھىندىقۇش تاغلىرىغچە ھون، كۆكتۈرك، كوشان خانلىقلىرىدىن كاتتا ۋە مەرىپەتلىك، شەرق - غەرب

مەدەنىيەتتىدە ئىنسانپەرۋەر، تەرەققىپەرۋەر تارىخىي گەۋدە رەھبالاشقان بولاتتى. سۇك، تاكۇۋت خانلىقلىرى، كېيىنچە مۇڭغۇل، كىشىلەر ھاكىمىيىتى بۇ مۇمكىنلىكنى كەسلەپ تاشلىدى. ئەمما، تارىختىكى تۆپ ئېقىمنى بولغان مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇرلار ئۆچمەس ئىز قالدۇردى. بۇ ھەقتە گ. ۋېرپادىسكى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر مەركىزىي ئاسىيادىكى رولى سىياسىيلىي جەھەتتىلا ئەمەس، مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىدىمۇ دائىم كۆرۈنەرلىك بولدى. جۇڭگودىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان سودا لىنىيىسىنى كونترول قىلىشتا، ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى - ئىران مەدەنىيىتىدە بۇۋاستە رول ئويناپدى» دېسە، ① خانداتورو، پەقەت ئۇيغۇرلارلا غەربىي دىيارىدا ھەقىقىي بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەتنى ياراتتى، دەيدۇ. ئالىملار، ئەينى زاماندا قوجۇ ئۇيغۇرلىرىدىنمۇ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ۋە تۇرمۇشىنىڭ شۇ چاغدىكى ياۋروپا ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئۈستۈن بولغان، دەپ قارىماقتا. دەرۋەقە، نەقىشلىق - گەجىلەنگەن بىناكارلىق، مېۋە - چېۋە، شېربىن - خىلمۇخىل تاماق مەئىشتى، كىيىم - كېچەك سەنئىتى، تىل - تەرجىمە، قەغەز - مەتبەئىچىلىك، تىبابەت، ماۋارىپ - مەكتەپ، قاتناش ۋاستىلىرى، غورۇر - ئىپتىخار جەھەتلەردە ئۇيغۇرلار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان ئىدى.

17

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگېنىزىسى توغرىسىدا توختالغاندا، ئىككى بىر تەرەپلىمىلىك ساقلانغان. ئۇنىڭ بىرى، نوقۇل شەرقىي ۋە شىمالىي تەركىب دىئالىك قەبىلىلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، غەربىي قەبىلىلەرنى ئېتىراپ قىلماسلىق. ئۇنىڭ يەنە بىرى، نوقۇل خەن - سوي يىلنامىلىرىدىكى مەنبەلەرنى ئېتىراپ قىلىپ، ئارخېئولوگىيە، ئانتروپولوگىيىلىك مەنبەلەر بىلەن خەن - سوي نامىلىرىدىكى مەنبەلەردىن باشقا مەنبەلەرنى، بولۇپمۇ يەرلىك ۋە چەت ئەللىك مەنبەلەرنى ئىنكار قىلىشتىن ھالدا ئېتىراپ قىلماسلىق. شۇنىڭ ئېيتىشىچە، مەركىزىي ئاسىيادىكى ئاق ۋە سېرىق جىنس خەلقلەرنىڭ ئاق جىنسى ئارىلىشىپ تېپىدىكى، سېرىق تېپى ئەڭ قەدىمكى ھىندىئان ئەجدادلىرىدىن توخۇرىس (شەرقىي غۇز) - مۇڭغۇللارغىچە ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىدە «مۇڭغۇلوئىد» تېپىنىڭ ھاسىل قىلغان. مۇشۇ قەدىمكى بىرلەمچى خەلقلەرنىڭ ئارىلىشىش تېپى - سۇمېر - سىملىيان - سكىتاي (ئىسكىتى) ساك، ماساگىت) نامىدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 — 1000 - يىللار ئارىسىدا ھىندىستان، ئىران، كىچىك ئاسىيا، قىرىم، رۇس دالاسى ئارىسىدا ئۇرۇقلىرىنىڭ يىراق تارىخىي شەجەرىسىنى يازغان. بۇ خەلقلەر يەنىسەيئىڭ شەرقى، چىلەنشەن - ئوردوس - چوغاي بويلىرىغا تارقىلىپ ياشاش جەريانىدا «مۇڭغۇلوئىد»لار بىلەن ئاق تەنلىكلەر ئوستۇنلۇكى ئاساسىدا قوشۇلۇپ «دى (زەي)»، «گويفاك») تۈركىلىرى، ئوندىن كېيىن تېخىمۇ كۆپرەك «مۇڭغۇلوئىد»لار تەسىرىدە ھون قەبىلىلىرىنى ھاسىل قىلغان. شۇنداق قىلىپ مەركىزىي ئاسىيادا ئىككىلەمچى ئاق جىنىسلىق خەلق - تۈر (تۈركىي) ئىنسان تۈركۈملىرى مەيدانغا چىققان. بىرمۇنچە تىل - تارىخچىلار بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا مەركىزىي ئاسىيا ئاق جىنسىنىڭ بىرىنچى قاتلىمى («بىرلەمچى تۈركۈمى») نى قانداقتۇر «ھىندى - ياۋروپا»، «شەرقىي ئىران» تېپى دەپ ئاتاپ، ئۇلارنى مەركىزىي ئاسىيا تارىخى دائىرىسى ۋە قاتلىمىدىن ئىرغىتىپ تاشلىدى. ئۇلار مەركىزىي

① ئا. ي. مالياۋكىن، «X — XI ئەسىرلەردە ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، 1983 - يىل رۇسچە نەشرى، 241 - بەت.

ئاسىيا ئاق جىنىسنىڭ ئىككىنچى قاتلىمى (ئىككىلەمچى تۈركۈمى) بولغان تۈر (تۈركىي) خەلقلەرنى يېراق پىلتىزىدىن ئايرىۋەتتى. ئۇلار پۈتۈن سۆزلىرى، قان، تۈرمۇش مەدەنىيىتى، ماددىي مەدەنىيەت، فولكلور مەدەنىيىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، نوقۇل كېيىنكي زامانداا يارىتىلغان يازما مەنبەلەرنى بىردىنبىر پاكىت قىلىشۇالدى.

بۇندىن باشقا، بىر خىل قان سىستېمىسىدىكى خەلقنىڭ يۆتكىلىش، يۆتكىلىپ ياشاپ قايتىپ كۆچۈپ كېلىش تۈپەيلى باشقىچە ياكى باشقىچىراق تىل - تەلەپپۇزدا سۆزلىشى بىلەن، ئىككى خىل قان سىستېمىسىدىكى ياكى ئىككىنچى خىل قان تەركىبى كۆرۈنەرلىك ئۈستۈن بولغان خەلقلەرنىڭ بىر خىل تىل گۇرۇپپىسىدا سۆزلىشىنى مۇمكىنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشتىن ئۇيغۇر، تۇخار - ساك - سوغدىلار بىلەن تۈركلەشكەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن.

ئۇلار يەنە ئېتنونىم (مىللەت نامى) بىلەن ئېتنوگىنز (مىللىي مەنبە، مىللىي تىپ) نى قارىشى قىلىپ، ئايرىۋېتىپ قارىدى. مىسال ئۈچۈن ساكلارنى ئالساق مۇنداق ئىككى ھادىسىنى كۆرىمىز. بىرىنچىسى، ساكلار مەيلى دىنىي ياكى تارىخىي ياكى داستان - رىۋايەت كىتابلىرىدا «تۈر» لار دەپ، ساك زېمىنى كەڭ مەنىدە «تۈران» دەپ ئاتالغان. ئەپراسىياپ ساك سۇپىتى بىلەن تۈران شاھى ۋە ئېران شاھلىرى بىلەن مىللىي زىددىيەتنى گەۋدىلەندۇرگۈچى ئىدى. مەيلى «ئاۋستا» دا، مەيلى «نوھ - ياپەس - تۈر» ئەپسانىسىدا، مەيلى كېيىنكى ئەسەرلەردە ئەپراسىياپ «ئورخۇن - سېلىنگا» غا كەلمىگەن. ئىككىنچىسى، ساكلارنىڭ باش قەبىلىسى (ھېچبولمىغاندا شەرقىي ساكلارنىڭ باش قەبىلىسى) ئاسىنا ئۇرۇقى بولۇپ، ئاسىنا باشچىلىقىدىكى ساكلار بىلەن ئۇشخىد موڭغۇلوئىدلىرىنىڭ بايقال - يەنسەي - تەڭرىتاغ بويىدىكى تەدرىجىي ئارىلىشىشى بىلەن ئاسىنا ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى ئىككىلەمچى ئىنسان تۈركۈمى — ئاسىنا تۈركلىرى شەكىللەنگەن. ئۇلار ئىلگىرىكى «تۈران تۈركلىرى» ئىبارىسىدىكى «تۈر»، «تۈرك» ئىبارىسىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ قوللانغان. بۇ ھېچقاچان ئۇلارنىڭ، بولۇپمۇ ئاسىنالارنىڭ ساك ئەمەسلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. كەڭ مەنىدە، تۈرك خەلقى ھون ئىمپېرىيىسىدىن كېيىن تارىخ سەھنىسىگە چىقسىمۇ، تۈر، تۈرك مىللىيەت تۈركۈملىرى ھون ئىمپېرىيىسىدىن ئىلگىرى شەكىللەنگەن. ھونلار موڭغۇلوئىد ئالامەتلىرى روشەن تۈركلەر ئىدى، خالاس.

شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەرگىنى، غەربىي دىئالىكتلار سىر دەريا - سەمەرقەندنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ياشايتى. ئۇندىن باشقا، خەن دەۋرىدە تۇرپان رايونىدا ياشىغان «ۋۇخۇ» (吾其) قەبىلىلىرى غەربىي تۈرك خانلىقى دەۋرىدە سىر دەريانىڭ ئاياغ ئېقىمىغا كۆپلەپ كۆچكەن بولۇپ، تۇرپان ۋە سىر ۋادىسى ئۇلارغا تونۇش ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىرقانچە خىل قاراش بولۇپ، بۇ بىرقانچە خىل مېنتودىك ئۇسۇل ۋە نۇقتىئىنەزەرنى ئۇل قىلغان. ئۇنىڭ بىرى، دىئالىكتىكىچە بولغان ئارىلىقتىكى (قاتلامدىكى) كېلىپ چىقىش (گۇيفاڭ، دى - زەي، ۋۇجيە)؛ دىئالىكتىدىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ - يىمىرىلگىچە كېلىپ چىقىشى (توققۇز ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر)؛ 840 - يىلدىن كېيىنكى شەكىللىنىش دېگەن قاراش، بۇ قاراش قاتلاملىق، ھەربىر قاتلىمى قاتمالليقتىن خالى بولمىسىمۇ، نوقۇل خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغاچقا، 840 - يىلدىن كېيىن قايتا قوشۇلغان، ئەمما ئەڭ دەسلەپكى مەنبەدە يولغان، ئىزچىل (مەسىلەن، سوغدى، تۇخارلاردەك) ئېتنىنىڭ تەركىب ئالاقىسى ئۇزۇلمىگەن تەركىبلەرنى «كېيىنكى تەركىب» قىلىپ قويىدۇ. ئۇلار كۆچمەن - جاھانكەزدى مەركىزىي ئاسىيا

خەلقلىرىنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ يۆتكەلمەيدىغان خەلقلەر ئۇلۇشمىدە تەھلىل قىلىپ ئىزاھلىماق بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ئاتالمىش «بىر مىللەتتە بىرلا مەنبە بولىدۇ، بىر ئادەمدە بىرلا ئاتا بولىدۇ» دېگەن «مونوگېنىزم» قارىشى. بۇنىڭ شەخسكە قارىتقان بىلەن مىللەتكە قارىتقىلى بولمايدۇ. بۇ قاراش ئۇيغۇرلار دېگلىدىن كېلىپ چىققان، كېيىن «خۇيخې» — ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان؛ ئۇلار 840 - يىلدىن باشلاپ كېيىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن؛ ئۇندىن ئىلگىرى شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئەمەس، توخار - ساك قاتارلىق «شەرقىي ئېران» تىپى، «ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى» مىللەتلەر ياشىغان؛ 840 - يىلدىن باشلاپ بۇ خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئاساسىي قىلغان، دېگەن قاراش. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى ھەربىر يۈرتنى بىر مىللەت، ھەربىر يېزىقنى بىر يېزىق شەكلىگە قازاپ بىر مىللەت دەپ ئىزاھلاپ، تارىم ۋادىسىنى ناھايىتى نۇرغۇن مىللەتلەر رايونى ئوبرازىدا تەسۋىرلىشىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ شەرقتىن بەنۇبقا، غەربكە يۆتكىلىشىنى كۆرۈپ، غەربتىن شىمالغا، شەرققە يۆتكىلىشىنى نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ. ئەينى زاماندا جىددىي رەقىبلىكتە ياشىغان بۇ ئىككى خەلقنىڭ بىرىنى ئىككىنچىسىنىڭ شەرقىي قىسمى دېيىش ئادالەتسىزلىكتىن تاشقىرى، تارىخنىڭ ئۆتمۈشىنى ئۇنتۇشتۇر.

18

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ياغلىقار قەبىلىلىرى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلىپ، كېيىنچە ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدىن ئايرىلىپ، كېيىنچە، «سېرىق ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىپ، ھازىرغىچە ياشاپ كەلمەكتە. ئادىزلار باشلىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياغما، قارلۇق، سوغدى، توخار، ساك، چىگىل، گېت، بەرمەن، ئور ۇنخۇ قاتارلىق خەلقلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. بۇ خەلقلەر ئومۇم ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ — ئىندىقۇت - كۆسەن ۋە شەرقىي - غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئىدى.

ئېيتىش كېرەككى، 663 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەشكىل تاپقاندا ئادىزلار تېخى توققۇز - ئون ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا كىرمىگەن ئىدى. ئۇلار 745 - يىلى بۇ ئىتتىپاققا كىرگەن، ئەقىللىق - چېۋەرلىكىدىن ۋەزىر - دانىشمەنلەر چىقىدىغان ئىككىنچى قەبىلە بولغان. ئاچۇ قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى بولمىغاچ ئادىز ۋەزىر قۇتلۇق قاغان بولغان. سەل كەم بىر ئەسىر ئادىزلار خاقانلىق سەلتەنىتى سۈردى. 839 - يىلى ياغلىقار تۆرىلىرىدىن قوراپىر تۈرك شاتى بىلەن ئادىزلارغا قارشى ئۆكتە قوپقاندا، ئادىز باشچىلىرىدىن كۈلۈگ بېك قىرغىزلار قوماندانى سايان تۈسۈن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ قارا بالغا سۈنغا ئوت قويۇپ، خانلىقنى ھالاك قىلىدۇ. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا ياغلىقارلار ئاساس بولۇپ قالغاندىن باشقا، ئىدىقۇت - قاراخانىلاردا ياغلىقار قەبىلىلىرى تەسىرى ئاز بولدى. بەزى ئالىملار بۇددا خوتەن شاھىنى — ياغلۇقارقالۇنى — ئىلگىرىكى ياغلىقارلاردىن دەپ قارايدۇ. گەنجۇ - قوجۇ - خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىن قوغدىنىش ئىتتىپاقى بۇ قاراشنى كۈچەيتىدۇ. بۇ بىزگە ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ گەۋدىسىدە نوقۇل بايقال دېگلىكلىرى ئەمەس، غەربىي دېگلىكلارنى ئۆزئىچىگە ئالغان ۋەئىدىقۇت -

كۆسەن، قاراخانىلار ئۇيغۇر ئېتنىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن بايقال - يەتتە سۇ - پامىر - تارىم - تەڭرىتاغ - كۇللۇن تۇرانلىرىنى دېققەت مەركىزىدە تونۇش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. سوغدىلار ئۇنىڭ بىر قىسمىدۇر.

ئېيتىلىش كېرەككى، دېڭىزلارنىڭ غەربىي قانىتى ئورخۇن بويىغا بارمىغاندەك، ياغما، قارلۇقلارمۇ ئورخۇن - سېلىنگا، تۇرپان ۋە قەشقەر- بالاساغۇن ۋادىسىدا بىر زاماندا بىرقانچە ماكاندا ياشىغانلىق دەلىللىرى تارىختا ئىز قالدۇرغان.

ماۋزا ئۇنىڭ ھەر ۋە خوراسان، خارازىم، پەرغانە، خۇراسان ئۇيغۇر تۈركلىرى قاراخانىلار خارازىم خانلىقى، غەزنە سۇلتانلىقلىرى زامانىدا سالجۇقى ئوغۇزلىرى ۋە خۇراسان تۈركلىرى ئارىسىدا ئاساسلىق گەۋدە ئىدى. كېيىنچە ئۇنىڭ تەسىرى خارازىم ۋە خۇراسانغا كېچەيدى. كىدان ۋە چىڭگىزخان ئىستىلاسى ئاقىۋىتىدە بۇ دىيارغا «موڭغۇلوئىد» تەسىرى كۈچلۈك مەرقىسىت ۋە قىپچاق قاتارلىق تۈركىي خەلقلەردىن باشقا، تۈرك مۇسۇلمانلاشقان كىدان - موڭغۇللارنى تاشلىدى. بۇ ھال «چاغاتاي ئۇلۇسى» دائىرىسىدە قىپچاق دالاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا يەتتە سۇدىن قۇمۇلغىچە ھەر خىل دەرىجىدە ئىپادىلەندى. قاراخانىلاردىن باشلانغان ئادەت بويىچە ئايرىم مىللەت ياكى قەبىلە نامى ئەمەس، بەلكى «توققۇز ئوغۇز»، «تۈركىي»، «چاغاتاي» ئاتالمىلىرى بىلەن يۈرت ناملىرى («قەشقەرلىق»، «ئەندىجانلىق» دېگەندەك) ئىستېمال قىلىندى. تۇمۇرلەر دەۋرى ئۇ بىرلىكنى قاراخانىلاردىن كېيىن داۋاملىق ئىلگىرى سۈردى. مۇھەممەت شايبان خان تۇمۇرلەرگە قارشى يۈرۈشتىلىن كېيىن، خان نامى ۋە ھاكىمىيەت تەۋەلىكى كاتېگورىيىسىدىكى «ئۇزبېك خانلار» مەنسىپىدىكى نام ماۋارائۇننەھر خوراسانىدىكى مەدەنىيەتلىك ئاساسلىق غەربىي قاراخانىلار ئەۋلادلىرى يەرلىك تۈركىي خەلق «ئۇزبېك» نامىدا ئاتالدى. مىلادىدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى زامانلاردىن تاكى سامانىلار بۇخارا - سەمەرقەنتتە ئىسلام ھامىلىرى بولۇپ مەيدانغا چىققۇچە ياشىغان سوغدىيانا دىيارىدىكى ئاساسلىق تۇران - ساك ئاھالىسى سوغدىلار نۇرغۇن خەلقلەرنىڭ ئاساسەن ھازىرقى ئۇيغۇر - ئۇزبېك خەلقلىرى قان تومۇرى ۋە فولكلورىدا ياشىماقتا. ئۇيغۇر - ئۇزبېكلەر ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدىغان بىرىنچى قاتارنىڭ تۇنجى رېتىمدىكى نەسىلداش ئىككى خەلق بولۇش بىلەن تارىختىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك، تۇھپىكار سوغدى خەلق تۇركۇملىرىنىڭمۇ بىۋاستە ۋارىسلىرىدىن ئىبارەت. سوغدىلار ھەققىدىكى ئادەتلى مۇھاكىمە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

تەھرىرلىك خىزمىتىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا

ئەكبەر ھۇسەيىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ خاراكتېرى، ۋەزىپىسى، تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى، تەھرىرلىك خىزمىتىدە دىققەت قىلىنىدىغان ئىشلار قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمىلىك بايان يۈرگۈزۈلىدۇ.

تەھرىرلىك خىزمىتى — بىر سىستېما قۇرۇلۇشى. ئىلگىرى كىشىلەر بۇ ھەقتە نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، چوڭ ـ چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ماقالىدە مەن ئۆزۈن يىللىق تەھرىرلىك خىزمىتى جەريانىدا ھېس قىلغان بىر قىسىم مەسىلىلەرنى، ئاساسلىقى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكىگە دائىر بەزى مەسىلىلەرنى ھۆرمەتلىك كەسىپداشلار، ئاپتورلار ۋە كىتابخانىلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە سۇنۇپ، ئۇلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن. بۇ ماقالەتنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەھرىرلىك خىزمىتىگە ئاز ـ تولا پايدىسى تېگىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. بىز ئاساسىي تېمىمىز بولغان ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكىگە دائىر مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشتىن ئىلگىرى، ئالدى بىلەن نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ خاراكتېرى، ۋەزىپىسى ۋە تەھرىرلىك تۈرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسى

نەشرىياتچىلىق، جۈملىدىن تەھرىرلىك خىزمىتى — كۆچلۈك سىياسىۋىلىككە ئىگە خىزمەت. ئۇ ئۇستۇقۇرۇلمىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ھەرقايسى زامان ۋە ماكانلاردا ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مۇئەييەن ئىقتىسادىي بازىستىن ئايرىلغان ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەت قىلمايدىغان نەشرىياتچىلىق ۋە تەھرىرلىك خىزمىتى بولمىسا كېرەك. بىزنىڭ دۆلىتىمىز — سوتسىيالىستىك دۆلەت. بىزدە نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسىنى بىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىمىز

بەلگىلىگەن. شۇڭا بىزدىكى ئەشرىياتچىلىق سوتسىيالىستىك ئەشرىياتچىلىق بولۇپ، ئۇ جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى پۈتكۈل سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى، شۇنداق ئىكەن، ئۇ سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولماي مۇمكىن ئەمەس. ئەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ۋەزىپىسى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، بۇ ئەينى ۋاقىتتا بىزدىكى ئەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ئاڭچىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خوددى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەن 1983 - يىل 6 - ئايدا چىقارغان «ئەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارار» دا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك: «دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، سوتسىيالىستىك ئېڭىلىككە ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ماسلىشىدىغان پەن-تېخنىكا ھەم مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تارقىتىش، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىشتىن ئىبارەت.» ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىۋاتقان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشمۇ سوتسىيالىستىك ئەشرىياتچىلىق خىزمىتىمىزنىڭ ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى ۋە ۋەزىپىسى ئەنە شۇنداق ئېنىقلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلىدۇ؛ باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشىلاپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈش ئىجتىمائىي ئۈنۈمدىن كېيىن تەكىتلىنىدۇ. دېمەك، بازار ئىگىلىكى راۋاجلاندۇرۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى يەنىلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك ئەشرىياتچىلىق خىزمىتىدە، پۈل تېپىشنى بىردىنبىر مەقسەت قىلىپ تۇرۇپ، خەلقنى زەھەرلەيدىغان ئەشىر بۇيۇملىرىنىڭ ئەشىر قىلىنىشىغا قەتئىي يول قويۇلمايدۇ، بۇ نۇقتىدىن تەۋرىنىشكە ھەرگىز بولمايدۇ، ئەگەر بۇ نۇقتىدىن تەۋرىنىپ قالىدىكەنمىز، ئېغىز خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويىمىز. ئايرىم ئەشرىياتلارنىڭ پۈل تېپىشنىڭ كويىغا چۈشۈپ بەزى ناچار ئەشىر بۇيۇملىرىنى ئەشىر قىلىپ، يامان ئاقىۋەت پەيدا قىلغانلىقى ئۈلارنىڭ دەل مۇشۇ نۇقتىغا سەل قارىغانلىقىدىن بولغان.

يۇقىرىقى بايانلىرىمىزدىن مەلۇمكى، دۆلىتىمىزدە ئەشرىياتچىلىق خىزمىتى سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە، ئۇ پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ئىككىنچى، تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى

تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ تۈرلۈكچە بولىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، تەھرىرلىكنىڭ تۈرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: (1) ئىجتىمائىي پەنلەرگە دائىر ئەسەرلەرنىڭ تەھرىرلىكى؛ (2) پەن - تېخنىكىغا دائىر ئەسەرلەرنىڭ تەھرىرلىكى؛ (3) قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەپ نەشرىگە تەييارلاش تەھرىرلىكى؛ (4) ئەدەبىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى؛ (5) قورال كىتابلار تەھرىرلىكى؛

(6) تەرجىمە ئەسەرلەر تەھرىرلىكى؛ (7) گېزىت ـ ژۇرنال تەھرىرلىكى؛ (8) ئۇن ـ سىن ئەسەرلىرى تەھرىرلىكى ۋە باشقىلار. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن: (1) ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى؛ (2) تەرجىمە ئەسەرلەر تەھرىرلىكى.

تۆۋەندە، ئاساسلىقى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزىمىز.

ئۇچىنچى، ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكى

ئىجادىي ئەسەرلەر تەھرىرلىكىگە كىرىشىشتىن ئىلگىرى قىلىنىدىغان مۇھىم بىر ئىش بار. ئۇ بولسىمۇ ئەسەرنى ئالدىن تەكشۈرۈپ چىقىشتىن ئىبارەت. بۇ ئىشنى ئەسەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، شۇ كەسىپكە پىششىق بىر ياكى بىر نەچچە كىشى ئىشلەيدۇ. بۇ ھالقىدا ئىشلىنىدىغان ئىشلار: (1) ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، قۇرۇلمىسى؛ نەشر قىلىش قىممىتىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھالدا باھالاپ چىقىپ، نەشر قىلىش قىممىتى بار ـ يوقلۇقى ئۈستىدە پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇش. بۇنىڭدا ئاخىرقى قارارنى باش مۇھەررىتر چىقىرىدۇ. (2) ئالدىن تەكشۈرۈلىدىغان ئەسەرگە قەلەم تەككۈز مەسلىك، يەنى ئەسەرنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاش؛ ئەسەرنىڭ پۈچىلىنىپ كېتىشى ياكى يوقىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش؛ تەكشۈرۈش داۋامىدا مەخپىيەتلىكنى ساقلاپ، ئىچكى جەھەتتە بولغان مۇزاكىرىنىڭ ئەھۋالىنى سىرتقا يايماسلىق. (3) نەشىر قىلىنىشى بەلگىلەنگەن ئەسەرلەر ئۈستىدە ئاپتور بىلەن توختام تۈزۈش؛ نەشر قىلىنماسلىقى بەلگىلەنگەن ئەسەرلەر ئۈستىدە تەھرىر بۆلۈمىنىڭ، زۆرۈر تېپىلغاندا باش مۇھەررىرنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەسەر ھوقۇقى قانۇنىغا ئاساسەن ئاپتورغا جاۋاب قايتۇرۇش.

بۇ ئىنتايىن مۇھىم ھالقا، بۇنىڭدا ئەسەرگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ئالدىن تەكشۈرگۈچىلەر ئەسەرگە نىسبەتەن ئادىل پوزىتسىيە تۇتۇشى، ئۇنىڭغا قىلچە شەخسىي غەرەز ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىقى لازىم. دېمەك، ئەسەرنى نەشر قىلىش ـ قىلماسلىقنى ئادەمگە قاراپ ئەمەس، بەلكى شۇ ئەسەرنىڭ قىممىتىگە قاراپ بەلگىلەش كېرەك. ئالدىن تەكشۈرۈش ئىشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، «ئالدىن تەكشۈرۈش پىكرى» يېزىلىدۇ. بۇ «پىكىر» دە نەشر قىلىش ـ قىلماسلىق توغرىسىدىكى ئاساسلار قايىل قىلارلىق دەرىجىدە كۆرسىتىلىشى كېرەك.

ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنىشى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ئەسەرنى تەھرىرلەش ئىشى باشلىنىدۇ.

تۆۋەندە ئىجادىي ئەسەرلەرنى تەھرىرلەش مەقسىتى ۋە ئۇسۇللىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئىجادىي ئەسەرلەرنى تەھرىرلەشتىن مەقسەت ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكى، ئىلمىيلىكى ۋە بەدىئىيلىكىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈش، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە ساقلانغان يېتەرسىزلىك ۋە خاتالىقلارنى تۈزىتىش ھەمدە ئەسەرگە زۆرۈر بولغان ئىزاھلارنى قوشۇش، شۇنداق قىلىپ، ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئىجادىي ئەسەرلەرنى تەھرىرلەشنىڭ ئۇسۇلى، ئاساسەن، تۆۋەندىكىچە:

(1) بۇۋاستە تەھرىرلەش. بۇنىڭدا مۇھەررىر ئاپتور بىلەن كېلىشۇالغان پرىنسىپ

بويىچە ئۆزى مۇستەقىل تەھرىرلەپ چىقىدۇ، زۆرۈر تېپىلسا تەھرىرلەنگەن ئەسەرنىڭ نۇسخىسىنى ئاپتورنىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا بېرىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل، كۆپىنچە، كىتاب تەھرىرلىكىگە تەتبىق قىلىنىدۇ.

(2) ۋاستىلىك تەھرىرلەش. بۇنىڭدا، مۇھەررىر ئەسەرنى تۈزىتىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئاپتور ئۆزى تۈزىتىپ چىقىدۇ.

(3) مۇھەررىر بىلەن ئاپتور بىرلىكتە تەھرىرلەش.

(4) مۇھەررىر كەسىپ ئەھلىگە تەھرىرلەشنى ھاۋالە قىلىش، ئاندىن ئەسەرنى جاۋابكار مۇھەررىر ئۆزى قايتا تەكشۈرۈپ چىقىش.

تەھرىرلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچى ھەربىر كىشى ئىجادىي ئەسەرلەرنى قايسى جەھەتلەردىن تەھرىرلەپ چىقىشنى ئېنىق بىلىشى كېرەك. ئۇنداق بولسا، ئىجادىي ئەسەرلەرنى قايسى جەھەتلەردىن تەھرىرلەش كېرەك؟

1. ئەسەرنى سىياسىي مەزمۇن جەھەتتىن تەھرىرلەش. بۇ، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى چېتىلىدىغان چوڭ ئىش. بۇ ئۆتكەل چىڭ تۇتۇلۇپ، ئەسەرنىڭ سىياسىي مەزمۇنىغا قاتتىق دىققەت قىلىنسا، ئورۇنسىز خاتالىقلارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. دۆلەتنىڭ تۈپ سىياسىي تۈزۈمىنى بۇرمىلاش، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ تۈپ سىياستىنى، جۇملىدىن دىپلوماتىيە سىياسىتى، مىللىي سىياسىتى، دىنىي سىياسىتى، بىرلىكسەپ سىياسىتى قاتارلىق سىياسەتلەرنى بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈش، دۆلەتنىڭ تۈرلۈك مەخپىيەتلىكلىرىنى، جۇملىدىن ھەربىي مەخپىيەتلىكى، ئىقتىسادىي مەخپىيەتلىكى قاتارلىق مەخپىيەتلىكلىرىنى ئاشكارىلاپ قويۇش، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنى تەرغىپ قىلىش فېئوداللىق، كاپىتالىستىك چىرىك ئىدىيىلەرنى تەرغىپ قىلىش ۋەھاكازالار سىياسىي خاتالىق جۇملىسىگە كىرىدۇ، بۇنداق سىياسىي خاتالىقلارنىڭ دۆلەت ۋە خەلقە كەلتۈرىدىغان زىيىنى ۋە يامان تەسىرى ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ. شۇڭا مۇھەررىر سىياسىي ئۆتكەلنى چىڭ ئىگىلەپ، بۇنداق خاتالىقلارنىڭ يۈز بېرىشىدىن قەتئىي ساقلىنىشى لازىم. بۇنىڭدىن باشقا، ۋاقتى ئۆتكەن لۇغىتەن، فاكتىن، سىياسەتلەرگە دائىر بەزى سۆز - ئىبارىلەرنى ئىجابىي تەرەپتىن قايتا ئىشلىتىشتىنمۇ ساقلىنىش كېرەك.

2. ئەسەرنى ئىلمىي جەھەتتىن تەھرىرلەش. ئەسەرنىڭ ئىلمىي بولۇش - بولماسلىقى — ئۇنىڭ كىتابخانلارغا ھەقىقىي بىلىم يەتكۈزۈپ بېرىش - بېرەلمەسلىكىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلە. ئەسەر ئىلمىي بولسا، كىتابخانلار ئۇنىڭدىن توغرا بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋالالايدۇ، ئەسەر ئىلمىي بولمىسا، ئۇ كىتابخانلارغا ساختا نەرسىلەرنى تارقىتىش رولىنى ئويناپدۇ. شۇڭا مۇھەررىر ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ ئىلمىي ياكى ئىلمىي ئەمەسلىكىگە قاتتىق دىققەت قىلىشى كېرەك. ئەگەر ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن نۇقتىئىنەزەرلەرگە مۇھەررىرنىڭ پىكرى باشقىچە بولسا، مۇھەررىر ئۇنى بىۋاستە ئۆزگەرتمەي، ئاپتورغا ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكلىپ بېرىشى كېرەك. مۇبادا ئەسەرنىڭ كەسىپىي خاراكتېرى بەك كۈچلۈك بولۇپ، مۇھەررىرنىڭ ئۇنىڭغا چىشى پاتمىسا، مۇھەررىر شۇ كەسىپنىڭ مۇتەخەسسىسىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن ئۇنى تەھرىرلەپ چىقىشى لازىم. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈركى، ئەسەرنى تەھرىرلەشكە تاپشۇرۇلغىنا، ئۇنى شۇ كەسىپتىن خەۋىرى بار مۇھەررىرگە ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

ئاپتورنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيال مەشغۇلاتىدىكى ياكى ئۇنداق ئەھمىيەتلىك بولغىلى بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ماتېرىيالنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسىگە باھا بېرگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، شىنجاڭ ئاشۇرى ناھرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان «جۇڭگودىكى تۈركىي تىللار» دېگەن كىتابتا، ئاپتور بەزى مىللەتلەرنىڭ نوپۇس سانىغا 30 - يىللاردىكى ماتېرىيالنى ئىشلەتكەن. مۇھەررىر بۇ ھەقتىكى پاكىتلىق ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئاڭ يېڭى ماتېرىياللار بىلەن يۈرگۈزۈپ بېرگەن. (2) ئەسەردە ئىشلىتىلگەن پاكىتلىق ماتېرىياللاردىن ئۆزئارا زىت كېلىدىغان جايلارنى بايقاش، گايىدا ئاپتور دىققەتسىزلىكتىن ئوخشاش بىر پاكىتلىق ماتېرىيالنى ئىككى خىل ئىشلىتىپ قويىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مۇھەررىر بۇنى ئاپتورنىڭ تۈزىتىشىگە تاپشۇرۇشى ياكى ئۆزى ھەل قىلىپ كېتەلمىسە، ئۇنىسى سىلىشتۇرۇپ توغرىسىنى ئىشلىتىشى كېرەك. (3) مۇناسىۋەتلىك پاكىتلىق ماتېرىياللارنىسى سىلىشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى گۇمانلىق جايلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش. مەلۇم بىر ماقالە ئورىگىنالىدا، مەلۇم بىر ئاپتور قوبلايخان دەۋرىدە ئۇنىڭ مالىيە ۋازارىتىنىڭ ۋەزىرى بولغان ئەھمەد (ئويغۇر) ئۇستىدە توختىلىپ: «ئەھمەد قوبلايخان ئۆلگەندىن كېيىنمۇ، مالىيە ۋازارىتىنىڭ ۋەزىرلىكىدە ئۈزلۈكسىز ئاۋاملىق ئۆتكەن. ئەھمەد 1284 - يىلى ئۆلگەن» دەپ يازغان. مۇھەررىر قوبلايخاننىڭ تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتىنى تەكشۈرۈپ، قوبلايخاننىڭ 1215 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1294 - يىلى ئۆلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. ئەھمەدنىڭ ئۆلگەن ۋاقتىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئەھمەدنىڭ 1282 - يىلى ئۆلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. قوبلايخاندىن ئىلگىرى يەنى 1282 - يىلى

ئۈچۈر ئەسەر شۇ كەشىپىنى ھۆرمەتلەش مۇھەررىرنىڭ تەھرىرلىشىگە تاپشۇرۇلسا، ئۇنىڭ ئەسەردىكى خاتالىقلارنى بايقىيالمىسى مۇمكىن ئەمەس. ئىجتىمائىي پەن مۇھەررىرلىرىگە تەۋسىيە پەن ئەسەرلىرىنىڭ تەھرىرلىكى تەھرىرلىكى ۋە تەۋسىيە پەن مۇھەررىرلىرىگە ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرىنىڭ تەھرىرلىكى تاپشۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ ئەسەردىكى خاتالىقلارنى سېزىۋېلىشى مۇمكىن بولمايدۇ.

3. ئەسەرنىڭ پاكىتلىق ماتېرىياللىرىنى سىلىشتۇرۇپ ئېنىقلاش. بۇ ئەسەرنى تەھرىرلەشنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى. پاكىتلىق ماتېرىيال دېگەن نېمە؟ ئادەم ئىسمى، يەر نامى، تەشكىلات، تارىخىي ۋەقەلەر، كىتاب - ژۇرناللار، ۋاقىت، سان - سېپىرلار، ئۆلچەم بىرلىكلىرى، فورمۇلىلار، سخېما - جەدۋەل، ئادەم سۆزىنى ۋەھاكازالار پاكىتلىق ماتېرىيال جۈملىسىگە كىرىدۇ. پاكىتلىق ماتېرىياللارنى سىلىشتۇرۇپ ئېنىقلاش ئەسلىدە ئاپتورنىڭ ئىشى ئەمەس، بەزى ھاللاردا ئاپتور بۇنىڭغا سەل قارايدۇ، خاتا قىلىپ قويىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. پاكىتلىق ماتېرىياللارنىڭ تۈزلىنىشى كۆپ بولغاچقا، مۇھەررىرنىڭ ئۆلارنى بىرمۇ - بىر سىلىشتۇرۇپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئاپتور ئەسەرنى تاپشۇرۇشتىن ئىلگىرى بۇنىڭغا دائىر مەسىلىلەرنى تولۇق ھەل قىلىشى لازىم. لېكىن، مۇھەررىر خۇلاسە خاراكتېرىدا ئىشلىتىلگەن چوڭ - چوڭ پاكىتلىق ماتېرىياللارنى سىلىشتۇرۇپ چىقىشى لازىم.

مۇھەررىرنىڭ ماتېرىيال سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئۈچ خىل بولىدۇ: (1) ماتېرىيال مەنبەسى. مۇھىم ماتېرىيالنىڭ مەنبەسى ئېنىق بولمىسا، ئاپتور مۇھەررىرگە يازدۇرۇپ ئۇنى تېپىپ بېرىشى كېرەك. ماتېرىيال مەنبەسىدىن

ئۆلگەن ئەمەد قانداقسىگە 1294 - يىلى ئۆلگەن قۇبلايخاندىن كېيىنمۇ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ؟! دېمەك، ئاپتور ئىشلەتكەن پاكىتلىق ماتېرىيالنىڭ ئىشەنچسىز ئىكەنلىكى يىلىندى. شۇڭا مۇھەررىر گۇمانىي پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاپتورنىڭ قايسى مەنبەنى ئاساس قىلغانلىقىنى سېلىشتۇرۇشىغا قايتۇرغان.

4. ئەسەرنى شەكىل جەھەتتىن تەھرىرلەش.

ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى، لوگىكىسى، گرامماتىكىسى، سۆز - ئىبارىسى، تىنىش بەلگىلىرى قاتارلىقلار — ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئىپادە شەكلى. بۇ جەھەتتە ئاپتور ۋە مۇھەررىرلەر تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىشى كېرەك.

(1) ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى.

ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى دېگەندە پۈتۈن ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ، ئەسەرنىڭ باشلىنىشى، ئاخىرلاشتۇرۇلۇشى، ئابزاستلارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئابزاستلارنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى، مەزمۇنى پۈتۈن ئەسەر بويىچە بىر - بىرىگە ئورگانىك ھالدا باغلىنىشى، ئەسەرنىڭ قاتلاملىرى ئېنىق بولۇشى، باغلىنىشى تەبىئىي بەنى سىستېمىلىق بولۇشى كېرەك. ئەسەرنىڭ نامى، قىسىم، باب، پاراگرافلىرىنىڭ تېمىلىرى توغرا، ئىخچام، ئېنىق بولۇشى لازىم. ئەسەرنىڭ نامى ئاساسىي تېمىنى ۋە ئەسەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەچكە، ئاپتور ئەسەرگە نام قويۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. مۇھەررىرمۇ ئەسەرنىڭ نامىنىڭ شۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ئۇيغۇن - كېلىدىغان كەلمەيدىغانلىقىغا، شۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى يورۇتۇپ بەرگەن - بەرمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىشى لازىم.

(2) ئەسەرنىڭ لوگىكىسى.

لوگىكا — توغرا تەپەككۇر شەكلى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. لوگىكىغا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىكى سۆزلەرنىڭ چوقۇم توغرا بولۇشى ناتايىن، ئەمما لوگىكىغا خىلاپ سۆزلەر چوقۇم خاتا بولىدۇ. ئەسەرنى لوگىكىغا تەتبىقلاپ تۇرۇپ تەھرىرلەش كېرەك. ھەرقانداق ئىلمىي پايان لوگىكىدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۇقۇمىدىكى ئېنىقسىزلىق، ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشتىكى خاتالىق، قائىدىدىكى مۇجمەللىك ۋە ئەسەزدىكى زىتلىقلارنى لوگىكىلىق تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بايقىۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدىيىلەر بىر - بىرىگە زىت كەلمەسلىكى، ھەرقايسى ئابزاست، قاتلاملارنىڭ لوگىكىلىق باغلىنىشى ئۆزئارا ماس كېلىشى لازىم. لوگىكىلىق زىتلىق گاھىدا پۈتۈن ئەسەردە، ئابزاستلاردا، جۈملىلەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ئوردا قانخورلىرىنىڭ بىرىنىمۇ تىرىك قويمايلى، ھەممىسىنى تېرە - پەرەڭ قىلىۋېتەيلى» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملە لوگىكىلىق زىتلىققا مىسال بولالايدۇ. «تىرىك قويمايلى» دېگەنلىك «ئۆلتۈرۈپ يوقىتايلى» دېگەنلىك؛ «تېرە - پەرەڭ قىلىۋېتەيلى» دېگەنلىك «چېچىۋېتەيلى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۆلتۈرۈپ يوقىتىۋەتكەندىن كېيىن، يەنە نېمىسىنى تېرە - پەرەڭ قىلىدۇ؟! بايانىنىڭ مەنتىقىي ئىزچىللىقى ناھايىتى مۇھىم. ئىزچىللىق بولمىسا، پىكىر بىر - بىرىگە زىت كېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن، «ئەخمەت كەينىدىن چىققاندا، ئۇ كۆزىدىن غايىپ بولۇپ دەرۋازا سىرتىغا چىقىپ بولغانىدى» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ، بىرلەشمە ھۆكۈم ئىپادىلەنگەن جۈملە. ئۇ «ئەخمەت كەينىدىن چىقتى»، «ئۇ كۆزىدىن غايىپ بولدى»، «دەرۋازا سىرتىغا چىقىپ بولغانىدى» دېگەن ئۈچ تارماق ھۆكۈمدىن تەركىب تاپقان. بۇ تارماق

هۆكۈملەردە «كۆزدىن غايىپ بولۇش» بىلەن «دەرۋازا سىرتىغا چىقىش» بىر - بىرىگە زىت بولۇپ قالغان، كۆزدىن غايىپ بولغان تۇرسا، دەرۋازا سىرتىغا چىققانلىقنى قانداق بىلگىلى بولىدۇ؟! يەنە مەسىلەن، مەلۇم بىر ئېلېكتر ئىستانسىسى ئامانلىق ساقلاش بۆلۈمىنىڭ ئېلانىدا مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ يۇقىرى بېسىملىق سىم تاناپقا تېگىش قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ، ئۇنىڭغا تەگكەن كىشى شۇ هامان ئۆلىدۇ، خىلاپلىق قىلغۇچىغا جەرىمانە قويۇلىدۇ.» بۇ سۆزمۇ ئۇچ تارماق هۆكۈمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا لوگىكىلىق زىتلىق بار، يەنى «ئۇنىڭغا تەگكەن كىشى شۇ هامان ئۆلىدۇ» دېگەن سۆز بىلەن «خىلاپلىق قىلغۇچىغا جەرىمانە قويۇلىدۇ» دېگەن سۆز ئوتتۇرىسىدا زىتلىق بار. چۈنكى، يۇقىرى بېسىملىق سىمغا تېگىپ ئۆلۈپ كەتكەن كىشىگە قانداق جەرىمانە قويغىلى بولىدۇ؟! ئەگەر ئۇنىڭغا جەرىمانە قويۇش مۇمكىن بولسا، ئۇنىڭ سىم تاناپقا تەگسە ئۆلىدۇ دېگىنى يالغان.

(3) ئەسەرنىڭ گرامماتىكىسى.

جۈملە — تىلنىڭ ئەملىي ئىستېمال بىرلىكى، شۇنداقلا ئەسەر تەھرىرلەشنىڭمۇ ئاساسىي بىرلىكى، جۈملىدە بەلگىلىك رول ئوينايدىغان بۆلەكلەر (ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، هالەت قاتارلىقلار) بولىدۇ. بۇ بۆلەكلەر جۈملىدە مۇئەييەن قائىدە - تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشقان بولىدۇ. جۈملىدە بۆلارنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالسا ياكى بىر - بىرىگە ماس كەلمىسە، جۈملە مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ. بۇ جەهەتتە كۆپرەك كۆرۈلىدىغان نۇقسانلار: ① جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسى مۇكەممەل بولماسلىق (زۆرۈر تەركىبلەرنىڭكەم بولۇشى)؛ ② سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا توغرا بىرىكمەسلىكى، يەنى سۆز مۇناسىۋىتىنىڭ ئېنىق بولماسلىقى؛ ③ ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ توغرا بىرىكمەسلىكى؛ ④ جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ماس كەلمەسلىكى؛ ⑤ جۈملە بۆلەكلىرى ئورنىنىڭ جايىدا بولماسلىقى قاتارلىق جەهەتلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى ئاجىز» دېيىلسە، «سەۋىيە» بىلەن «ئاجىز» بىر - بىرىگە ماس كەلمىگەچكە، توغرا بولمايدۇ. «ئۇنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى تۆۋەن» دېيىلسە، «سەۋىيە» بىلەن «تۆۋەن» بىر - بىرىگە ماس كەلگەچكە، توغرا بولغان بولىدۇ. «سوكىنىدىن تىكىلگەن چاقماق قىسقا پەلتۇ» دېيىلسە، بۇنىڭدا جۈملە بۆلەكلىرى جايىغا قويۇلمىغاچقا، توغرا بولمايدۇ. «چاقماق سوكىنىدىن تىكىلگەن قىسقا پەلتۇ» دېيىلسە، بۇنىڭدا جۈملە بۆلەكلىرى جايىغا قويۇلغاچقا، توغرا بولغان بولىدۇ. سۆزدە نۇقسانىنىڭ بار - يوقلۇقىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئۇنۇملۇك چارىسى — گراماتىكا جەهەتتىن تەهلىل قىلىش، يەنى جۈملىنىڭ تېپىنى تەهلىل قىلىش؛ جۈملىنىڭ تەركىبلىرىنى تەهلىل قىلىش؛ ئاخىردا جۈملىنىڭ هەرقايسى بۆلەكلىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ كۆزىتىش.

(4) ئەسەرنىڭ تىنىش بەلگىلىرى.

ئەسەرنى تەھرىرلەش جەريانىدا تىنىش بەلگىلىرىنىڭ توغرا ئىشلىتىلگەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكىگە ئالاهىدە دىققەت قىلىش كېرەك. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، يازما نۇتۇقتا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» دە كۆرسىتىلگەن 12 خىل تىنىش بەلگىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم رول ئوينايدۇ. تىنىش بەلگىلىرى جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنىنى توغرا ۋە ئېنىق جۈشۈنىشكە ياردەم بېرىدۇ. ئەگەر تىنىش بەلگىلىرى جايىدا ئىشلىتىلمىسە،

جۈملىنىڭ مەزمۇنى ۋە سىنتاكسىلىق قۇرۇلمىسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ - دە، جۈملە مۇجمەل بولۇپ قالىدۇ ياكى سۆزنىڭ مەنىسىگە بىۋاستە تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن:

— توختى، ئاكام نەگە كەتتى؟

— توختى ئاكام نەگە كەتتى ؟

يۇقىرىدىكى مىسالدا بىر پەش — « ، » نىڭ قويۇلغان - قويۇلمىغانلىقى جۈملە مەزمۇنىنى ئىككى خىل شەكىلگە كەلتۈرگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەسەرنىڭ ئىملاسىمۇ ناھايىتى مۇھىم. ئاپتور ياكى تەرجىمان مەتبەئە ياكى كوررېكتورلۇققا ئورۇنسىز قېيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئەسەرنى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» دىكى تەلەپ بويىچە يېزىپ چىقىپ ياكى كۆچۈرتۈپ، نەشرىيات ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇشى كېرەك.

(5) ئەسەرنىڭ سۆز - ئىبارىسى.

1) سۆز مەنىسىگە دائىر مەسىلەر. بىزگە مەلۇم، بىر سۆز لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە كۆچمە مەنىگە، كېڭەيگەن ياكى تارايغان مەنىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. بەزى ئاپتورلار بۇنىڭغا دىققەت قىلماي، جۈملە مەنىسىگە نۇقسان يەتكۈزىدۇ. بىر سۆز يەككە تۇرغاندا، ئۇنىڭدا توغرا ياكى ناتوغرا، مۇۋاپىق ياكى نامۇۋاپىق بولۇش مەسىلىسى مەۋجۇت بولمايدۇ. ئۇ سۆز باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ جۈملە بولۇپ، تولۇق ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگەن چاغدا، ئاندىن ئۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى توغرا ياكى ناتوغرا، مۇۋاپىق ياكى نامۇۋاپىق بولۇش مەسىلىسى كېلىپ چىقىدۇ. سۆز مەنىسىنى بىلمىگەندە، ئوي - پىكىرنى توغرا ئىپادىلەش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، «جۇڭيې ماركىلىق توڭلاتقۇ» تونۇشتۇرۇلغان ئېلاندا: «بۇ توڭلاتقۇ توڭلاتقۇلارنىڭ پىرى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىكى «پىر» سۆزى مەنىسىنى بىلمەي ئىشلىتىلگەن سۆز جۈملىسىگە كىرىدۇ. «پىر» دېگەن سۆزنىڭ ئىككى مەنىسى بار: بىرى، ئۇ بىرەر كەسىپنىڭ ئاساسچىسى، شۇ كەسىپنى بارلىققا كەلتۈرگۈچىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە بىرى، سوپى - ئىشانلارنىڭ يېتەكچىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆزنى ئادەم ئۇچۇنلا ئىشلىتىشكە بولىدۇكى، نەرسە ئۈچۈن ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. «پىر» سۆزىنى توڭلاتقۇ ئۈچۈن ئىشلىتىش تولىمۇ كۈلكىلىك ئىش. يەنە، «تومۇرۇمدىكى قىزىل قانلار ساڭا نەپرەت ساداقىلىرىنى بەتلەپ شىددەت بىلەن ئاتىماقتا» دېگەن سۆزدىكى «ساداق» سۆزىمۇ مەنىسىنى چۈشەنمەي ئىشلىتىلگەن سۆز جۈملىسىگە كىرىدۇ. «ساداق» يا ئوقنى سېلىپ مۆرىگە ياكى بەلگە ئېسىۋالىدىغان خالتىنى، يەنى ئوق خالتىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ئاپتور ئۇنى «ئوق» مەتبەسىدە ئىشلەتكەن.

2) سۆزنىڭ بىرىكىش مەسىلىسى. ئىككى سۆزنى بىرىكتۈرۈشنىڭ توغرا بولغان - بولمىغانلىقى يەنىلا بىرىكتۈرۈلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى بىلىش - بىلمەسلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر سۆز مەنىسىنى بىلمىگەندە، سۆزلەرنى خاتا بىرىكتۈرۈپ قويۇش مەسىلىسى كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، «چىن مۇھەببەت رىشتىسى يېڭىباشتىن تىكلەندى» دېگەن سۆزدىكى «رىشتە» سۆزى بىلەن «تىكلەنمەك» سۆزى بىر - بىرىگە بىرىكمەيدۇ. «رىشتە» سۆزى پەقەت «باغلانماق» ، «ئۈزۈلمەك» دېگەندەك پېئىللار بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ.

3) تىل ئادىتى مەسىلىسى. تىل ئادىتى بىر

خەل تىلنى يەنە بىر خەل تىلدىن پەرقلەندۇرىدىغان ئالامەتلەرنىڭ بىرى. شۇنى بىلىش كېرەككى، سۆز قوبۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ خەل ئالاھىدىلىك ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، ياشىغان جۇغراپىيەۋى مۇھىتى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن كېلىپ چىققان. بىر مىللەتنىڭ تىل ئادىتىنى ئىككىنچى بىر مىللەتكە تاڭغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، «بىر چاشقان بىر قازان ئاشنى بۇلغايدۇ»، «دەمىقىدا تاپانچا ئېتىپ قويدى» دېگەن جۇملىلەرنى ئالىدىغان بولساق، بۇلار خەنزۇچىدا قانداق بولغان بولسا، شۇ بويىچە تەرجىمە قىلىنغانلىقتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كەلمەي قالغان. ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچى جۇملىنى ئىپادىلەيدىغان «بىر شاتراق موزاي پۇتۇن پادىنى بۇلغايدۇ» دېگەن سۆز بارغۇ! ئۇيغۇر تىلىدا ئىككىنچى مىسالنى ئىپادىلەيدىغان «دەمىقىنى قېقىپ قويدى» دېگەن بىرىكمە بارغۇ! دېمەك، ئاپتور ۋە مۇھەررىرلەر ئۆز مىللىتىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىشى كېرەك.

4) تىلنىڭ ئاممىباب‌لىقى مەسىلىسى. ئاپتور ئەسەرنى ئاممىا چۈشەنسۇن دەپ يازىدۇ ۋە يېزىشى كېرەك. ھازىر مەتبۇئاتتا كەڭ ئاممىا چۈشەنمەيدىغان بەزى ئەرەبچە، پارسچە، رۇسچە، خەنزۇچە سۆزلەر ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، «دانىش»، «ئەشيان قۇرۇش»، «شىكەستە»، «داچېن»، «تىيەنخۇاڭ» دېگەندەك سۆزلەر بەزىدە مەتبۇئاتتا ئۇچراپ قالىدۇ. بۇنداق سۆزلەر ئىشلىتىلسە، ئۇ ئاممىنى قايمۇقتۇرۇش رولىنىلا ئويناپدۇ. ئۆزىمىزدە شۇنداق ئۇقۇمنى بىلدۇرىدىغان سۆز تۇرۇقلۇق، ئۇنى ئىشلەتمەي، چەت تىلنى كەلسە كەلمەس ئىشلىتىش تىلىمىزغا شان - شەرەپ كەلتۈرەرمۇ؟ ياكى چەت تىل ئۆز تىلىمىزدىن بىر دەرىجە ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقى ۋە ياكى چىرايلىق ئاڭلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق قىلىش كېرەكمۇ؟ ياكى ئاممىا بىزنى چەت تىلنىمۇ بىلىدىكەن دېسۇن دەپ شۇنداق قىلمىمزمۇ؟ بۇنداق دېگەنلىك چەت تىلدىن زادىلا سۆز قوبۇل قىلمايمىز دېگەنلىك ئەمەس. بۇ ھەقتە بىز مۇشۇ ژۇرنالنىڭ 1995 - يىللىق 2 - سانىغا بېسىلغان «تەرجىمە ۋە تەرجىمە تەھرىرلىكىگە دائىر بەزى مەسىلەر توغرىسىدا» دېگەن ماقالىمىزدا تەپسىلىيرەك توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق. ھازىر مەسىلە چەت تىلدىن ئورۇنسىز سۆز قوبۇل قىلىشتا كۆرۈلۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتور ۋە مۇھەررىرلەر تىلنىڭ ئاممىبابلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشى كېرەك.

5) شېۋە سۆزلىرى مەسىلىسى. شېۋە بىر دىئالېكت رايونى ۋە شۇ رايون ئىچىدىكى ئايرىم جاي خەلقىنىڭ ئالاقىلىشىشى ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. دېمەك، شېۋە سۆزلىرى مەلۇم رايون دائىرىسىدىلا ئىشلىتىلىدىغان، شۇ رايون ئادەملىرى چۈشىنىدىغان، باشقا جايلار ئۈچۈن يات بولغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى شۇ رايون بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئەدەبىي تىل بولسا، بىرلىككە كەلگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان بولغاچقا، ئۇ دىئالېكت - شېۋىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. دىئالېكت - شېۋىلەرنى ئىشلىتىش پىكىر ئالماشتۇرۇشنى قىيىنلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن، «قۇلۇمنى زۇلپۇڭ چىقىۋالدى»، «مالاكام جاما چاپقىلى كەتتى»، دېگەن مىسالدىكى «زۇلپۇڭ»، «مالاكا»، «جاما» دېگەن سۆزلەر شېۋە سۆزلىرى بولۇپ، چۈشىنىكسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، «زۇلپۇڭ» سۆزى ئورنىغا «ھەرە» سۆزى، «مالاكا» سۆزى ئورنىغا «ئاكا» سۆزى، «جاما» سۆزى ئورنىغا «زەيكەش» سۆزى ئىشلىتىلسە، بۇ ھەممە ئادەمگە

چۈشىنىشلىك بولىدۇ. شۇڭا مەنبۇئات ئۇرۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قوللىنىشى تەشەببۇس قىلىنىدۇ.

دىئالېكت - شېۋىلەرنى مۇتلەق قوللانمايمىز دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنى ئىككى خىل ئەھۋالدا قوللىنىش مۇمكىن. بىرى، ئەدەبىي تىلدا مەلۇم ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولمىسا، دىئالېكت- شېۋىنى قوللىنىش مۇمكىن. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلدا ھۆل ئۇزۇم ئۇقۇملىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولمىغىنى ئۈچۈن، تۇرپان شېۋىسىدىن «ئىيىن» سۆزىنى ئىشلىتىش تامامەن مۇمكىن. لېكىن ئۇنىڭغا ئىزاھ بېرىپ قويۇش كېرەك. يەنە بىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەردە زۆرۈر بولۇپ قالغاندا دىئالېكت - شېۋىلەرنى ئىشلىتىش مۇمكىن. لېكىن ئۇنى پېرسوناژلارنىڭ ئاغزىدىن بېرىش كېرەككى، ئاپتورنىڭ ئاغزىدىن بەرمەسلىك لازىم. ئۇنىڭغىمۇ ئىزاھ بېرىپ قويۇش كېرەك.

5. ئەسەرنى تېخنىكىلىق جەھەتتىن تەھرىرلەش.

ئەسەرنى تېخنىكىلىق جەھەتتىن تەھرىرلەش دېگەندە ئەسەرنى نەشرىياتچىلىق تەلىپىگە ۋە كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىغا تېخىمۇ مۇۋاپىقلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئىشلىنىدىغان خىزمەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەسەرنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تەھرىرلەشنىڭ ماھىيىتىكە ياتىدىغانلىرىمۇ، ماھىيىتىكە ياتمايدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. ئەمما، ئەسەرنى تېخنىكىلىق جەھەتتە تەھرىرلەش پۈتۈنلەي ماھىيىتىكە ياتمايدۇ. لېكىن تېخنىكىلىق جەھەتتىكى خاتالىق بەزىدە ماھىيەتلىك خاتالىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا بۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئەسەرنى تېخنىكىلىق جەھەتتىن تەھرىرلەش بىلەن مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە تەھرىرلەش كۆپ ھاللاردا گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش زۆرۈر:

(1) ئەسەردىكى ئوخشاش سۆز - ئىبارىلەر بىردەك بولۇشى لازىم. مۇھەررىر بىر ئەسەردىكى ئوخشاش سۆز - ئىبارىلەردىن بىرنى ئۆزگەرتىشنى زۆرۈر تاپسا، شۇ ئوخشاش سۆز - ئىبارىلەرنىڭ باشقا يەردىكىلىرىنى قانداق ئۆزگەرتىشنى ھېسابقا ئېلىشى كېرەك. ئوخشاش ئىبارىدىن بىرنى ئۆزگەرتىپ، باشقىلىرىنى ئۆزگەرتمەي ياكى ئۆزگەرتىشنى ئۇنتۇپ قېلىپ، ئوخشاش بىر سۆز- ئىبارىنى ئىككى خىل قىلىپ قويىدىغان ئەھۋالدىن ساقلىنىشى كېرەك. بىر ئەسەردە بەزى بىرىككەن سۆز - ئىبارىلەر كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»دە، «بىرنى ئۇنغا تەڭ قىلىش»، «ئوننىبىرگەتەڭ قىلىش»، «ئۇستۇن ئەسكىرىي كۇچنى توپلاپ يوقىتىش ئۇرۇشى قىلىش» دېگەن سۆزلەر كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ، بۇنداق سۆزلەرنىڭ بىردەكلىكىنى ساقلاش لازىم.

(2) ئەسەر قوشۇمچىسى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى كېرەك. ئەسەر قوشۇمچىسى نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ تېكىستتىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەسەر قوشۇمچىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۆز خاراكتېرىگە قاراپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرى، تېكىستنىڭ ئوقۇشقا يارىدىم بېرىدىغان قىسمى، مەسىلەن، مۇندەرىجە، كىتاب قېشى، ئاچقۇچ (ئىندېكس) — جاي نامىلىرى ئاچقۇچى، كىتابلار كاتالوگى ئاچقۇچى قاتارلىقلار؛ يەنە بىرى، ئەسەر مەزمۇنىنى چۈشىنىشكە يارىدىم بېرىدىغان ۋە تەتقىقات ماتېرىياللىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قىسمى، مەسىلەن، كىرىش سۆز، ئاخىرقى سۆز (خاتىمە)، ئىزاھ، پايدىلىنىلغان ماتېرىيال قاتارلىقلار. ئەسەر قوشۇمچىسىنى تۈرگە

ئايرىپ كەلسەك، ئۇ بىرقانچە ئون خىلغا يېتىدۇ. بۇلار: ئەسەرنىڭ مۇقاۋىسى، كىتاب بېلى، شۇئار بېتى، تىتول، نۇسخا ئىزاھى، ئەسەرنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى، ئاپتورنىڭ سۈرىتى، بېغىشلىنىما، كىرىش سۆز، ئاخىرقى سۆز (خاتىمە)، ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە ئىزاھ، نەشرىيات سۆزى، مۇندەرىجە، كىتاب قېشى، ئىزاھ (ئىزاھنىڭ خىللىرى كۆپ، مەسىلەن، قىستۇرما ئىزاھ، بۇ تېكىست ئىچىگە بېرىلىدۇ، بەت ئاستى ئىزاھى، ئەسەر ئاخىرى ئىزاھى ۋەھاكازالار)، گراپىكا، قىستۇرما رەسىم، سخېما، خەرىتە، قوشۇمچە پايدىلىنىلغان كىتابلار نامى، ئىسىملار سىلىشتۇرمىسى (خەنزۇچە - چەت ئەلچە)، ئاچقۇچ (ئىندېكس) ۋە باشقىلار (چوڭ ئىشلار يىلنامىسى، ئاتالغۇ ئىزاھى، ئاپتورلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش قاتارلىقلار). بىر ئەسەردە بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تولۇق بولۇشى ناتايىن، مەسىلەن، ئاچقۇچ (ئىندېكس) نى ئالمىغان بولساق، بۇ لۇغەتتە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ھەرقانداق ئەسەردە بولۇشى ناتايىن. بېغىشلىمىمۇ شۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ؛ بەزىلىرى چوقۇم بولۇشى كېرەك، مەسىلەن، مۇندەرىجە، مۇقاۋا قېشى، تىتول ۋەھاكازالار.

تۆتىنچى، ئەسەرنى تەھرىرلەش جەريانىدا رىئايە قىلىنىدىغان پرىنسىپلار

ئەسەرنى تەھرىرلەشنىڭ بەلگىلىك پرىنسىپلىرى بولىدۇ. بۇ پرىنسىپلار ئاساسەن تۆت:

(1) ئاپتورنىڭ نۇقتىئىنەزىرى، پىكىر قىلىش يولى ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتمەسلىك؛ ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبىغا ھۆرمەت قىلىش. كېزى كەلگەندە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ئەسەرگە ماھىيەتلىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشكە ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى يول قويمايدۇ. ئەمما بىزدە ئەسەرگە ماھىيەتلىك تۈزىتىش كىرگۈزگەندە ۋە ئەسەرنى كۆپلەپ قىسقارتقان، ئۇنىڭغا ماھىيەتلىك مەزمۇنلارنى قوشقاندا، ئاپتورنىڭ پىكرىنى ئالمايدىغان، مۇھەررىر ئۆزىنى ئاپتورنىڭ ئورنىغا قويىدىغان، ئاپتورمۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرىنىڭ نەشرى قىلىنغانلىقىغا خۇش بولۇپ، ئۇنداق ئەھۋاللارغا سۈكۈت قىلىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىسى توغرا ئەمەس. ئالدىنقىسى ئاپتورنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلغانلىق بولسا، كېيىنكىسى ئۆز ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ، مەسئۇلىيەتسىزلىك پوزىتسىيەسىنى تۇتقانلىق بولىدۇ.

(2) ئۆزگەرتىلمىگەن ئۆزگەرتىلگەن سۆز - ئىبارىلەرنى قەتئىي ئۆزگەرتمەسلىك.

(3) ئالدى بىلەن نۇقسانىنى تېپىش، ئاندىن ئۆزگەرتىش. بىزدە يەكئىللىك بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ، توغرىنى خاتا قىلىپ قويىدىغان، بىر خىل ئېلىنغان سۆزلەرنى ئۆزگەرتىپ ئىككى خىل قىلىپ قويىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت، بۇنداق ئەھۋالدىن ساقلىنىشىمىز لازىم.

(4) ئۆزگەرتكەندە، ئاساسلىق ئۆزگەرتىش. ئاساس تاپماي تۇرۇپ، «شۇنداق بولسا كېرەك» دېگەن تەسەۋۋۇر بىلەن ئۆزگەرتىش خاتالىقىنى يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئاساسسىز، ئىشەنچسىز بولمىسا، گۇمانلىق مەسىلە قاتاردا ئاپتورغا مۇراجىئەت قىلىشىمىز لازىم.

بەشىنچى، ئەسەرنىڭ بەت نۇسخىسىنى كۆرۈش مەسىلىسى

ئەسەرنىڭ بەت نۇسخىسىنى كۆرۈش ئەسەر تەھرىرلىكى جەريانىدا ئاخىرقى ھالقا، يەنى تەھرىرلىك خىزمىتى ئۇچۇنمۇ ئاخىرقى ھالقا بولغاچقا، بۇنىڭغا ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتۇش كېرەك. بەزى خاتالىقلار مۇشۇ ھالقا چىقىپ تۇتۇلمىغانلىقتىن يۇز بېرىدۇ. ئەگەر خاتالىق مۇشۇ ھالقىدا سېزىۋېلىنماي ئۆتۈپ كېتىپ قالسا، ئەسەر خاتا پېتى نەشىردىن چىقىدۇ.

مۇھەررىر بەت نۇسخىسىنى نەشرىياتكورراكتورلىرى ئىككى قېتىم كورراكتورلۇقتىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن كۆرسە بولىدۇ. بۇ ھالقىدا دىققەت قىلىنىدىغان ئىشلار:

(1) ئەسەر تېكىستىنى باشتىن - ئاخىر ئەستايىدىل كۆرۈپ چىقىپ، تەھرىرلەشتە سېزىلمەي قالغان ئايرىم مەسىلىلەرنى تۈزىتىش.

(2) مۇقاۋا، كىتاب بېلى، تىتول، نۇسخا ئىزاھى، كىرىش سۆز، كىتاب نامى، ئاپتورنىڭ ئىسىم - فامىلىسى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، مۇۋاپىق بولماي قالغان يەرلىرىنى تۈزىتىش.

(3) مۇندەرىجىدىكى ماۋزۇلار بىلەن تېكىست ئىچىدىكى ماۋزۇلارنىڭ بىردەك بولغان - بولمىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ چىقىش.

(4) گرافىكا، قىستۇرما رەسىم، خەرىتە، سخېما، ئورنىنىڭ جايىغا ئورۇنلاشقان - ئورۇنلاشمىغانلىقىنى تەكشۈرۈش.

(5) ماۋزۇ شۇ بەتنىڭ ئاخىرقى قۇرلىرىغا چۈشۈپ قالغان بولسا، ئۇنى كېيىنكى بەتنىڭ بېشىغا يۆتكەش.

(6) بەت ئاستى ئىزاھى شۇ بەتتە تۇگىمەي، ئۇنى كېيىنكى بەتتە داۋاملاشتۇرۇشقا توغرا كەلسە ۋە ئاخىرقى قۇر چېكىت بىلەن ئاخىرلاشماي قالغان بولسا، كىتابخانلارغا «ئىزاھ ئاخىرلاشمىتۇ» دېگەن تەستىراتنى بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن، شۇ ئاخىرقى قۇرنى چېكىت بىلەن ئاخىرلاشتۇرماي، تېخنىكىلىق جايلاشتۇرۇش ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىش.

(7) كەلتۈرۈلگەن نەقىللەرنى، بولۇپمۇ ماركسىزم ئەسەرلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەر (نەقىل سۆزى، كىتاب نامى، بەت نومۇرى) نى بىر قېتىم ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئەسلى ئەسەردىكىسى بىلەن ئوخشاش بولماي قالغان جايلىرىنى تۈزىتىش.

(8) نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئوخشاش بىر كىتابنىڭ نامى بىر بەتتە بىرنەچچە قېتىم ئۇچرىسا، شۇ كىتابنىڭ نامىنى قايتا تەكرارلاش ھاجەتسىز، «يۇقىرىدىكى كىتاب» دېسىلا كۇپايە.

(9) بەزى ئەسەرلەردە «مۇشۇ كىتابنىڭ × × بېتىگە قارالسۇن» ياكى «مۇشۇ كىتابنىڭ × × ئىزاھىغا قارالسۇن» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بۇنى بەت ياسىلىشتىن ئىلگىرى تولدۇرغىلى بولمايدۇ، ئەستىن چىقىرىپ قويماي، بەت ياسالغاندىن كېيىن ئۇنى تولدۇرۇپ قويۇش لازىم.

ئالتىنچى، ئەسەرنىڭ جاۋابكارلىقىنى ئاپتورنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى بىلەن تەھرىرلىك خىزمىتىنىڭ مۇناسىۋىتى

ئەسەرنىڭ جاۋابكارلىقىنى ئاپتورنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى بىلەن تەھرىرلىك خىزمىتى — بۇ ئىككى تەرەپ ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك

قىلىشتا بىرى كەم بولسا بولمايدىغان ئىككىنچى مۇھىم ئامىل. بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقىنى ئايرىۋېلىش ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش تەھرىرلىك خىزمىتىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ئەسەرنىڭ جاۋابكارلىقىنى ئاپتور ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ» دېگەننى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇ، ئاپتور ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئىپادىلەش شەكلىگە مۇسئۇل بولىدۇ، ئۇ ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىدىيەۋىلىكى ۋە ئىلمىيلىكىگە قارىتا ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا بولمايدىغان جاۋابكارلىقنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ، دېگەنلىك. مۇھەررىرنىڭ ۋەزىپىسى كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاپتورغا يازدەملىشىپ ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئەسەر هوقۇقى قانۇنىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ «مۇكەممەللەشكەن قوغداشقا، ئېلان قىلىنىپ بولغان ئەسىرنى تۈزىتىشكە هەقلىق»؛ «ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ، ئەسەرگە ماهىيەتلىك تۈزىتىش كىرگۈزۈش ياكى ئاپتورنىڭ شەنىنى بۇلغايدىغان تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزۈش» «باشقىلارنىڭ ئەسەر هوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىدىغان قىلمىش بولۇپ هېسابلىنىدۇ.»

ماهىيەتلىك تۈزىتىش كىرگۈزۈش دېگەننى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇ، ئاپتورنىڭ نۇقتىئىنەزىرى، پىكىر قىلىش يولى، كۆرسەتكەن نەزەرىيۋى ئاساسلىرى، ئۇسلۇبى، شۇنىڭدەك قىسىم، بابلار قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىۋېتىشكە قارىتىلغان. ماهىيەتكە ياتمايدىغان تۈزىتىش دېگەنلىك، ئاپتورنىڭ ئىدىيەسىنى تېخىمۇ توغرا، ئېنىق قىلىش، تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش مەقسەتىدە قىلىنغان تۈزىتىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئاپتور ئەسەرنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئۆزۈم ئۈستۈمگە ئالغاندىكىن، ئەسەرگە مۇھەررىر تۈزىتىش كىرگۈزسە بولمايدۇ دەپ تۇرۇۋالما بولمايدۇ. ئەسەر هوقۇقى قانۇنىدا: «مۇھەررىر ئەسەرنى ئۆلچەمگە چۈشۈرۈش، گرامماتىكىغا سېلىش، ئىخچام قىلىش ۋە قائىدىگە چۈشۈرۈش تەلىپىگە لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى تۈزەتسە ياكى قىسقارتسا بولىدۇ، لېكىن ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ئەسلى ئەسەرنىڭ مەقسىتى ۋە مەنىسىنى ئۆزگەرتىۋەتسە بولمايدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن بىلىندىكى، مۇھەررىر يۇقىرىدىكى پرىنسىپقا ئاساسەن، ئەسەرگە تۈزىتىش كىرگۈزسە بولىدۇ؛ ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ئەسەرگە ماهىيەتلىك تۈزىتىش كىرگۈزسە بولمايدۇ.

ئاخىردا، تەھرىرلىك خىزمىتىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدىغان كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

يەتتىنچى، كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرى

كوررېكتورلۇق خىزمىتى نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم هالقا. كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ياخشى ياكى ناچار ئىشلىنىشى ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا هەربىر كوررېكتور ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ، كوررېكتورلۇق خىزمىتىنى ئەستايىدىل ئىشلىشى كېرەك. ئورىگىنالغا سادىق ۋە مەسئۇل بولۇش كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى

بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ كونكرېت ۋەزىپىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) مەتبەئىدە چۈشۈپ قالغان، خاتا ۋە تەكرار تىزىلغان جايلارنى تۈزىتىش؛ ئەسەردە مەزمۇن خاتالىقى بار دەپ قارىسا، مۇھەررىرنىڭ تۈزىتىشى توغرىسىدا تەكلىپ بېرىش.

(2) ھەرپ خاتالىقلىرىنى تۈزىتىش؛ ئىملا خاتالىقىنى توغرىلاش؛ باش قۇر ۋە ھەرپىنىڭ چوڭ كىچىكلىكى جەھەتتىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىش.

(3) بەلگە ۋە فورما جەھەتتىكى خاتالىقنى تۈزىتىش.

(4) جاۋابكار مۇھەررىرگە يارەملىشىپ، بەت نۇسخىسىنىڭ ئەسلى لايىھىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى تەكشۈرۈش؛ بەت نومۇرى، كىتاب قېشىنىڭ توغرا بولغان - بولمىغانلىقى، سىزىقنىڭ ئىنچىكە - توملۇقىنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقىنى تەكشۈرۈش.

(5) جاۋابكار مۇھەررىرگە يارەملىشىپ، قىستۇرما سۈرەت، جەدۋەل، گرافىكلار ئورنىنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقى، قۇر ئارىلىقى ۋە جۈملە ئايرىشنىڭ تەلەپكە ئۇيغۇن كېلىدىغان - كەلمەيدىغانلىقى، ئىزاھ، نەقىل، پايدىلىنىلغان ماتېرىيال قاتارلىقلار رېتىنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقىنى تەكشۈرۈش.

(6) جاۋابكار مۇھەررىرگە يارەملىشىپ، مۇقاۋا، تىتولنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقىنى، ئاپتور، تەرجىمانلار ئىسىم - فامىلىسىنىڭ توغرا بولغان - بولمىغانلىقى، مۇندەرىجىدىكى ماۋزۇلار بىلەن تېكىست ئىچىدىكى ماۋزۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى تەكشۈرۈش؛ مۇندەرىجىدىكىبەت نومۇرىنى تولدۇرۇش ۋەھاكازالار.

(7) كوررېكتورلۇق ئۇسۇلى جەھەتتە، كوررېكتورلۇق سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئەسەرنىڭ نەشرىدىن چىقىش ۋاقتىنى قىسقارتىش ئۈچۈن، ئەسەرنىڭ خاراكتېرى ۋە بەت نۇسخىسىنىڭ پاكىزلىق ئەھۋالىغا قاراپ، جانلىق ئۇسۇل قوللانسا بولىدۇ. مەسىلەن، ئوخشاش بىر نۇسخىدا ئارقا - ئارقىدىن كوررېكتورلۇق قىلىش قاتارلىق.

(8) كوررېكتورلۇق قېتىم سانىنى ئەسەر ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىسە بولىدۇ. ئادەتتە، نەشرىيات كوررېكتورلىرى 1— 3 - قېتىملىق كوررېكتورلۇقنى قىلىدۇ. يېرىك، مۇھىم ئەسەرلەر كوررېكتورلۇقنىڭ قېتىم سانىنى ئەھۋالغا قاراپ كۆپەيتسە بولىدۇ.

يۇقىرىدا تەھرىرلىككە، بولۇپمۇ ئىجادىي ئەسەرلەرنىڭ تەھرىرلىكىگە دائىر بەزى مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۈم. مېنىڭ بۇ كۆز قاراشلىرىم تولۇق بولمىغان، يېتەرسىزلىك ۋە سەۋەنلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن، كەسپداشلارنىڭ، ئاپتورلارنىڭ ۋە كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىمەن.

يازغۇچى زۇنۇن قادىرى ھەققىدە

ئازاد سۇلتان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئاتاقلىق يازغۇچى ۋە دراماتۇرگ زۇنۇن قادىرنىڭ ھاياتى ھەم ئىجادىي پائالىيەتلىرى ماكرولۇق لىنىيە بويىچە بايان قىلىنغان. زۇنۇن قادىرنىڭ دراما ۋە پروزا ئىجادىيىتىدە ئىپادىلەنگەن ئالاھىدىلىكلەر ھەم ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى توغرىسىدىكى ئىلمىي يەكۈنلەر ماكرولۇق نۇقتىلارنى ھاسىل قىلغان بولۇپ، يازغۇچى ھەققىدىكى مەخسۇس تەتقىقاتنى كەڭ دائىرە ۋە بەلگىلىك چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلغان، زۇنۇن قادىرنىڭ ئىجادىيىتىگە قارىتا چۈشەنچىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش مەقسىتىدە «چېنىقىش» ھېكايىسى نۇقتىلىق تەھلىل قىلىنغان.

زۇنۇن قادىرى — ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ پىشۋاسى، شۇنداقلا جۇڭگو ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى ئاتاقلىق شەخسلەردىن بىرى. ئۇ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دراماتۇرگىيىسى، پروزىسى ۋە مىللىي چۆچەك، مەسەلچىلىكىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغۇچى، يول باشلىغۇچى يازغۇچىدۇر.

زۇنۇن قادىرى ئەسەرلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك مەسىلىلىرىنى تېما قىلغانلىقى، تەسىرلىك، گۈزەل بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئۇيغۇر مىللىي خاراكتېرىنىڭ بەزى خاس تەرەپلىرىنى يورۇتقانلىقى، ئىدىيە ۋە بەدىئىي قىممىتىنىڭ بەلگىلىك ئەبەدىيلىككە ئىگە بولغانلىقى بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە مەشھۇر.

شۇڭا، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت يولى بىلەن تۆھپىلىرىنى توغرا باھالاش، تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى ھەققىدە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ئۇلۇغ ئالىم ئېينىشتېيىن: «ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىغا چىدىغان نەرسە ھەقىقەت بولىدۇ»①

① «تەپەككۇر گۈلشەنى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ نەشرى، 420 ـ بەت.»

دېگەنسىدى. زۇنۇن‌قادىرى (1911 — 1989) نىڭ ھاياتى، بولۇپمۇ ئەدەبىي ھاياتى، مەلۇم مەنىدە، نۇرغۇن مۇشكۈل، مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ئەھمىيەتنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلىدى. زۇنۇن قادىرى كىچىكىدىلا مول، رەڭگارەڭ بەدىئىي زۇقلاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچراپ، ئەدەبىياتقا ئىشتىياق باغلىدى. ئۇ مەلۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە روسىيە، فرانسىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى زۇنۇن قادىرىنىڭ مەلۇم بەدىئىي تەربىيىگە، بەدىئىي تەپەككۇرغا، بەدىئىي دىت، بەدىئىي ماھارەتكە ئىگە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ دراماتۇرگىيە، پروزا ۋە مىللىي چۆچەك مەسىل ئىجادىيىتىدە خېلى مول نەتىجىلەرنى قازاندى.

ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىنى دراما‌دىن باشلىدى. ئۇنىڭ تۇنجى دراما‌سى «جاھالەتنىڭ جاپاسى» ناملىق 3 پەردىلىك دراما‌دىن ئىبارەت. بۇ دراما 1937 - يىلى ئېلان قىلىنغاندا، جەمئىيەتتە خېلى تەسىر قوزغىدى. دراماتۇرگ 1944 - يىلغىچە «ئۇچراشقاندا»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» قاتارلىق 10 نەچچە پارچە سەھنە ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، بىخ سۈرۈۋاتقان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر دراماتۇرگىيىسىنىڭ بايراقدارىغا ئايلاندى.

1944 - يىلدىن كېيىن، زۇنۇن قادىرى ئەسەرلىرى تېما جەھەتتە كەڭلىككە، بەدىئىيلىك جەھەتتە مۇكەممەللىككە، بەدىئىي پىكىر جەھەتتە چوڭقۇرلۇققا قاراپ يۈزلىنىپ، «رودىپاي»، «كۇچۇككە ھۇجۇم»، «ماغدۇر كەتكەندە» قاتارلىق مەشھۇر ھېكايىلەرنى يازدى. بۇ ھېكايىلەرنىڭ، بولۇپمۇ «ماغدۇر كەتكەندە» ناملىق ھېكايىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى زۇنۇن قادىرنىڭ ئاجايىپ بەدىئىي تاللانتىنى نامايان قىلدى، شۇنداقلا بۇ ھېكايىلەر ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىسىنىمۇ نامايان قىلدى.

تارىخنىڭ قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ئېقىمىدا ئۇلۇغ يازغۇچىلار مەيدانغا كېلىدۇ. چۈنكى قۇدرەتلىك تارىخىي ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات يازغۇچىنىڭ ئىدىيە ۋە سەنئەت جەھەتتە تېخىمۇ كامالەتكە يېتىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. 50 - يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي بۇرۇلۇش ياسىغانلىقى زۇنۇن قادىرى ئىجادىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى، ئۇنىڭدا زور بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى. ئۇ يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ماھىرلىق بىلەن كۆرسەتتى، بۇ مۇناسىۋەتلەرنى يېزىش ئارقىلىق يېڭى شەيئىلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىدى. ئۇ بۇ مەزگىلدە «چېنىقىش»، «گۈمان»، «قىزىلگۈل»، «بەختخانىنىڭ ھاياتى»، «رەھمەت» قاتارلىق ھېكايە، ئوچېركلەرنى، «توي» («يېزىدىكى ئۆزگىرىش») ناملىق سەھنە ئەسىرىنى، «غېرىپ - سەنەم» كىنو سىناريىسىنى ۋە «غەزەپ» رومانىنىڭ بىر قەدەر تولۇق لايىھىسىنى يېزىپ چىقتى.

60 -، 70 - يىللاردا، ئۇ «سول» چىل لۇشيەننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ئىجادىيەت ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىندى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ قايتىدىن قولىغا قەلەم ئېلىپ، بىرمۇنچە چۆچەك، مەسەللەرنى، چوڭ ھەجىملىك «زۇنۇن قادىرى ئەسلىمىلىرى» نى يېزىپ چىقتى.

يازغۇچىنىڭ «غۇنچەم» ۋە «چېنىقىش» ناملىق ئەسەرلىرى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتى تۈزگەن «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن تاللانمىلار» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلدى، يەنە ئۇنىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرى ئالىي ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرىگىمۇ كىرگۈزۈلۈپ، ئىجادىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلدى، بىرنەچچە خىل ئەدەبىي قامۇستا ئۇنىڭ ئىجادىيىتى تونۇشتۇرۇلدى. زۇنۇن قادىرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئەدەبىياتشۇناسلار ۋە ئوبزورچىلارنىڭ تەتقىقات تېمىسىغا ئايلىنىپ، بۇ ھەقتە بىرمۇنچە سۆپەتلىك ئىلمىي ماقالىلەر ۋە

ئوبزورلار ئېلان قىلىندى. يازغۇچىنىڭ 50 - يىللارنىڭ بېشىدا ئىجاد قىلغان «توي» ناملىق دراممىسى 1955 - يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك دراما ئىجادىيەت كۆرىكىدە «مۇنەۋۋەر ئەسەر» مۇكاپاتىغا، «چېنىقىش» ناملىق ھېكايىسى بىلەن «غۇنچەم» دراممىسى 1981 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى 30 يىللىق ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى باھالاش - مۇكاپاتلاش يىغىنىدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

زۇنۇن قادىرى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى ئىچىدە ئەسەرلىرى ئەڭ دەسلەپ خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان يازغۇچى بولۇپ سانىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خەنزۇ تىلىدىن باشقا يەنە رۇس، ئىنگلىز، نېمىس، فرانسۇز، ياپون، قازاق، ئۆزبېك تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ھەرقايسى ئەل كىتابخانلىرىغا تونۇشتۇرۇلدى.

زۇنۇن قادىرنىڭ ئازغىنە كەم-بېرىم ئەسىرلىك ئىجادىيەت ھاياتى ئەگرى - توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرغان ئەسەرلىرى سان جەھەتتىن بەك كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئەسەرلىرىنىڭ سۈپەت - ساپاسى تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر دراماتۇرگىيىسى ۋە پروزىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە ۋەكىللىك قىلىپ كەلمەكتە.

2

زۇنۇن قادىرى ئۆز ئىجادىيىتىنى ئاممىبابلىقى ۋە تەسىرچانلىقى كۆچلۈك بولغان دراممىدىن باشلىغانىدى. ئۇ دەسلەپكى مەزگىلدە يازغان 10 نەچچە پارچە دراممىسىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك زۇلمەتلىك جەمئىيەت ۋە زۇلۇمنى قاتتىق سۆككەن. ئىزىلگەن، خورلانغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى چوڭقۇر ھېسداشلىق بىلەن تەسۋىرلىگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تولۇقى بىلەن مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئىلھام بەرگەن. ئۇنىڭ دراممىلىرىدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇن ئورتاقلىقى «غۇنچەم» دراممىسىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇ دراما تارىخىي تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىپ، دراما ئىجادىيىتىنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۇرۇشتە زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۆرنەكلىك ئەسەر دەپ قارىلىشقا ھەقلىق، ئەلۋەتتە.

زۇنۇن قادىرنىڭ دراممىلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە دېيىشكە بولىدۇ:

1. زۇنۇن قادىرى دراممىلىرى رېئالىستىك ئىجادىيەت مېتودى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئاساسى پۇختا، تۇرمۇش پۇرىقى كۈچلۈك، شۇڭا ئۇنىڭ دراممىلىرىنى تۇرمۇش سەھنىسىدە ئېچىلغان توزمىاس سەنئەت گۈلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئەسەرلەرنىڭ تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىنىڭ چىن ۋە ئىشەنچلىك بولغانلىقىدا، پېرسوناژلارنىڭ قىياپەت، ھەتتا كىيىم - كېچەك، گەپ - سۆز، ھەرىكەتلىرىدىن تارتىپ خاراكتېر، پسىخىكىلىرىدىغىچە بولغان ئاممىلاردا تۇرمۇش چىنلىقى بەدىئىي چىنلىق دەرىجىسىگە كۆتۇرۈلگەنلىكىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

2. زۇنۇن قادىرى دراممىلىرىدا دراماتىك توقۇنۇشلار كەسكىن بولۇپ، زىددىيەتلەر ئۆتكۈر ۋە جىددىي تۈس ئالغان. پېرسوناژلار ھەمىشە ئۆز خاراكتېرىنىڭ مەنتىقىيلىق ئىپادىسىنى، شۇنىڭدەك ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلەرنى يورۇتۇشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان يېتەرلىك دەرىجىدىكى دراماتىك توقۇنۇشلار بىلەن تەمىنلىنىدۇ. ئۇلار باشتىن - ئاياغ مۇشۇنداق مەركەزلەشتۇرۇلگەن تېپىك بەدىئىي سەھنىدە ھەرىكەت قىلىدۇ.

3. زۇنۇن قادىرى دراممىلىرىنىڭ تىلى يۇكسەك دەرىجىدە تاۋلانغان بولۇپ، جانلىق، ئاددىي، يىغىنچاق. مەيلى مۇھىت ياكى قىياپەت تەسۋىرلىرىدە بولسۇن، مەيلى پسىخىك پائالىيەتلەرنىڭ تەسۋىرلىرىدە بولسۇن، ئاپتور ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە جانلىق تىلدا سۆزلەيدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ دراممىلىرىدىكى دىئالوگلار ئىنچام،

تۇرمۇش بىلەن بىرەكلىككە ئىگە بولۇپ، پېرسوناژلارنىڭ سالاھىيىتىگە، خاراكتېرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. دراماتۇرگنىڭ دراملىرىنىڭ تىلى ئۇنىڭ تىل ئىشلىتىشتىكى يۇقىرى ماھارىتىنى نامايان قىلىدى. زۇنۇن قادىرى ھەقىقەتەن پېتىلگەن تىل ئۇستىسى ئىدى.

دراما ئىجادىيىتىدە مانا مۇشۇنداق يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن دراماتۇرگ زۇنۇن قادىرى 1945 - يىلدىن ئېتىبارەن «توي» ناملىق بىر پارچىلا دراما يېزىپ، ئۆز ئىجادىيىتىنى پروزىغا يۆتكىدى. چۈنكى ئۇ تېز ۋە ئۆزلۇكسىز يۇز بېرىۋاتقان ھايات ئۆزگىرىشلىرىنى تېزرەك، ئەركىنرەك ئەكس ئەتتۈرۈشتە پروزىنىڭ ئەپلىك ژانىر ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. شۇڭا ئۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بىر يۈرۈش ياخشى ھېكايىلەرنى ئىجاد قىلىپ، جامائەتنى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ پروزىغا قىزىقىپ قېلىشى ۋە ئىجادىيىتىنى دراما دىن پروزىغا يۆتكىشى پروزىنىڭ ئىچكى ئالاھىدىلىكلىرىگە باغلىق. پروزىنىڭ مەزمۇن ئېپادىلەشتە ماكان ۋە زاماننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقى، بولۇپمۇ پروزىدە پېرسوناژلارنىڭ قەلب چوڭقۇرلۇقلىرىغا شۇڭغۇپ كىرىشنىڭ تېخىمۇ كەڭ ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقى زۇنۇن قادىرنىڭ ئېستېتىك ئىزدىنىشلىرىگە باپ كەلگەندى. يازغۇچىنىڭ دراما ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ پروزا ئىجادىيىتى ئۈچۈن ئىنتايىن ياخشى تەييارلىق ئىدى. مەسىلەن، ئۇنىڭ ھېكايىلىرىدىكى مۇھىت تەسۋىرى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ روشەن ۋە يارقىنلىقى قاتارلىقلار ئۇنىڭ دراما ئىجادىيىتىدىكى ھاسلاتلىرى بىلەن باغلىنىشلىق. چۈنكى، بىرىنچىدىن، سەھنە ئەسەرلىرىدە مۇھىت - شارائىتنى ئىخچام ۋە تېپىك قىلىپ تەسۋىرلەش ئىنتايىن مۇھىم. ئۇ پېرسوناژلار پائالىيىتىنى سەھنىنىڭ ئىچىدىكى سەھنە بىلەن تەمىنلەيدىغان مۇھىم بىر تەرەپ. ئىككىنچىدىن، دراماتۇرگنىڭ ماھىر ياكى ماھىر ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل دىئالوگدۇر. دراما دىنىڭ دىئالوگى سۈنئىي ۋە سۆرەلمە بولسا، دراما ياخشى چىقمايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، دراما دىنىڭ ياخشى ياكى ناچارلىقى ئاپتورنىڭ دىئالوگنى يېزىشتىكى ماھارىتىگە باغلىق.

زۇنۇن قادىرى دراما ئىجادىيىتىدە زور مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلغان، بەدىئىي سىناقلاردىن ئۆتكەن بولغاچقا، پروزا ئىجادىيىتىگە كۆچكەندىن كېيىن ئۇزاق مەزگىل ھېكايىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. يازغانلىكى ئەسەرلىرى ئاساسەن مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقتى. شۇ ئەسەرلىرى ۋە ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ھازىرقى زامان پروزىسىغا ئاساس سېلىپ بەردى. مەسىلەن، «رودۇپاي» ۋە «ماغدۇر كەتكەندە» ھېكايىلىرى يەتكەن بەدىئىي يۈكسەكلىك ئەينى دەۋردىلا ئەمەس، ھەتتا بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر پروزىسىدىمۇ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە بولۇپ كۆزنى قاماشتۇرۇپ كەلمەكتە.

زۇنۇن قادىرى بۇ مەزگىللەردە ئۆزىنىڭ ئېستېتىك ئېڭىدىكى چوڭقۇرلۇقنى يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان «گۈلنىسا»، «غۇنچەم» قاتارلىق دراملىرىدا ئىپادىلەپلا قالماي، ئۇيغۇر رېئالىستىك پروزىسىنىڭ ئۆل تېشى بولۇپ قالغان «ماغدۇر كەتكەندە» ھېكايىسىدىمۇ كۆرسەتتى. بۇ ھېكايىنىڭ رېئالىستىك پروزىمىزدىكى ئەڭ ئۈتۈقلۇق چىققان ئەڭ دەسلەپكى ھېكايە ئىكەنلىكىدىن ھېچكىم شەكلەنمەيدۇ. بىراق مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ئەسەرنىڭ بەدىئىي جەھەتتىن، بولۇپمۇ ئېستېتىك قىممىتى جەھەتتىن باشقا يازغۇچىلارنىڭ ئېستېتىك ئېڭىغا، جۈملىدىن تراگېدىيە ئېڭىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى تولۇق باھالاش يېتەرسىز بولۇپ كەلدى.

ئەسەرنىڭ تراگېدىيىلىك قەھرىمانى بولغان باقى ئادەم بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئادەمدەك ياشىشى، باشقىلار بەھرىمەن بولغان تۇرمۇش گۈزەللىكلىرىدىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشى لازىم ئىدى. ئۇ، ئەسەردە بىز كۆرگەندەك، چىرايلى

ساماندەك، قاپاقلىرى ئىشىشىق، گەز باغلاپ كەتكەن كالپۇكلىرى ئوستىدە تۆكۈرك كۆپۈكلىرى گىزىلداپ، چۈشىنىپ بولمايدىغان غالىتە ئاۋازلارنى چىقىرىپ تۇرىدىغان، كۆڭلەكسىز تېنىگە كىيىۋالغان ياماق ۋە كىرلىشىپ كەتكەن پەشمىتى، مايلاشقان شاپاق دوپپىسى چىرايىنى تېخىمۇ سەتلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ قىياپىتىنى كىشىنىڭ كۆڭلىگە غەشلىك سالغۇدەك بەتبەشىرە قىلىپ تۇرغان كۆرۈمسىز ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈشتىدىن تامغان، كېسەل ۋە ئاچلىق دەردىدىن يۆتىلىپ ياتالمايۋاتقان نارەسىدە بالىلىرىنى «سەپرايىمنى ئۆرلەتمە! ھازىر ئوجۇقتۇرۇۋېتىمەن. يا ئۆلمىدى بۇ ئىنجىمارۇق جىن-تەپكەنلەر ... خۇدايىم تىلىگەنگە بەرسە بولمامدىغاندۇ بۇ ئىتنىڭ كۆچۈكلىرىنى...» دەپ تىللايدىغان ئەسەبىي ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇ، ئۆزى ئېيتقاندەك، «ھايۋان ئەۋلادى ئەمەس»، بەلكى ئادەم ئىدى، ئۇمۇ «جاھان تۇتۇپ كۆرگەن»، «ئەلنىڭ گۈلىگە گۈل، خىلىغا خىل بولغان» ئىدى. ئۇ ناخشا ئېيتقان، ئېيتقاندىمۇ «پۈتۈن مەھەللە بويىچە ھېچكىم ئېيتالمىغان ئاجايىپ ناخشىلارنى ئېيتقان» ئىدى. ئۇنىڭ يۈرىكى مۇھەببەتتىڭ سېزىملىرىگە تولغان، ئۇ ئېچىق ئېتىنىش ئۈچۈن قومۇرۇپ كۆتۈرگەن چىمنى ئىككى ئۈچ ئادەم ئاران كۆتۈرەتتى. ئەمدىچۇ؟ «ئەمدى كۈچ يوق، يۈرەك يوق»، قىسقىسى ماغدۇر يوق. ئاپتور ئەسەرنى باشتىن ئاخىرغىچە تراگېدىيىلىك كەيپىيات بىلەن يۈرەكنى ئەزگۈدەك مىسكىنلىك ئىچىگە ئۇراپ، باقى ۋە ئۇنىڭ خوۋلۇق كۆرمىگەن قەدىنىسىنى باھارخان، شۇنىڭدەك يېشىغا توشمىغان شور پىشانە بالىلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىنى تېپىك شارائىت ئىچىدىكى تۇرمۇش مۇقەررەرلىكى بويىچە تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. بۇ يازغۇچىنىڭ روشەن ئىدىيىۋى خاھىشىنىڭ، تۇرمۇش چىنلىقىغا سادىق بولۇشتەك رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ، شۇنىڭدەك خىلىلا مۇكەممەللىشكەن تراگېدىيىلىك ئېچىنىشنىڭ نامايەندىسىدۇر.

3

ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ پىشۋالىرىدىن بولغان زۇنۇن قادىرنىڭ ئازادلىق تېچى بىلەن تەڭ باشلانغان بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن ئېستېتىك ئېچكى، مۇكەممەل ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى ۋە پىشقان قەلەمى بىلەن كىرىپ كېلىشى، يېڭىدىن باشلىنىۋاتقان سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنى بىر بايراقدارغا ئىگە قىلدى. زۇنۇن قادىرى يېڭى ھاياتتىن ئالغان ئىلھاملىرىنىڭ تۇرتكىسىدە، يېڭى دەۋر ئاتا قىلغان بۇرچىنى ئادا قىلىشقا باشلىدى.

1950 - يىلدىن 60 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىق ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ئىككىنچى باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. يازغۇچى ئازادلىق تېچى ئاتقاندا، ئېلىمىزدە، جۈملىدىن شىنجاڭ زېمىنىدە يۇز بەرگە يەر - جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان ئۆزگىرىشلەردىن ھاياجانلاندى، ئىلھاملاندى. ئۇ كونا بىلەن يېڭىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق يېڭى جەمئىيەتنىڭ خەلقىمىز ئۆزۈندىن بۇيان كۈتكەن، ئارزۇ قىلغان مەنزىل ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى چۈشەندى. بىراق، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۆچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىققا ئىگە بولغان بۇ يازغۇچى يېڭى تۇرمۇشنىڭ ھەر قاتلاملىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئەڭ قولايلىق ۋاستىسى، تەسۋىر، بايانىنىڭ يېڭى نۇقتىسى ئۇستىدە ئويلىنىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، يازغۇچى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئەڭ ئالدى بىلەن خەلقىمىز تۇرمۇشىدا يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەرگە قارىتا چوڭقۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلغاچقا، ئۇ قەلەم تەۋرىتىشكە ئالدىرىمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئىستىكى زوقلانغۇچىلارغا پىشمىغان، خام - خوتا نەرسىلەرنى بېرىشنى راۋا كۆرمەيتتى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، زۇنۇن قادىرى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بىرقانچە يىلغىچە تۇرمۇش

ئەمەلىيەتتىكە، بولۇپمۇ يېزا تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، دېھقانلارنىڭ كۈندىلىك ئەمگەك - پائالىيەتلىرىنى، تۇرمۇش ئادەتلىرىنى، خىلمۇ خىل قاتلامغا مەنسۇپ بولغان ھەر خىل خاراكتېردىكى كىشىلەرنىڭ روھىي تەۋرىنىشلىرى، نازۇك پسىخىكىسىنى، ھەتتا تىل ئادەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەممە تەرەپلىرىنى ئىنچىكىلەپ كۆزىتىپ، ئەتراپلىق ئۆگىنىپ، بەلگىلىك دەرىجىدە چوڭقۇنچە ھاسىل قىلدى. يازغۇچى كۆزىتىش، ئۆگىنىش باسقۇچلىرىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ھېكايە ئىجادىيىتىنى قايتىدىن باشلىدى. «چېنىقىش» (1955 - يىل)، «گۈمان» (1957- يىل)، «رەھمەت» (1958 - يىل)، «ئەسلەش» (1959 - يىل)، «قىزىلگۈل» (1959 - يىل)، «خاتىرجەم بولغان ئائىلە» (1960 - يىل) قاتارلىق ئەسەرلىرنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر زۇنۇن قادىرنىڭ ئىجادىيىتى ئىلھامىنى قوزغىدى. ئۇ يېزىلارغا بېرىپ دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ۋە مەنىۋى دۇنياسىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ھېس قىلدى. بۇ چاغدا يەر - زېمىنىمىزغا خوجايىنىغا ئايلانغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى كوللېكتىپلىشىش پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىۋاتاتتى. ئىجتىمائىي تۇزۇمنىڭ ئۆزگىرىشى، جەمئىيەت قىياپىتىنىڭ يېڭىلىنىشى، روھىي قىياپەتنىڭ ئۆزگىرىشى سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئاماياں قىلىپ، خەلقىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن زۇنۇن قادىرى مەتنىياز («چېنىقىش»)، توختى («ئەسلەش») ئوبرازلىرىنى يارىتىپ، ئۇلارنىڭ تۇنۇگۈنىنى ۋە بۈگۈنىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق خەلق تۇرمۇشىدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ مەتنىياز، توختىلار ئېڭىنىڭ ئويغىنىشى، كېرەكلىك ئادەمگە ئايلىنىشىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق «كونا جەمئىيەت ئادەمنى ئالۋاستىغا ئايلاندۇرغان بولسا، يېڭى جەمئىيەت ئالۋاستىنى ئادەمگە ئايلاندۇرىدۇ» دېگەن پىكرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە قىزغىن مەدھىيە ئوقىدى. بۇ خىل پىكىر «خاتىرجەم بولغان ئائىلە»، «بەختخاننىڭ ھاياتى» قاتارلىق ھېكايىلەردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

ئالدىنقى ھېكايىدە بىر ئائىلىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ھاياتىنىڭ سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق، بولۇپمۇ ئىلگىرى بالىلارنىڭ ئۇششۇك تەگكەن غوزىدەك بەختسىزلىكىدىن ئۇچراپ كەتكەنلىكى، ئازادلىقتىن كېيىن بولسا بالىلارنىڭ ساغلام، چوڭلارنىڭ خاتىرجەم، غەمسىز ياشاۋاتقانلىقىنى يازغان بولسا، كېيىنكى ھېكايىدىمۇ ئوخشاشلا بالىلارنىڭ يەسلىدىكى خۇشال - خورام، كۆڭۈللۈك ھاياتىنى تەسۋىرلەيدۇ. ئۇلارنىڭ شاد - خورام ياشاپ، ياخشى تەلىم ئېلىپ، ساغلام ئۆسۈۋاتقانلىقىنى سۈرەتلەپ، يەنە كونا جەمئىيەتتىكى بالىلارنىڭ ئاچچىق قىسمەتلىرىگە سېلىشتۇرىدۇ.

زۇنۇن قادىرنىڭ ھېكايىلىرىدە دەۋر روھى كۈچلۈك ئىپادىلىنىدۇ. خەلقنىڭ كۆتۈرەڭگۈ كەيپىياتى، كۈنسېرى بېيىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى، پەيدا بولۇۋاتقان يېڭى ئىش ۋە يېڭى شەيئىلەر ئەسەرلەردىكى ھەممە ئوبرازلارغا ۋە ئەسەر مەزمۇنىغا سىڭدۈرۈلۈپ، قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلىنىدۇ.

«قىزىلگۈل» ھېكايىسىدىكى رازىيە — ئەرلەرنى ئەزىزلەپ، ئاياللارنى خارلايدىغان فېئودالىلىق ئىدىيىگە قارشى جەڭ ئېلان قىلغان ئايال. ئاپتور ئۇنىڭ جانلىق، جاپادىن قورقمايدىغان ئېسىل پەزىلىتە ۋە خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرىنى جانلىق يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشقان. ئۇنىڭ ئوبرازىدىن ئاياللارنىڭ تارىخ سەھنىسىگە، ئىجتىمائىي تۇرمۇش سەھنىسىگە چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىقىدەك دەۋر روھى

كۆرۈنۈپ تۇردۇ. رازىيەگە ئوخشاش سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەرنىڭ ئوبرازلىرى «بىر دېھقان يېگىت بىلەن سۆھبەت» دېگەن ھېكايىدىمۇ يورۇتۇلغان. ئۇنىڭدا ئۆز يۇرتىنى گۈللەندۈرۈش، بەختىيار ھاياتنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىۋاتقان ئايدۇرەھىم قاتارلىق ئەمگەكچان، ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ھايات كارتىنىسى چىن مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى كۆچلۈك دەۋر روھىغا ئىگە. زۇنۇن قادىرنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى ھېكايىلىرى گەرچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئۇلار تېما جەھەتتىن رەڭدار. يېزا تۇرمۇشى يېزىلغان «چېنىقىش»، «ئەسلەش»، «بىر دېھقان يېگىت بىلەن سۆھبەت»، ئائىلىۋى تۇرمۇش تېمىسىدىكى «گۈمان»، بالىلار تېمىسىدىكى «رەھمەت»، ئايالىلار مەسىلىسى تېمىسىدىكى «قىزىلگۈل» ھېكايىلىرى تېمىدىكى رەڭدارلىقى بىلەن 50 - يىللار ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ پروزا تېمىسىدىكى بىر خىللىقنى بۇزۇپ تاشلىدى.

1955 - يىلى يېزىلغان «چېنىقىش» ھېكايىسى زۇنۇن قادىرنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى، بەدىئىي ياقتىكى مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن كۆچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان مۇنەۋۋەر ئەسەردۇر. تۆۋەندە بىز يازغۇچىنىڭ بۇ ئەسىرى ئۈستىدە نۇقتىلىق توختىلىپ ئۆتىمىز.

4

زۇنۇن قادىرى «چېنىقىش» ھېكايىسىنىڭ ئىجادىيىتىگە خېلى ئۇزاق مەزگىللىك كۆزىتىش، ئۆگىنىش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، پۈختا تەييارلىق بىلەن كىرىشكەن بولغاچقا، بۇ ھېكايە ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە ھېكايە ئىجادىيىتىدە ئىسپاتلىغان ئادەتىلاشتۇرۇش، قېلىپلاشتۇرۇش خاھىشلىرىغا بېقىنمىغان ھالدا بۆسۈش خاراكتېرلىك زور نەتىجىگە ئېرىشىپ، ئاپتورنىڭ ئېستېتىك ئېڭىدىكى يېڭى بۇرۇلۇشنى نامايان قىلالىدى. «چېنىقىش» ئاشۇ جۇشقۇن يىللاردىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەرگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئۆز ئۆرنى ۋە ئۆز قەدىر - قىممىتىنى تونۇشقا باشلاۋاتقانلىقى، ئۇلارنىڭ ئېڭىنىڭ، شۇنداقلا خوجايىنلىق تۇيغۇسىنىڭ ئويغىنىۋاتقانلىقى، ئىنسانىي تەلەپلىرى ئەمەلگە ئېشىش ئىمكانىيىتىگە، ئىنسانىي خۇسۇسىيەتلىرى ئىپادىلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشىۋاتقانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئاپتور بۇ ئارقىلىق يېڭى جەمئىيەتنى، يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

ھېكايىدە ھەمكارلىق گۈرۈپپا قۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن كۆپىراتسىيىلىشىشكە ئۆتۈش ھەرىكىتى يېزىلغان. كوللېكتىپلىشىش ھەرىكىتى جەريانىدىمۇ ئىككى يولنىڭ كۈرىشى جەددىي داۋاملىشىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى دېھقانلارنى تەربىيىلەش، ئۇلارنى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئىسكەنجىسىدىن ئازاد قىلىشقا قارىتىلغان. پارتىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىتى ھېكايىدە ئەينەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ ھېكايىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئاپتور دېھقانلارنىڭ ئىدىيىۋى، ئىجتىمائىي ۋە پسىخىك جەھەتتىن زور ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى ئادەتىلاشتۇرۇپ قويمىغان ۋە قېلىپقا كىرگۈزۈۋالمىغان، بەلكى ئۇلارنى سەنئەت نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ، ئوبراز ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن.

ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى مەتنىياز — تارىخنىڭ ئېغىر بوپسىنى يۈدۈگەن ھالدا يېڭى تۇرمۇشقا كىرگەن پېرسوناژ. ئاپتور ئەسەرنىڭ بېشىدىلا دېھقانچىلىققا يېڭىدىن كىرىشكەن بۇ «يېڭى دېھقان» نىڭ ئىش - ئەمگەكتىكى ۋە تۇرمۇشتىكى پائالىيەتلىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئۆتمۈشكە باغلىغان ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى مۇرەككەپلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. مەتنىياز — ھورۇن، لايغەزەل، ھېچبىر ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان ئىرادىسىز كىشى. ئەسەردە ئۇنىڭ

خاراكتېرى ئاپتورنىڭ بىۋاسته تەسۋىرلىرى، شۇنىڭدەك مەتنىيازنىڭ ئىش - پائالىيىتى‌ۋەقەلىرى سۆزلىرىدە روشەن ئىپادىلەنگەن.

«بىر دېھقان مەتنىيازغا ئېرگۈلۈ هارۇننىڭ بىر چاقىنى تۈزىتىش ئۈچۈن بېرىپ، ئۈنىڭ ئالدىغا ئالتە ئاي قاتراپ يۈردى. بىرنەچچە قېتىم تىللىدى. مەتنىياز تىللاشمۇ، ياخشى گەپ قىلىشمۇ هەجىيىپلا تۇرۇۋېرىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۈنىڭ بىلەن‌هېچ‌كىشى‌ئۇرۇشالمايدۇ - دە.» ... «مەتنىياز بەزى ۋاقىتلاردا دېھقانلارنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈپ، ساقىلىنى ياساپ قويىدۇ. ئۈنىڭغا چاچ چۈشۈرتكەن ئادەمنىڭ ئالدىراش ئىشى بولماسلىقى ۋە ئۆزىمۇ زېرىكمەسلىكى كېرەك. ئۇ ئىشىكنىڭ ئالدىدىكى تاشتا ئولتۇرغان كىشىنىڭ بېشىنى ئاۋۇال 10 — 15 مىنۇتقىچە قۇرۇق ئۇۋلايدۇ. كېيىن ئوچۇمىغا سۇ ئېلىپ، ئۈششاق قوللىرىنىڭ ئارىسىدىن ئېقىتىپ يەنە ئۇۋۇلاشقا باشلايدۇ. بۇ ھەرىكەت خېلى ۋاقىتقىچە داۋاملىشىپ، چاچ ئالدۇرغۇچىنىڭ قولاق چۆرىلىرى ۋە قاشلىرىنى بويلاپ يۇندا ئېقىپ كۆڭلەكلىرىنى ھۆل قىلمۇۋەتمىدۇ. ساتىراش بولسا ئۈنىڭغا ئەھمىيەت بەرمەستىن، ئەزەلدىن بىلەن جەڭنامە قىسىلىرىنى سۆزلەۋېرىپ، قوللىرىنىڭ توختاپ قالغانلىقىنى سەزمەي قالىدۇ. تاكى تاش ئۈستىدە ئولتۇرغان كىشى: «ئۇستام، چاچ قۇرۇپ كەتتىغۇ، دېگەندىن كېيىن، مەتنىياز يەنە ھۆلدەپ ئۇۋۇلاشقا كىرىشىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭلا تۇگىمەس قىسىلىرىنى سۆزلەشكە باشلايتتى ...» مەتنىيازنىڭ قانداق قىلىپ مۇشۇنداق كېرەكسىز، لايغەزەل ئادەم بولۇپ قالغانلىقىنى ئەلۋەتتە هۇشيار كىتابخانلار سۈرۈشتۇرمەي قالمايدۇ. تەجرىبىلىك ئاپتورنىمۇ بۇ نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى ئۇنتۇپ قالمىغان. ئۇ يەنىچاق بايان ئارقىلىق ئۇنىڭ هايات تارىخىنى ۋاراقلايدۇ: «مەتنىيازنىڭ ئەسلى كەسپى ساتىراش، ئۇ هۇنىرىنى شەھەردە دادىسىدىن ئۆگەنگەن ۋە دادىسىنىڭ هەيدەكچىلىكى بىلەن نەچچە يىل داۋام قىلغان، بوشىشىپ كېتەي دېگەندە قۇلىقىنى سوزۇپ بۇراپ - بۇراپ قويىدىغان دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ هۇنىرىنى تاشلاپ، ساتىراشلىق قىلىدىغان دوكانىنى گازىر - پۇرچاق ساتىدىغان تەنزە قىلىۋالدى. بۇ تەنزە ئاز كۈندە قۇرۇقدىلىپ قالدى، كېيىن ئەتىيازدا مەتنىياز ئۆزى ياسىغان تۇرلۇك لەگلەكلەر بىلەن يەنە ئېچىلدى. لېكىن بۇ نەرسىلەر بىلەن دوكان ئىجارىسىنى تۆلىيەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئىگىسى ئۇنى قايتۇرۇۋالدى. شۇندىن كېيىن ئۇ بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل بۇرۇن دادىسىدىن مىراس بولۇپ قالغان يېزىدىكى هېلىقى بىر ئېغىز ئۆيى بار كىچىك بېغىغا كۆچۈپ چىققانىدى».

يۇقىرىقى بايانلاردىن مەتنىياز خاراكتېرىدىكى ئىللەتكە ياتىدىغان يارىماسلىق، ئېنىقسىزلىقى بىخوتلۇق، خاراكتېرىدىكى بوشاڭلىقىنى ئەلۋەتتە مۇئەييەن كونكرېت شارائىت ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ. ئەسەردىكى كونكرېت تەپسىلاتلار، مەسىلەن، ئۇنىڭ دېھقانلارنىڭ هارۇسىنى ياساپ بېرىش جەريانى، كىشىلەرنىڭ چېچىنى قانداق ياسىغانلىقى، ئىززەتخاننىڭ توپلىنىنىڭ تىكىلىش جەريانى، دېھقانچىلىققا كىرىشكەندىن كېيىنكى ئورما ئورۇش كۆرۈنۈشلىرى ئۇنىڭ قولى هۇنەرلىك بولسىمۇ، هېچبىر ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان بېلى بوش، بىكار تەلەت، ئۆزىنىڭ ئەتىسىنى ئويلىمايدىغان بىر كىشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگەن بولسا، ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ باشقا بىر تەرەپلىرىگە مەنسۇپ بولغان خۇسۇسىيەتلەر ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىنسانىي گۈزەللىكلەرنىڭ ئاممىلىرىنى يورۇتىدۇ. مەتنىياز يەنىلا ئاقكۆڭۈل كىشى، ئاچكۆز، تەمەگەر ئادەم ئەمەس. «ئۇ مەھەللىسىدىكىلەرنىڭ ئاياغ كىيىملىرىنى ياماپ، داس، چېلەكلىرىنى تۆۋىلەپ، سۇنغان لىگىگىرچاق، بوغا ۋە جاۋىلىرىنىمۇ تۈزەپ بېرىدۇ. لېكىن هەق بەرسە تالاشماي ئالىدۇ. هېچ نەرسە بەرمەي قۇرۇق «رەهمەت» دەپ قويسىمۇ خۇشال بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. بىرەر چىنە قايماق چاي ياكى تاماققا چاقىرىپ قويسىغۇ تاغدەك خوش بولۇپ كېتىدۇ.

لېكىن، ھېچكىمنىڭ ئىشىكىگە تەمە قىلىشىپ بارمايدۇ. قىسقىسى، ئۇنىڭ پايدا - زىيان بىلەن ئانچە-كارى بولمايدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئىدى ...» بۇ تەرەپلىرى ئۇنىڭ قانائەتچان، سەمىمىي، ئاقكۆڭۈللۈكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ سەمىيلىكىنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ كۆپچىلىك بىلەن ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغا كېتىۋاتقىنىغا قاملاشمىغان بىر ئىشىنى مىسال قىلساق كۇپايە.

«ئاشلىقلار يېغىلىپ بولۇپ، ئېرىق - ئۆيمانلارنى ساپسېرىق غازاڭ قاپلىۋالغان كەچ كۈزنىڭ بىر ئەتىگىنى يېزىلىق ھۆكۈمەت باشلىقى مەھەللىدىكى پوتۇن دېھقانلارنى ئۆستەڭ چېپىشقا چاقىردى. شۇ كۈنى مەتنىيازمۇ كەتمىنىنى دولىسىغا سېلىپ، ھەممىنىڭ ئالدىدا ئۆستەڭ تەرەپكە كېتىپ باراتتى. ئۇ قەدىمىنى بارغانسېرى چاپسانلىتىپ، كۆپچىلىكتىن خېلى ئۇزاپ كەتتى. ئەمدى، تام ياقىسىدىكى پاكار - پاكار قويۇق ئۆسكەن ئۇرۇق ياغاچلىرى ئارىسىغا مۆكۈۋالدى. ئارقىدا كېلىۋاتقانلار يۈز قەدەمچە نېرىدىلا ئۇنىڭ شاخ ئارىسىدا كىرپىندەك تۆگۈلۈپ ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ قېلىشتى. ھېچكىم ئۇنىڭ ھېچقانداق ئىزدەپ ئاۋارە بولماستىلا كۆرۈپ قېلىشىنىڭ سەۋەبى ئۇ ئۇرۇكلۇككە سۇتكۈپ كىرىۋاتقاندا ئاق قوي تېرىسىدىن قىلىنغان كونا جۇۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىكەنلىك شاخلار تەتۈر ئۇرۇپ، مانا مەتنىياز ما يەردە، دەپ كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قاملاشمىغان بۇ ئاخمىقانە ئويۇنى ئۆستەڭگە ماتىغوچىلار ئۈچۈن خېلى كۈلكە بولدى».

— ھوي، مايەردە سېمىزلار، بىر قوي ئۆلۈپ قاپتىغۇ؟ — دېدى كەكە ساقال بىر قېرىنچىسى مەتنىيازنىڭ جۇۋىسىنى كۆرسىتىپ. كۆپچىلىك كۈلۈشۈپ ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى.

— توپتىن ئايرىلغانىنى بۆرە يەر. بۇ ھەمراھلىرىدىن قاچقان قوي بولسا كېرەك.

بىرنېمە بىرنېمە بوغۇپ قويۇپتۇ دە.

— ھاي - ھاي، توختاڭلار! سىلەر بۇنى قوي دەيسىلەر، مۇردىسىنى كەتمەن تۇرىدىغۇ بۇنىڭ؟!

— دېھقانچىلىقنى ئۆگىنىۋالغان قوي بولسا كېرەك.

— ھەي تېرىك ئىكەن، مىدىرلاۋاتىدۇ.

مەتنىياز تېكەنلىك شاخلاردىن ئاران قۇتۇلۇپ، ئارقىسىغا سلجىپ چىقىپ ئورنىدىن تۇردى.

ئەستاغپۇرۇللا، غەلىتە ئىش بولدى - دە، مۆكۈۋالغىنى كۆرۈپ قالدىكلار، — دېدى خىجالەت بولۇپ ھېجىيىپ يۈزىنى تۆۋەن قارىتىپ.

مەتنىيازنىڭ ئويلىمايلا ئىشتىن قېچىش ئىشى كۆپچىلىككە خېلى كۈلكە بولدى. مەتنىياز بۇنى «قىزىقچىلىق بولسۇن دەپ قىلىپ قويدۇم» دېگەن بانا‌غا ئۇرۇپ تۆگەتسىمۇ ھېچكىم گۇمانلىنىپ كەتمىگەن بولاتتى. لېكىن تۇز سۆزلۈك، سەمىمىي مەتنىياز يالغان يېيىتمىدى. ئۇ تېخى ھېچكىم بۇ ئىشنى بىلمىگەن شارائىتتا: ئەمدى - ئەمدى، قىزىقچىلىق بولسۇن دەپ ... راستىنى ئېيتقاندا بىز ئەيىبلىك، — دېدى مەتنىياز قول قوشتۇرۇپ — شۇنداق، ھېچ قاملاشمىغان بىر ئىش مېنى مەجبۇرىيەت قالدى - دە، ئۆستەڭگە بېرىشتىن قېچىپ مۆكۈۋالدىم.

— ئەمدى بۇنى نېمە قىلىش كېرەك؟ — دېدى سىنىپت ئاخۇن مەتنىياز تەرەپكە قولىنى سوزۇپ.

مۇساپىرنىڭ كۆچۈكىدەك بوينىمىزنى ئېگىپ تۇردۇق، نېمە قىلىشىمىزنى بىختىيار سىلەردە، — دېدى مەتنىياز قول قوشتۇرۇپ بوينىنى ئەگگەن ھالدا.

مىسال ئالغان بۇ پارچە مەتنىياز خاراكتېرىنىڭ ئېچىلمىغان تەرەپلىرىنى كۆرۈۋېلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بىرىنچىدىن، مەتنىياز ھەممە ئىشقا پەرۋاسىز قارايدىغان ئادەتى تۈپەيلىدىن، ئۇزۇنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى قوغدايدىغان ھالقىلىق پەيتتىمۇ بۇ ئىشقا ئېتىبارسىزلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. بىراق بۇ ئېتىبارسىزلىق ھەرگىزمۇ قېلىپلىق، يۇزسىزلىك دەرىجىسىگە بارغان نومۇسسىزلىق ئەمەس. مەتنىيازنىڭ ئۆتكۈيسىزلىنىشى، يۇزىنىڭ

قىزىرىشى، بويىنىنى ئېگىپ خجىللىق بىلەن تۇرۇپ كېتىشلىرى، كېيىن ئۇستەك قورۇلۇشىدا ياخشى ئىشلەپ كەمچىلىكىنى يۇيۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ پارچىدا ئەك مۇھىمى مەتنىيازنىڭ راست سۆزلۈك، ھالال، سەممىيلىكى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ دېھقانىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ساددا، سەممىي، يەنى ئىنسانىي گۈزەللىكىنىڭ ئەك قىممەتلىك ئىپادىلىرى يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئۇنىڭ يېزى قىلىقلىرى، باشقىلارغا، ھەتتا ئۆزىگىمۇ بولغان مەسئۇلىيەتسىزلىكى كىشىگە ئۇنىڭدا ئۆزىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ئۆزگەرتىش، ئادەمدەك ياشاش ئىستىكى ۋە ئادىمىي ھېس تۇيغۇ يوقتىكىدەك تەسىر بېرىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ ئەمگەكچان، ساغلام، روھلۇق يېزا قىزى ئىززەتخانغا يوشۇرۇن كۆيۈشى، نېمىلا بولمىسۇن ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنىڭ توپلىنىشى تەكىپ پۈتۈرۈپ، ياغلىققا چېڭىپ ئالايىتەن ئاپىرىپ بېرىشى، ئىززەتخاننى كۆرگەندە ھېسسىياتىنىڭ داۋالغۇشلىرى ئۇنىڭ روھىي جەھەتتىن بۇزۇلغان ئەمەس، بەلكى ھېسسىياتقا باي، ئادەمىيلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقاتمىغان شەخس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۇنى ھەم ئەيىبلەيمىز، ھەم ئۇنىڭغا ئىختىيارسىز ھېسداشلىق قىلىمىز، ئۇنىڭ سەممىي، ئاقكۆڭۈللۈكىگە قايىل بولمىز. نېمىشقىدۇر بىز بۇ پېرسوناژنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى ئەيىبلەپ زادىلىق قىلساق، مەلۇم تەرەپلىرىنى كەك قورساقلىق بىلەن كەچۈرگىمىز كېلىدۇ. ھەتتا ئۇنىڭغا قايىل بولمىز. زوقلانغۇچىلارنىڭ قەلبىدە نازۇك ۋە كۆپ تەرەپلىمە ھېسسىيات دولقۇنلىرىنى ئۇرغىتىش ھەرقانداق بىر يازغۇچىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئەمما زۇنۇن قادىرى بۇ جەھەتتە ئاجايىپ ئىقتىدارغا ئىگە. ئۇ مەتنىياز ئوبرازىغا نىسبەتەن كىتابخاندا مەلۇم نەپرەتلىنىش، ھەم ھېسداشلىق قىلىش، ھەم ئۆكۈنۈش، ھەم قايىل بولۇشتەك كۆپ تەرەپلىمە ھېسسىيات دولقۇنىنى قوزغاپ. يۇكسەك دەرىجىدە بەدىئىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىدۇ. زۇنۇن قادىرنىڭ پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىشتىكى بۇ ماھارىتىگە قايىل بولىماي مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، يازغۇچى مەتنىياز ئوبرازىنى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى ئىچىگە قويۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ خاسلىقىنى بېتەرلىك دەرىجىدە يورۇتقان ۋە خاراكتېرنىڭ مۇرەككەپلىكىنى ئىپادىلەپ بەرگەن، ئەك مۇھىمى، ئۇنىڭ ئوبرازىنى ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئۆزگىرىش ئىچىگە، ھەرىكەت ئىچىگە قويۇپ تەسۋىرلەپ، بەدىئىي يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن.

ئاپتور مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىشىنى يەنىلا ئۇنىڭ ئوبرازىغا تايىنىپ تۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى يېڭىلىقلار، يەنى تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنىڭ تەسىرى مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى تاشقى ئامىلدۇر. ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلىرى، كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدا، شۇنىڭدەك مەنىۋى قىياپىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. كورلۇق، قاششاقلىقتىن قۇتۇلالمىغان كەلگەن دېھقانلار ئۆز ئەتراپىدا يۈز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىشلەرنىڭ تۇرتكىسى بىلەن، ئەتراپىنى كۆزەتتى ۋە ئۆزىگە نەزەر سالدى. ئىنسانىي سېزىملارنىڭ ئويغىنىشى، ئۆز تۇرمۇشىنى ئۆزگەرتىشتىكى ئىستىكى، كەلگۈسىگە تەلپۈنۈش قاتارلىقلار ئەشۇ دەۋر كىشىلىرى ئۈچۈن ئورتاق ئىدى.

بۇ خىل روھىي ھالەت ئۆزنىڭ يېڭىلىقى، ئىلغارلىقى، قىزىقارلىقلىقى بىلەن، ھەتتا «كېپەكتىن چىققان»، «ياربماس» مەتنىيازغىمۇ تەسىر قىلماي قالمايدۇ. بولۇپمۇ كوللېكتىپ ئەمگەكنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، ئۆز تەسراتى بىلەن ھېس قىلغان مەتنىياز تەدرىجىي ھالدا ھەمرا باشچىلىقىدىكى تەشكىللەنگەن دېھقانلارنىڭ ئىش - ھەرىكىتىگە سەپسالىدىغان، قىزىقىدىغان بولۇپ قالىدۇ. تەنھا ئۆزى پۈتۈرگەن ئاپتاپتا ئورما ئورۇۋاتقىنى، يىراقتىن (ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىكىلەر

ئىشلەۋاتقان تەرەپتىن) كېلىۋاتقان كۆلكە ۋە ناخشا ئاۋازلىرىغا قۇلاق سالىدۇ. خوتۇنلارنىڭ قولىدىكى بوغما قاپاقلارغا قارايدۇ. ھەمكارلىق گۈرۈپپا ئەزالىرىغا ئېلىپ كېتىلىۋاتقان بۇ سوغۇق چايلارنى ئىچكۈسى كېلىدۇ. خۇشچاقچاق، گەپدان، قىزىقچى كەلگەن مەتنىياز تۇنجى رەت ئۆزىنى خۇشاللىقتىن، كۆلكىدىن مەھرۇم قىلىپ، كۆز ئالدىدىكى تەنھالىققا، جاپاغا قالدۇرغان ئۆزىدىن نازارى بولىدۇ. مۇشۇنداق روھىي ئازاب ۋە كۆڭۈلسىزلىكلەر ئۇنىڭدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدىغان ئىچكى ئاممىلارنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىدۇ. مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا گەپ بولغاندا، ئاپتورنىڭ مۇھەببەت ژانىستىسىدىن مۇ ئەپلىك پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەتنىياز ئېرى ئۆلۈپ كېتىپ تۇل قالغان ئايال ئىززەتخانىنى ياخشى كۆرىدۇ. مەتنىياز ئىززەتخانىنى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ئىززەتخانىنىڭ يۈيۈپ ئېسىپ قويغان گۈللۈك چىت كۆڭلەكنى كۆرسىمۇ، ئۇنىڭدا قانداقتۇر بىر خىل ئىسسىق تۇيغۇ پەيدا بولىدۇ. ھەتتا ئىززەتخانىغا تىكىۋاتقان توپلىيىمۇ تېخى ئۇنىڭ پۈتىنغا سىيىلماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆزىگە ئۆيدىكى پۈتۈن نەرسىلەردىن باشقىچىرەك يېقىملىق كۆرۈنىدۇ. پات - پات «مۇشۇنى كىيىدۇ - دە» دەپ ئالقىنى بىلەن سىلاپ قويىدۇ. ئۇ توغرىسىدا ئويلىنىپ ئولتۇرۇپ كېتىدۇ. «ئىززەتخان ئەجەپ كېلىشكەن قاۋۇل چوكان. ئۇ ئاكىسىغا ئوخشاش نامراتلارغا شەپقەتلىك، نېمىشقا خۇدايىم شۇنداق خوتۇنلاردىن بىرەرنى (ئال قۇلۇم، دەپ بېرىۋەتمەيدىغاندۇ...»

ئەمدى ئىززەتخانىغا كېلىدىغان بولساق، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن چىققان لايىقلار بىلەن تۇرمۇشلۇق بولۇشقا قىزىقمايدۇ، بالىسىنىڭ ئۆگەيلىك بولۇپ قېلىشىنى خالىمايدۇ. بۇ تەرەپلەردىن ئۇنىڭغا مەتنىياز ئەڭ باپ لايىق. ئۇنىڭ ئوغلى ئەركىنجانمۇ «بۇ يۇمشاق مۇئامىلىلىك كىشى» نى ئوبدان كۆرىدۇ. لېكىن ئىززەتخانىغا ياقمايدىغىنى، مەتنىيازنىڭ بوشاڭلىقى ۋە بېرەزۋالىقى. «ئەگەر ئۇستام باشقىلارغا ئوخشاش دادىلىراق بولۇپ، ئەمگەككە قاتنىشىدىغان بولسا، ئەلۋەتتە ئىززەتخان ئۇنىڭ بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە تەييار ئىدى».

ئىززەتخانىغا بولغان يوشۇرۇن كۆيۈش مەتنىيازنى ئىززەتخاننى ئويلاشقا قىستايدۇ. ئۇ ماڭغان يولغا، ئۇ ئىشلىگەن ئېتىزغا تەلمۈرتىدۇ. بىراق يار ۋىسالىغا يېتىش ئۇچۇن، يارنىڭ مەيلىنى ئۇتۇش ئۈچۇن يارنىڭ كۆتكىنىدىن چىقىش كېرەك. شۇڭا ھېكايىدە يوشۇرۇن ئىپادىلەنگەن مۇھەببەتنىڭ كۈچى مەتنىيازدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدىغان ئاممىلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، زۇنۇن قادىرى مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىشىنى كونا قېلىپ ۋە كونا تەجرىبىلەر بىلەن ئەمەس، تۇرمۇشنىڭ مەنتىقىسى، خاراكتېرنىڭ مەنتىقىسى بويىچە ئۆزىيېكتىپ ۋە سۇبىيېكتىپ ياقتىن كۆپ تەرەپلىمە قىلىپ تەسۋىرلىگەن بولغاچقا، بۇ ئۆزگىرىش ئۆزىنىڭ چىنلىقى بىلەن كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ ۋە ئىشەندۈرىدۇ.

«چېنىقىش» ناھايىتى زور بەدئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن نادىر ئەسەر. يازغۇچى ئۆز ئەسىرىنى ئەينى يىللاردا ئېلىمىز يېزىلىرىدا يۈز بەرگەن چوڭ ئۆزگىرىشلەر ۋە ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي، ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنىڭ خاتىرىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويمىغان، بەلكى ئادەمنى يېزىش، ئادەم تەقدىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتەك ئېستېتىك غايە بويىچە ئىجاد قىلىپ زور نەتىجىگە ئېرىشكەن. شۇڭا مەتنىياز ئوبرازىنىڭ تىپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى بۇ ئەسەرنىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى دېيىشكە بولىدۇ.

بىرىنچىدىن، يازغۇچى ھېكايىدە مەتنىيازدىن ئىبارەت پېرسونا‌ژنىڭ پىسخىك تەۋرىنىشلىرىنى جانلىق خاتىرىلەپ، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ناھايىتى روشەن يورۇتۇپ بەرگەن. بۇ ھېكايە كوپىراتسىيىلىشىش قاتارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەرنىڭ جەريانىنى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلمىغان. بۇنداق دېگەنلىك، ئاپتور كىشىلەر خاراكتېرىگە، تۇرمۇشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن تارىخىي ئۆزگىرىشلەردىن چەتنەپ كەتكەن دېگەنلىك

ئەمەس، بەلكى ئولارنى پىرسوناژلارنى تەسۋىرلەشنىڭ تىپىك مۇھىت ئورنىدا بىر تەرەپ قىلغان. دەل مۇشۇ نۇقتىدا زۇنۇن قادىرى باشقا يازغۇچىلاردىن پەرق قىلىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ بۇگۈنكى كۈنگىچە ئەتىۋارلىنىشىمۇ دەل مۇشۇ سەۋەبتىندۇر.

ئىككىنچىدىن، ھېكايىنىڭ ئىجتىمائىيلىق ۋە تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرلىرىنىڭ چىن ۋە يارقىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى. ئەسەردە مەيلى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئومۇمىي تەسۋىرى بولسۇن، مەيلى كونكرېت پىرسوناژلارنىڭ پورتېرت، پسىخىك تەسۋىرلىرى بولسۇن، ئىنچىكە، ئىنىق ۋە روشەن بولغاچقا، كىتابخان بۇ تەسۋىرلەردىن «مۇشۇ» پىرسوناژنى قەيەردىدۇر كۆرگەندەك، ئۇ ياشاۋاتقان ماكانغا بارغاندەك، ئۇنىڭ تۇيغۇ-سېزىملىرى، مەنىۋى پائالىيەتلىرى ئۆزىگە مەلۇمدەكدەك ئىنىق تەسىراتقا كېلىدۇ. ئاپتور مەتنىيازنىڭ پورتېرتىنى تەسۋىرلىگەندە، ئۇنىڭ ئاجرىتىۋېلىپ ئالايىتەن تەسۋىرلەپ ئولتۇرمايدۇ، بەلكى كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ تەپسىلاتلىرى ئىچىدە تەدرىجىي تەسۋىرلەپ، ئۇ توغرىسىدىكى مەلۇماتنى بېيىتىپ بارىدۇ. مەسىلەن، مەتنىيازنىڭ پورتېرتى توغرىسىدىكى ئەڭ تولۇق تەسۋىر مەتنىيازنىڭ كىشىلەرنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈپ قويغان چاغلىرىدىكى ئەزىمىلىكلىرىگە ئولىشىتىلگەن.

«—ھى، ھى، ھى، ... — ئۇ ئۆزىنىڭ گېپىگە ئۆزى ھوزۇر قىلىپ كۈلەتتى. لېكىن قاراپ تۇرغان كىشىگە ئۇنىڭ يىغىسى بىلەن كۈلكىسىنى ئايرىۋېلىش تەس ئىدى. ئۇنىڭ پىستە كۆزلىرى پۇرۇلۇپ، ئۇچلىرى جاۋغىيىغا ئېگىلىپ تۇرالمىغان كىچىككىنە شالاڭ ساغۇچ بۇرۇتى كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى. ئۇ بېشى سەل ئالدىغا قىيسىيىپ، ئۈيغۇرغا مايىل مۇلايىم قىياپەتلىك چاقچاقچى ئادەم ئىدى». مەتنىياز «ماھىيەتلىك باشقا خۇسۇسىيەتلەر جاراكتېرنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى يورۇتۇشقا ماس كېلىدىغان يەنە باشقا تەپسىلاتلار ئىچىدە ئازراقتىن تەسۋىرلىنىپ، بىر - بىرىنى تولۇقلاپ بارىدۇ.

مۇھىت — ئەسەرنىڭ قەھرىمانلىرى ھەرىكەت قىلىدىغان، ياشايدىغان بەدىئىي سەھنە، زۇنۇن قادىرى «چېنىقىش» ھېكايىسىدە مۇھىت تەسۋىرلىرىنى ئۆز پىرسوناژلىرىنىڭ ئوبرازىنى مۇكەممەل يارىتىشقا ناھايىتى ياخشى خىزمەت قىلدۇرغان. ئەسەرنىڭ بېشىدا مەتنىيازنىڭ بېغىنى، ئۆيىنى ۋە ئۆي سەرەمجانلىرىنى تەپسىلىي تەسۋىرلەپ، كىشىگە تولىمۇ روشەن ۋە ئىنىق بولغان خاراكتېر چۈشەنچىسىنى بېرىدۇ.

«ئۆينىڭ تۇغرا كەلگەن بىر بىرادە تۆمۈرچىلىك ياغاچچىلىق، موزدۇزلۇق ۋە ساتىراشلىق ئۈچۈن كېرەكلىك تورلۇك جابدۇقلار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ چېچىلىپ ياتىدۇ. قازان بېشى ۋە ئويۇقلارغا بۇرۇنقى زامانىدىن قالغان تۆمۈر قۇتىلار، دات باسقان سۇنۇق ئوستىرىلار، ئۇششاق ئۇنتا، گايكا، كونا تاقا ۋە مىقلار تاشلاپ قويۇلغان. ئويۇقتا قېلىن، چۆرىسى قىرچىلىپ ياغلىشىپ كەتكەن كونا جەدىنامە كىتابتىمۇ ئىككىنچى تۇرۇندۇ. تورۇسنىڭ ھەر تەرىپىدە ۋە ئىسلىشىپ كەتكەن تاملاردا ئېسىقلىق تۇرغان قول ھەرە، ياغاچ تېشىدىغان ئۇشكە، قېلىپنى تارتىپ چىقىرىدىغان بولجۇرغا ئوخشاش نەرسىلەرگە ئۆمۈچۈكلەر تور ياغلاپ كەتكەن». مىسال كەلتۈرۈلگەن بۇ پارچە مەتنىيازنىڭ ئۆينىڭ ئۇ ياشايدىغان مۇھىتنىڭ تەسۋىرى بولۇپ، بۇ ھەرگىزمۇ ئارتۇقچە بولمىسۇ بولمىسىمۇ بولۇۋېرىدىغان قۇرۇق گەپلەرنىڭ تىزمىسى ئەمەس. بۇ تەسۋىرلەردە مەتنىياز خاراكتېرىدىكى چۈۋالچاقلىق، ئەزمىلىك، ئىرادىسىزلىك، بىپەرۋالىق قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئىزنىسى بار. ئۇنىڭدىن باشقا، تاشلاقلىق تۇرغان جەدىنامە كىتابلار مەتنىيازنىڭ ھەر ھالدا خەت ساۋادى بارلىقىدىن شەپە بېرىش بىلەن، ئۇنىڭ چاچ چۇشۇرۇۋېتىپ سۆزلىگەن جەدىنامىلىرىنى مەنبە بىلەن تەمىنلىسە، ھەر خىل جابدۇقلار ئۇنىڭ قولى «ھۈنەرلىك» ئادەم ئىكەنلىكىنىڭ مادىدىي پاكىتلىرى بولالايدۇ. ئۆيدىكى رەتسىزلىك،

مەينەتچىلىك ئۇنىڭ تۇرمۇشقا بولغان قارايدىغانلىقىنى كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ بويتاق ئادەم ئىكەنلىكىنمۇ چۈشەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

تەبىئەت تەسۋىرلىرىمۇ شۇنداق ئېنىق ۋە يارقىن. ئۇلار پىرسوناژلارنىڭ روھىي ھالىتى، كەيپىياتىنى ئىپادىلەش، روھىي دۇنياسىنى ئېچىش، مەنىۋى توقۇنۇشلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى زېمىن ھازىرلىغان.

مەسىلەن، «كۆپۈشۈپ، تاۋلىنىۋاتقان ئېتىزلاردىن نەم توپىنىڭ پۇرىقى بىلەن شۇۋاقنىڭ ئۆتكۈر پۇرىقى كىلىپ دىماقىغا ئۇرۇلاتتى. قىشىچە ھەركەتسىز ياتقان قۇرت - قوڭغۇزلار ئۇچەكلىرىدىن چىقىپ، يېڭىدىن ھەركەتكە چۈشمەكتە. ئىسسىقراق جايلارغا قىشلاپ كېلىش ئۈچۈن كەتكەن ئۇچار قاناتلارمۇ قايتىپ كېلىپ، يېزىچە قىلىدىغان ئىشلىرىنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە».

«يېڭىدىن ئېچىلغا ئايلىنىۋاتقان ئېتىزلار ئۈستىدىكى گىرىمسەن يىراقلاردىن كۆرۈنگەن سۈدەك جىمجىلاپ تۇرىدۇ. ئېرىقنىڭ ياقىسىغا ئارقانلاپ قويغان ئات-ئوت چىشلىمەستىن، تىنماي بېشىنى سىلكىمەكتە. ئاشلىقلار ئىچىدىكى چېكەتكىلەرنىڭ ئاۋازلىرىنى ئاران قوزغىلىۋاتقان ئىسسىق شامالالار ھورۇنلۇق بىلەن خىلى يەرلەرگىچە ئېلىپ كېتىدۇ».

بۇ تەسۋىرلەر شۇنداق كونكرېت ۋە روشەنكى، ئۇنى تەبىئەتنىڭ جانلىق كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئاپتور تەبىئەت تەسۋىرىنى خالىسا يازىدىغان، خالىسا تاشلىۋېتىدىغان، گاھىدا ئۇزارتىپ، گاھىدە قىسقارتىۋەتسىمۇ بولۇۋېرىدىغان ئەھمىيەتسىز قىستۇرما ئورۇندا كۆرمىگەن. ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى تەبىئەت تەسۋىرلىرى ئەسەرنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئايرىلماس قىسىملىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتتە ئەسەر ۋەقەلىكىسى، پىرسوناژلار ھەرىكىتىنى ۋە خاراكتېرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن باب كېلىدىغان تاشقى شارائىت يەنى ھەركەت سەھنىسىدۇر.

مىسال ئېلىنغان ئالدىنقى ئابزاستا، باھار بىلەن تەڭ ئويغانغان پۈتۈن كائىنات ئىچىگە سۈرەتلەنگەن بولۇپ، تەسۋىرنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا ھەرىكەتنى يەنى تەبىئەتنىڭ جانلىنىشىنى قويغان. بۇ ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئالدىراشلىقىنى، مەتىنيازنىڭ تۈنجى قەدەمنى بېشىشقا تەرەددۇتلەنگەنلىكىنى سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋەت ئىچىگە قويغان. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن مەتىنيازنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرى، پىسخىك تەۋرىنىشلىرى ئىشەنچلىك تاشقى شارائىت بىلەن تەمىنلەنگەن.

كېيىنكىسى تۇمۇزدىكى تەبىئەتنىڭ تەسۋىرى بولۇپ، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە تۈنجى زەت دېھقانچىلىققا تۈتۈش قىلغان بۇ يېڭى دېھقانىنىڭ قىينىچىلىقلىرىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ روھىي ھالىتىنى يورۇتۇشقا زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن.

زۇنۇن قادىرنىڭ تەبىئەت تەسۋىرلىرى ھەمىشە ناھايىتى تەبىئىي، ئىخچام يېزىلىدۇ. ئۇنىڭدا ھېيران قالغۇدەك دەبدەبىلىك، جەزبىدار سۆزلەر يوق. بۇ تەسۋىرلەر ئېنىق ۋە ئادەتىلىنىپ بىلەن زور ئىستېتىك ئۇنۇم ھاسىل قىلالايدۇ. تەبىئەت ھەم مۇھىت داۋاملىق ئەسەرنىڭ ئېھتىياجى بويىچە تەسۋىرلىنىدۇ. تەبىئەت ھەم مۇھىتنىڭ تەسۋىرى جەزمەن پىرسوناژ پائالىيىتىگە بىرىپ تۇتۇشىدۇ. ئادەم ئۆز نۆۋىتىدە تەبىئەت ۋە مۇھىت تەسۋىرلىرىگە جان كىرگۈزىدۇ. «چېنىقىش» ھېكايىسىدىكى مەتىنياز ئوبرازىنىڭ جانلىق، يارقىن يارىتىلىشى، جۇملىدىن ئۇنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلۈشىدە پىسخىك تەسۋىرلەرنىڭ ئوينىغان رولىنى ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. بۇ پىكىرىمىزنى ھېكايىدىن بىرلا مىسال ئېلىش ئارقىلىق چۈشەندۈرىمىز.

«مەتىنياز ئىززەتخاننىڭ ئاكىسىنىڭكىگە ئوخشاش قارا ئەگمە قاشلىرىنى، قويۇق كىرپىكلىك قوي كۆزلىرىنى، ئانارداك مەڭزلىرىنى، كېلىشكەن سۇباتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى. ئۇ ئەشياز ئىززەتخاننىڭ پۈتىنى چىگە بىلەن ئۆلچەۋاتقاندا دۆمىلاق پاچىقى تېگىپ كېتىپ بىلىكىنى ئىسسىتىۋەتكەنلىكىنى يادىغا چۈشۈپ

بىئارام بولدى. ئۇ ئىززەتخاننىڭ يۈيۈپ ئېسىپ قويغان گۈللۈك چىت كۆڭلىكىنى كۆرگەندىنۇ ئۆزىدە قانداقتۇر غەلىتە ئىسسىق بىر تۇيغۇ بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى».

مەتنىيازنىڭ مۇھەببەت سېزىملىرى، نازۇك پىسخىك پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن بۇ پارچىدا مەتنىيازنىڭ يوشۇرۇن كۆيۈش باسقۇچىدىكى سېزىملىرى، مۇھەببەتلىك ھېسسىياتى شۇنداق جانلىق ۋە جايىدا تەسۋىرلەنگەنكى، مەتنىياز خاراكتېرىنىڭ ئەڭ پىنھان قاتلاملىرىنى ئاشكارلايدىغان بۇ تەسۋىرلەرگە ھەرقانداق كىتابخان قايىل بولماي قالمايدۇ، مۇھەببەت كۆچىنىڭ مەتنىيازنىڭ روھىي دۇنياسىدا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان سۈبيېكتىپ ئامىللارنىڭ بىرى بولغانلىقىغا تولۇق ئىشەنچ ھاسىل قىلىدۇ، ئادەم قەلبىنىڭ ئەڭ نازۇك ۋە ئىنچىكە يەرلىرىگىچە شۇڭغۇپ كىرەلەيدىغان يازغۇچى قەلىمگە زوقلىنىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، تۇرمۇش پۇرقىنىڭ قويۇقلۇقى، مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ روشەن ئىپادىلەنگەنلىكى ھېكايىنىڭ يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر.

«چېنىقىش» ھېكايىسىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تۇرمۇش خۇشاللىقلىرى، غەم-قايغۇسى، ئارزۇ-ئۇمىدى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەنگەن. ھېكايىدىكى تېپىك تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىدىن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كونا بىلەن يېڭىنىڭ ئالمىشىش پەيتىدىكى روھىي ھالىتىنى، ئەينى يىللاردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ جەريانىنى روشەن كۆرگىلى بولىدۇ.

ھېكايىدە تۇرمۇش رېئاللىققا زىت بولغان بىرەرمۇ كۆرۈنۈش ۋە بىرەرمۇ پېرسوناژ يوق. تەسۋىرلەنگىنى پۈتۈنلەي يېزا تۇرمۇشى، ئاددىي دېھقانلارنىڭ ئەدەتتىكى تۇرمۇشى، توپلىق يول، ئېتىز-ئېرىق، كۇندە تەكرارلىنىدىغان دېھقانچىلىق ئىشلىرى. ئەمما شۇ كۈندىلىك تۇرمۇش تەپسىلاتلىرى ئىچىدە چىن ۋە ھەقىقىي ھايات نامايان قىلىنغان. مىللىي ئالاھىدىلىكمۇ ئالاھىدە ۋاستىلەر ئارقىلىق ئايرىم قىلىپ ئەمەس، بەلكى يەنىلا شۇ تۇرمۇش ئىچىدە يورۇتۇلغان. پېرسوناژلارنىڭ گەپ-سۆز، ئىش-ھەرىكەتلىرى، ئەخلاق ۋە قىممەت قاراشلىرى، ئادەت-يوسۇنلىرى ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا خاس تۇرمۇش شەكلى ۋە تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق يورۇتۇلغان.

دەرۋەقە، مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ ئىپادىلىنىشىدە تىلنىڭ ئوينىغان ۋاستىلىك رولىنى كۆرمەسلىككە بولمايدۇ.

تۆتىنچىدىن، ھېكايىنىڭ ئىشلىتىلگەن تىل ھەقىقىي ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، جانلىق ۋە يۇمۇرلۇق، ئىپادىلەش كۈچىگە باي. ھېكايىنى ئوقۇغان كىشى ئەسەرنىڭ ئامىمباب، يەڭگىل، قىزىققارلىق تىلىدىن ھوزۇرلانماي قالمايدۇ.

زۇنۇن قادىرى خەلقىمىزنىڭ ئېغىز تىلىدىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، ئۇنى بەدىئىي جەھەتتىن تاۋلاپ ئىشلەتكەن بولغاچقا، ھېكايە تىلى روشەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغان. بۇ ئۆزگىچىلىكنى ئەسەرنىڭ ئومۇمىي بايانىدا، پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ ئىچىگە، قىزىققارلىق تەسۋىرلىرىدە ئېنىق كۆرىمىز. مەيلى بايانداً بولسۇن، مەيلى كونكرېت تەسۋىردە بولسۇن، قۇرۇقتىن قۇرۇق گەپ ئوينىتىش، سۆز ئويۇنى قىلىش مەۋجۇت ئەمەس.

تىل شۇنداق ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە توغرا ئىشلىتىلگەن بولغاچقا، ھېكايىنى ئوقۇغان ھەربىر كىتابخان سادداً ئەمما ھورۇن، قولى ھۈنەرلىك ئەمما قولىدىن ئىش چىقمايدىغان، ھەرىكىتى ئاز ۋە ئۇيقۇغا مايىل، شاپاق دوپپىسىنى كۆزىگە چۈشۈرۈۋېلىپ سۆگەتنىڭ سايىسىدا ئوخلاۋاتقان، بولۇۋاتقان ئىسسىقنى، ھەتتا ھەلقۇمىنى لىپىلدىتىپ تۇرغان توك قاغىنىمۇ تېللاپ قاغاۋاتقان مەتنىيازدىن ئىبارەت «مۇشۇ» دېھقانىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلەيدۇ، ئاپتورنىڭ ئاددىيلىقتا يەنە ئاددىيلىشىش مۇمكىن بولمايدىغان تىلىنىڭ ياردىمىدە، مەتنىيازنىڭ كىچىككىنە باغلىق قورۇسىغا، ئىگىسىنىڭ چۈۋالچاقلىقىدىن دېرەك

ببرىپ تۇرغان سۇپلىق ئۆيىگە كىرگەندەك بولىدۇ، ئۇلار ئەترەت باشلىقى ھەمرا قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كاۋا بارىشنىڭ تېگىدە ئولتۇرۇپ، سۇيۇقئاشنى ئىچىپ، كۆكۈلۈك يېزا تۇرمۇشىدىن راھەتلەنگەندەك بولىدۇ. ئىسسىق ۋە چارچاشتىن ھالى قالمىغان مەتنىيازنىڭ بىچارە ئەمما كۆلكىلىك ھالىتىنى ئۇز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغاندەك بولىدۇ ... قىسقىسى، ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن تۇرمۇش تەپسىلاتلىرى ۋە پېرسوناژلار ھەققىدە ئېنىق، روشەن تەسىراتقا ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا ھېكايە ئېستېتىك زوقلىنىشنىڭ ھەقىقىي ئوبيېكتى بولالىغان. ھېكايىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى — تەسۋىرلىرى، تىلى، ستىلىستىك ۋاستىلىرى، قۇرۇلمىسى ۋەھاكازالارنىڭ ھەممىسى ئوبراز يارىتىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كەلگەن. شۇڭا بۇ ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسى بىرلا گۈزەللىك تۇيغۇسى قوزغىمالايدۇ.

بەشىنچىدىن، ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ئەدەبىي يېزىشتىن ئىبارەت ئىجادىيەت مۇددىئاسىغا بويسۇندۇرۇلغاچقا، بۇنىڭدا باش - ئايىغى بار، ئىزچىل داۋاملىشىدىغان بىر پۈتۈن ھېكايە سۆزلەنمەيدۇ، بەلكى ۋەكىل خاراكتېرلىك تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرى مەتنىيازنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئاپتورنىڭ بايانى پۈتۈنلەي ئادەمنى يېزىشنىڭ ئېھتىياجى بويىچە داۋاملاشىدۇ، دىتاللار مەقسەتسىز ئەمەس، بەلكى مەقسەتلىك ھالدا باش قاتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

«چېنىقىش» زۇنۇن قادىرنىڭ باشقا ھېكايىلىرىغا قارىغاندا ھەجىم جەھەتتە بىر قەدەر چوڭ. لېكىن ئۇ ئۇز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن، تارىخىي مۇساپە، تۇرمۇش دائىرىسى جەھەتلەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەجمىنى چوڭ دېگىلى بولمايدۇ، بەلكى ئۇنىي يۇكسەك دەرىجىدە ئىخچاملانغان دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بىز بۇ ھېكايىدىن مەتنىيازنىڭ پۈتۈن ھاياتىنىڭ جانلىق كارتىنىسى، كونا ۋە يېڭى دەۋرىدىكى سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆرىمىز. رومان ياكى پوۋېستقا تەئەللۇق مەزمۇننىڭ مۇشۇنچىلىك بىر ھېكايىغا سىغدۇرۇلۇشىدىن بىز ئاپتورنىڭ تۇرمۇشنى يۇكسەك دەرىجىدە ئىخچاملاش، مەركەزلەشتۈرۈش ماھارىتىنى، ۋەقەلىكنى جايىدا، ئەپلىك قوراشتۇرۇش تېخنىكىسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

«چېنىقىش» ھېكايىسى خېلى قويۇق كومپىدىيىلىك تۈسكە ۋە يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە نادىر ئەسەر بولغاچقا، ئۇ كىتابخانلارنى تېزلا مەھلىيا قىلىدۇ. «چېنىقىش» مۇشۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىدىكى ۋە مەتنىياز خاراكتېرىدىكى كومپىدىيىلىك ئامىللار ئەسەرنىڭ يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئەسەردە ئاپتور ئۆز قەلىمى ئاستىدىكى باش قەھرىمانىنىڭ يېڭى ئەۋرىگە سىغىشمايدىغان قىلىقلىرىنى، يارىماس ئادەتلىرىنى مەسخىرە قىلىدۇ ۋە تەنقىد قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەزمىلىكى بىلەن بوشاڭلىقىنى ئۆتكۈر ھەجۋىي ئاستىغا ئېلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ تۇزۇلۇشكە بولغان ئىشەنچى ئارقىلىق كېيىنكى ئۆزگىرىشىگە ئىمكانىيەت قالدۇرىدۇ.

تەسۋىردىكى بۇ خىل مايىللىق ئەسەرگە ئېنىق، يەكۈنۈل كەيپىيات سىڭدۈرگەن. شۇڭا بۇ ھېكايىنىڭ ئۇسلۇبىنى قەلەم يەكۈنۈل، تىل قىزىقارلىق، تەسۋىرلەر يۇمۇرلۇق، كەيپىيات يورۇق ۋە يەكۈنۈل دەپ خۇلاسىلەشكە بولىدۇ.

دېمەك «چېنىقىش» ھېكايىسى ئۆزىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن، زۇنۇن قادىرنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى ئەڭ نادىر ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇر يۇگۇنكى زامان پروزىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. گەرچە بۇ ھېكايە 50 - يىللاردىكى تارىخىي چەكلىمىلەرنىڭ تەسىرىگە ئاز - تولا ئۇچرىغان بولسىمۇ ۋە ئۇنىڭدا بەزىبىر نۇقسانلارغا يول قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىي خاراكتېرى ئارقىلىق ئەدەبىياتنىڭ ئادەمشۇناسلىق پېنى ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھېكايە ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى بۈگۈنكىچە يوقاتماي كەلمەكتە ۋە يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئىجادىيىتىگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ كەلمەكتە. مانا مۇشۇنداق ئۆلمەس ئەسەرنىڭ ئاپتورى زۇنۇن قادىرنىڭ ئىجادىيىتىنى تەنقىد قىلىپ تۇغرا خۇلاسىلەپ چىقىش ئۈيغۇر ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈشتە، دۇنياغا يۈزلەندۈرۈشتە ئەلۋەتتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

پىرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسىنىڭ تەرەققىياتى

ئابدۇللا مۇھەممەدى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، پىرسوناژ ئوبرازىنىڭ تەرەققىياتى پەلسەپىۋى ئۇقۇملارغا بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا بايان قىلىنىدۇ.

1

پىرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىش مەسىلىسى ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى مەركەزلىك مەسىلىلەرنىڭ بىرى، مۇكەممەل پىرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىش جەھەتتە تارىختىن بۇيان يازغۇچى ۋە نەزەريىچىلەر خىلمۇ خىل نەزەريىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيان داۋام قىلغان پىرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسىنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، بۇ نەزەريىنى بىر مەنتىقىي كاتېگورىيىدىن يەنە بىر مەنتىقىي كاتېگورىيىگە قاراپ تەرەققىي قىلىش جەريانى بولۇپ كەلدى، ئۇ ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە، ئۇزۇلكەتسىن ئۇمۇمىيلىققا، ئابستراكتلىقتىن كونكرېتلىققا، ھېسسىي تەجرىبىدىن ئەقلىي بىلىشكە تەرەققىي قىلىپ، ئۆزىنىڭ موللۇقىنى ناياپان قىلدى. بۇ نەزەريىلەردە گەرچە ھەر خىل پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنى كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى تۇر تەلىماتى، يېقىنقى زاماننىڭ ئالدىنقى ئىككى تەلىمات تۈرىگە ئۇيۇشتۇرۇش مۇمكىن.

قەدىمكى يۇنان، رىم دەۋرلىرىدە، ئىتالىيىلىك ھوراتسى ئارىستوتېلنىڭ پىرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسىنىڭ تۇنجا ئاساسىنى قويغان ئالىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھال ھوراتسى دەۋرىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىدى. «چۈنكى سەنئەت پۈتۈن دەۋر ۋە پۈتۈن مىللەتنىڭ ئومۇمىي دۇنيا قارىشى ۋە دىنىي مۇددىئاسى بىلەن باغلانغان»[1] ھوراتسىدىن ئىلگىرىكى يۇنانلىشىش دەۋرىدە، ئالېكساندرىيە ئېقىمىنىڭ ئەدەبىيات نەزەريىسى تەتقىقاتىنىڭ مەركىزى ئافىنا پروكرېت دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ تۈرمۇش بىلەن بولغان ئىشتىبتىك مۇناسىۋىتىگە پەلسەپىۋى پىكىر يۈرگۈزۈشىنى شەكىل ۋە ماھارەتنى ئىپادىلەش جەھەتكە يۆتكەلدى. بۇ ئېقىم ئەدەبىياتنى تەجرىبە جەھەتتىن تۇرلەرگە ئايرىپ چىقتى ۋە ھەر خىل بەلگىلىمىلەرنى بەلگىلەپ، ئىجادىيەتكە بېتەكچىلىك قىلدى. ريم دەۋرىدىكى ئەدەبىيات نەزەريىسىنىڭ كۆپىنچىسى ئالېكساندرىيە ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، تاكى كلاسسىزم ئىلمىي ئېقىمىغا قەدەر تەرەققىي قىلدى. كلاسسىزمچىلار پۈتكۈل ئەدەبىيات دائىرىسىدە گرېكلارنى ئۈرنەك قىلغانىدى. ئۇنىڭ شۇ

① گېگېل: «ئېستېتىكا»، 1 - تۇم، 38 - بەت.

دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن، ھوراتسىي ئارستوتېلنىڭ ئەدەبىيات ئىدىيىسىدىكى شەكىل ئامىللىرىغىلا ۋارىسلىق قىلدى. بۇ پېرسوناژ ئوبرازى ئەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر قېتىملىق ئىنكار قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇر تەلىماتى ئەزەرىيىسى ئۇزۇن تارىخىي باسقۇچنى ئۆز بېشىدىن ئوتكۈزدى. XVII ئەسىرگە كەلگەندە، فرانسىيە كلاسسىزم دەۋرى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن ئەينى زامان تۇر تەلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۆزىنى تولۇق ناماياں قىلدى. شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىزكى، تۇر تەلىماتى ئەينى زامانداا پېرسوناژ ئوبرازى ئەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى تارىخىدا ئىنتايىن ئىجابىي رول ئوينىغانىدى. ئۇ قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتىدا ئەۋج ئېلىپ كەتكەن سىرلىق ئىدىيىلەر ۋە بىمەنە ئىپادىلەش شەكىللىرىنى بار كۈچى بىلەن چەتكە قېقىپ، پېرسوناژ يارىتىشنى چۆرىدىگەن ھالدا ۋە پېرسوناژ ئارقىلىق شەيئىنىڭ ئىچكى ماھىيىتى بىلەن مۇقەررەرلىكىنى ئەكس ئەتتۈردى. مۇرەككەپ دۇنيا ئىچىدىن بەزى ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە تېمىلارنى تاللىۋالدى. ئەمما ئۇ ھامان بىر تۇرلۇك يۈزە، تۇرغۇن مېتافىزىكىلىق ئىجادىيەت ئەزەرىيىسى بولغانلىقتىن، قوللانغان ئىپادىلەش شەكلىمۇ ئەدەبىياتىنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكىگە مۇخالىپ بولۇپ كەلدى، تۇر تەلىماتى بولسا ئىدىيىنىڭ بىۋاسىتە ئاشكارىلىنىشىنى ۋاستە قىلغان، ئۇنىڭدا يەنە ئېغىر ئېستېتىك ئىللەت ساقلانغان. شۇڭا ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭى پەيدا بولغان قارىمۇ قارشى ئەزەرىيە تەرىپىدىن ئىنكار قىلىنىدىغانلىقى مۇقەررەر. بۇ ئىككىنچى قېتىملىق ئىنكار قىلىنىش جەريانىدۇر. بۇ يېڭى قارىمۇ قارشى ئەزەرىيە باشقا بىر ئەرسە بولماستىن، يېڭى كۆتۈرۈلگەن مەرىپەت ئەدەبىياتى ئېقىمى ۋە رومانتىزم ئەدەبىيات پىكىر ئېقىمى تەرىپىدىن قىلغان ئىنىدۇۋىدۇئاللىق تەلىماتىنىڭ دەل ئۆزى.

ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىمات يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كاپىتالىزىمغا ئەگىشىپ پەيدا بولدى. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدىكى ئەسەرلەردە ئىندۇۋىدۇئاللىقنىڭ پەۋقۇلئادده گەۋدىلىنىپ چىقىشى ئىنتايىن روشەن بەدىئىي ھادىسىگە ئايلاندى. خۇسۇسەن شېكسپىر ئىجادىيىتىدە پېرسوناژ ئىندۇۋىدۇئاللىقى ۋە خاراكتېرنىڭ جانلىقلىقى، موللۇقى تېخىمۇ روشەن، گەۋدىلىك ئىپادىلەندى. شېكسپىرنىڭ بۇ خىل ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى XIX ئەسىردىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەزەرىيىگە پەۋقۇلئادده زور تەسىر كۆرسەتتى، ئەينى زامانغا مەنسۇپ يازغۇچى، شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، جانلىق، ئىندۇۋىدۇئال ئالاھىدىلىكى بولغان ئوبرازلارنى يارىتىشتا ئۆز قاراشلىرىنى نامايان قىلدى. ئەمما بەدىئىي ئوبرازنىڭ ئىندۇۋىدۇئاللىقىنى تەجرىبە ئاساسىدىن ئەزەرىيەۋى بىلىش يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈش بولسا مەرىپەتچىلىك دەۋرىدىلا بارلىققا كەلدى.

دىدرو بىلەن لېسسىڭ پېرسوناژ ئوبرازى ئەزەرىيىسىدە بۆسۈش خاراكتېرىدىكى ئىككى زور ئىشنى قىلدى: بىرى، پېرسوناژ ئوبرازىنىڭ ئىندۇۋىدۇئال خۇسۇسىيىتىنى تەكىتلىدى ۋە فرانسىيە كلاسسىزمىنىڭ تۇر تەلىماتى ئەزەرىيىسىنى تەنقىدلىدى؛ يەنە بىرى، پېرسوناژ بىلەن مۇھىتنىڭ زىچ مۇناسىۋىتىنى ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەكلىكىنى كۆرسەتتى.

گېرمانىيە ئېستېتىكىسى بايۇم گارتېن بۇ مەسىلە ئۈستىدە پەلسەپە جەھەتتىن ئىزدەندى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئېستېتىكا» ناملىق ئەسىرىدە گۈزەللىككە تەبىر بېرىپ: گۈزەللىك سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق بىلىنگەن مۇكەممەللىك، دېدى. بۇ تەبىرنىڭ بەلگىلىمىسىدە ئۇ ئەنئەنۋى قاراش بويىچە، گۈزەللىك تامامەن مۇكەممەللىككە ئىگە بولغان بولۇشنى، پۈتۈنلۈك بىلەن قىسمەتلىكنىڭ گارمونىيىسى بولغان بولۇشنى كېرەك، دېدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ مېڭىدىكى ئوبرازلارنىڭ روشەنلىكى ۋە جانلىقلىقىنى

مۇكەممەللىكنىڭ مۇھىم تەركىبى دەپ قارىدى، يەنى ئۇ ئېستېتىك ئوبيېكتنىڭ ئايرىملىقلىقى بىلەن كونكرېتلىقلىقى ۋە جانلىقلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. ئۇ: كونكرېت شەيئىلەر تامامەن ئىنىق بولىدۇ، شۇ ئايرىم شەيئىلەر توغرىسىدىكى ئىدىيىدىن شېئىرىي خاراكتېرنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن، دەيدۇ. بائۇم گارتېننىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى جەھەتتىكى تۆھپىسى شۇكى، «ئۇ يېڭى كلاسسىزمچىلار كۆككە كۆتۈرگەن ئومۇمىي ئىنسان تەبىئىتى بىلەن تۇردىن باشقا، ئايرىم شەيئىلەرنىڭ كونكرېت ئوبرازىنى بىرىنچى ئورۇنغا كۆتۈردى». ① كېيىن گېرمانىيىلىك شىرىتمۇ سەنئەت تەرەققىيات تارىخى جەھەتتىن ئۆزىنىڭ ئىندۇۋىدۇئاللىق قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ «قەدىمكى زامان فىگورا سەنئەت تارىخى» ناملىق كىتابىدا ۋىنكېلمانىنىڭ يۇنان سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى «يۈكسەك ساپلىق ۋە تىنچ ئۇلۇغلۇق» قا يېغىنچاقلاپ قويۇشتەك قارىشىنى تەنقىد قىلدى. شىرت «بەدىئىي گۈزەللىك توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە: «بەدىئىي گۈزەللىككە توغرا باھا بېرىش ۋە بەدىئىي زوقلىنىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىك توغرىسىدىكى ئۇقۇمدا» ② دەيدۇ. شىرتنىڭ بۇ قارىشى ئەينى ۋاقىتتا گېگېلنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى ۋە گېگېل ئۇنى ھازىرقى زامانداىكى ئەڭ ئۇلۇغ بەدىئىي زوق ئالغۇچى دەپ ئاتىدى. گېگېل يەنە ئۇنىڭ قاراشلىرى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىز بۇ خىل ئالاھىدىلىكنىڭ نېمىلىكىنى سۈرۈشتۈرىدىغان بولساق، بىز ئۇنىڭ ئالدى بىلەن بىر خىل مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، مەلۇم خىلدىكى ھېسسىيات، پاسىل، ۋەقەلىك، ھەرىكەت، ئايرىم شەخسلەر؛ يەنە ئۇ مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان شەكىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت بۇ بەدىئىي پرىنسىپ دەل شۇ خىل ئىپادىلەش شەكلىگە بېرىپ تاقىلىدۇ، چۈنكى ئۇ ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىكى بارچە ئايرىم ئامىللارنىڭ مەزمۇننى روشەن زاھىر ئېتىشنى ئىپادىلەشنىڭ بىر تەرکىبىي قىسمى قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ» ئوخشاش بىر دەۋردە ياشىغان ئىتالىيىلىك ۋىلو ئۆزىنىڭ «يېڭى پەن» ناملىق ئەسىرىدە شېئىرنىڭ ماھىيىتى ئۈستىدە توختالغىنىدا: «پەلسەپە ئومۇمىي ئۇقۇمدىن ھالقىپ ئۆتۈشى، شېئىر بولسا ئايرىم ۋەقەلەر ئىچىگە چوڭقۇر چۆمگەن بولۇشى ③ كېرەك» دەيدۇ. بۇ يەردە ئۇ شېئىرنىڭ ئايرىم كونكرېت ئوبرازنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى، ھەرگىزمۇ قۇرۇق بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئىتالىيىلىك دراماتورگ كولدونى: «مەن ئادەمنى ئىنچىگە كۆزىتىش ئادىتىنى يېتىلدۇردۇم، خاس خاراكتېرى بولغان شەخسلەرنى ئىگىلەيمەن»، «ئىتالىيە-لىكلەر ئاساسىي پېرسوناژ خاراكتېرىنى كۆچەيتىپ يېزىشنى، باشقىچە ئۇسلۇب يارىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ... تياتىردىكى بارلىق پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ» ⑤ دەيدۇ.

بۇ نەزەرىيىچى، يازغۇچىلارنىڭ قاراشلىرىدا، ئەينى زامان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ بەدىئىي ساھەدىكى ئىندۇۋىدۇئاللىقىنى كۆتۈرۈش تەلەپلىرى ۋە فرانسىيە كلاسسىزم تۇر نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرغانلىقى ئەكس ئەتكەن. بۇ خىل ئىندۇۋىدۇئاللىقنى تەكىتلەش ساداسى رومانتىزم ئەدەبىيات ئېقىمىدا تېخىمۇ كۈچلۈك بولدى. رومانتىزم ۋەكىللىكىدىكى ئەدەبىيات پىكىر ئېقىمى كلاسسىزم كۆككە كۆتۈرگەن تۇر نەزەرىيىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىنكار قىلدى. لېكىن بۇنداق ئىنكار قىلىش جەريانىدا، رومانتىزم ئىدىيىسىنىڭ ئاشۇرۇۋەتكەنلىكى سەۋەبىدىن، ئىندۇۋىدۇئاللىق نەزەرىيىسى يەنە بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ كەتتى، ئۇ شۇنداق تەرەققىي قىلدىكى، رومانتىزم ھەرىكىتىنىڭ كېيىنكى دەۋردىكى بۆلۈنۈشىگە

---

① جۇكوۋسكىيەن: «غەرب ئېستېتىكا تارىخى»، 1 - توم، 307 - بەت.

② ③ گېگېل: «ئېستېتىكا»، 1 - توم، 22 - بەت.

④ ⑤ ياۋروپا - ئامېرىكا كلاسسىك يازغۇچىلىرى رېئالىزم ۋە رومانتىزم توغرىسىدا»، 144 - 149 - ۋە 153 - بەتلەر.

ئەگىشىپ، ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى پاسسىپ رومانتىزمچىلار تەرىپىدىن يوزە، چىكىدىن ئاشقان، سىرلىق ئىندۇۋىدۇئال تەلىماتقا ئۆزگەردى. بۇ خىل چېكىدىن ئاشقان ئىندۇۋىدۇئاللىق نەزەريىسىگە گېرمانىيە پاسسىپ رومانتىزمى ۋەكىللىك قىلدى. ئۇچىغا چىققان ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى ئەقلىيلىكنى تامامەن چەتكە قاقتى، ئايرىم ئالاھىدە خۇسۇسىيەت ئارقىلىق ئومۇمىي، مۇقەررەر نەرسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە سەل قارىدى. ئۇ ئىندۇۋىدۇئاللىقنى ئىپادىلەشكە مەستانە بولۇپ كېتىپ، ئۇنى ئىپادىلەشنى خىيالىي، نوقۇل تاسادىپىيلىقنى قوغلىشىش دەپ چۈشەندى.

گېگېل ئەدەبىيات نەزەريىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك يەكۈنلەپ، ئۆزىنىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسىنى چوڭقۇر شەرھلىدى، ئۇ غايە توغرىسىدىكى ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن پېرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسى تارىخىدا بىر قېتىملىق زور سەكرەش مەيدانغا كەلدى. بۇ بىر خىل يېڭى، دىئالېكتىك تىپ نەزەريىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ئەمما گېگېلنىڭ پۈتۈن پەلسەپە سىستېمىسى باش - ئايىقى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن ئوبيېكتىپ ئىدىئالىزم سىستېمىسى بولغانلىقتىن، ئۇ دۇنيانىڭ مەنبەسىنى «مۇتلەق ئىدىيە»نىڭ ئۆز - ئۆزىدىن پەيدا بولغانلىقىغا يىغىنچاقلاپ قويدى ھەمدە بەدىئىي گۈزەللىكنى مۇتلەق ئىدىيىنىڭ ھېسسىي زاھىر بولۇشى دەپ قارىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئېستېتىكا سىستېمىسى پەلسەپە سىستېمىسىغا ئوخشاش ئۆزىنى ئۆزى چەكلەپ قويدى ۋە ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىلمىي نەزەريە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. روسىيىنىڭ ئىنقىلابىي دېموكراتىزمچى نەزەريىچىسى بېلىنسكى گېگېل نەزەريىسىنى تەنقىد قىلىش ئاساسىدا، تىپ نەزەريىسىنى تەرەققىي قىلدۇردى، بېلىنسكىنىڭ ئاساسىي تۆھپىسى گېگېلنىڭ «گۈزەللىك ئىدىيىنىڭ ھېسسىي زاھىر بولۇشى» دېگەن نۇقتىئىنەزەرىنى قەتئىي رەت قىلىشتىن ئىبارەت بولدى، ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تىپىكلىكىنى رېئاللىزملىق ئەدەبىياتنىڭ تۈپ پرىنسىپى سۈپىتىدە مۇقىملاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئىدىئالىزملىق تىپ قارىشىغا ئۆزگەرتتى ۋە ئۇنى رېئاللىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن زىچ بىرلەشتۈردى. يۇقىرىدىكىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، پېرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسى ئۆزۈن تەرەققىيات جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى، ئۇنىڭغا ئىنكار، ۋارىسلىق، تەرەققىياتقا ئوخشاش دىئالېكتىك ئامىللار سىڭگەن ۋە ئۇ ئۆزىنىڭ موللۇقى بىلەن جانلىقلىقىنى نامايان قىلدى. پاكىتلارمۇ تىپ تەلىماتى ئەدەبىياتنىڭ يېڭى تەرەققىياتىدا ناھايىتى زور تۈرتكىلىك ۋە يېتەكچىلىك رول ئوينىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

2

پېرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسى تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىك بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى تېخىمۇ دەققەتكە سازاۋەر مەسىلە.

ئەدەبىيات تارىخىدا پارلاق ئىجادىيەت دەۋرىدىن كېيىن ۋۇجۇتقا كېلىدىغىنى، مۇقەررەركى، نەزەريە. يۇنان ئەدەبىياتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە مول ئەدەبىي ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرى ئەدەبىيات نەزەريىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئەۋزەل شارائىت بىلەن تەمىن ئەتتى. ئارىستوتېلنىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسى يۇنان ئەدەبىياتىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقاندى. يۇنان مېفلىرى، داستانلىرى، تراگېدىيىلىرى ئارىستوتېل پېرسوناژ ئوبرازى نەزەريىسىنى مۇئەييەن ئاساسقا ئىگە قىلدى. يۇنان ئەپسانىلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا پەيدا بولغان، ئۇ چاغدا شەھەر دۆلەتلىرى بىرىيۇرۇشقا-نۇن - تۇزۇملەرگە ئىگە بولمىغان. سىنىپىي بۆلۈنۈش روشەنلەشمىگەن، شەخس بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ كوللېكتىپ

پائالیەتلەردە دىنىي مۇستەقىل ئورۇن تۇتقاندى. بۇ خىل ئەھۋال ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋە داستانلاردا ئەكس ئېتىپ باردى. خۇددى گېگېل ئېيتقاندەك: قەدىمكى زامان قەھرىمانلىرىنىڭ «ھەممىسى دېگۈدەك شەخسلەر بولۇپ، ئۇلار ئۆز خاراكتېرىنىڭ مۇستەقىللىقىغا ئاساسەن، ئۆزىنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىق ئىدىيىسىگە ئىتائەت قىلغان ھالدا، بارلىق ئىشلىرىنى خالاس ئېتەتتى ۋە ئۇستىگە ئالاتتى، ئەگەر ئۇلار ھەقانىيەت ۋە ئەخلاقنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولسا، ئۇ پەقەت ئۇلارنىڭ شەخسىي مۇددىئاسىدىن ئىدى ... شۇڭا بۇ خىل ئەھۋالدا شەخسىنىڭ ئۆزى قانۇن بولۇپ، باشقا بىر تۈزۈلۈك مۇستەقىل قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى» ①. ئارىستوتېلنىڭ پېرسوناژ ئوبرازى ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەندە ئەلۋەتتە بۇ پاكىتلارغا سەل قارىيالمايتتى. شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەڭ دەسلەپكى ئەخلاق ۋە قانۇن ئىدىيىلىرى ھەم تەبىقە تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، تراگېدىيىنىڭ ئاساس قىلغان ئەدەبىيات ئوبرازلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. ئادەم ۋىجدانىي ئەركىن ئادەم بولۇشتىن قېلىپ، خىلمۇ خىل چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدىغان بولدى. خۇسۇسەن ئارىستوتېل ياشىغان دەۋردە قوللۇق دېموكراتىك تۈزۈم تەدرىجىي يېمىرىلىشكە باشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قولدار ئاقسۆڭەكلەر مۇستەبىت تۈزۈمى ئېگىلىدى. جەمئىيەت دەرىجە، قاتلاملارغا ئايرىلدى، ئادەم بولسا توپ ۋە گۇرۇھنىڭ ئادەمگە ئايلاندى؛ ھەرقايسى سىنىپ، قاتلاملارنىڭ ئوخشىمىغان ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئورنى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئىدىيە ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پىسخىكىسىنى بەلگىلىدى. بۇ خىل دەرىجە پەرقى شۇنداق روشەن بولدىكى، تەقلىدنى مەقسەت قىلغان قەدىمكى يۇنان ئەدەبىياتىنى ئوبيېكتىپ رېئاللىقتىكى ھەر خىل دەرىجە پەرقلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئىپادىلەش ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كەتتى. نەتىجىدە شەخسنىڭ ئورنى، رولى، قىممىتى ئەھمىيەتكە سازاۋەر بولمايدىغان بولۇپ قالدى. يۇنان تراگېدىيىلىرىدە ئەخلاق بىلەن قانۇننىڭ ئادەمنى چەكلىشى جەددىي تۇس ئالدى. بىز ئارىستوتېلنىڭ «شېئىرىيەت ئىلمى» دا، ئادەمنى سىنىپىي ئورنى، دىنىي ئەھكام ۋە ئائىلە مۇناسىۋىتىدىكى ئورنى بويىچە تۇرگە ئايرىغان ئەھۋالنى كۆرۈمىز. بۇ بارلىق ئىجتىمائىي رېئاللىق ئەينى ۋاقىتتىكى كۆپلىگەن ئەسەرلەردە ھەقىقىي ئەكس ئەتتى. بۇ ئارىستوتېلنىڭ «شېئىرىيەت ئىلمى» ۋە «ئىستېلىستىكا» ستىدا جارى قىلدۇرغان تىپ قارىشى ۋە تۇر ئىجادىيەت پرىنسىپىنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبى.

ئەگەر ئارىستوتېلنىڭ پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسى مەلۇم دەرىجىدە زىددىيەتلىك ھالەتلەرنى ۋە مۇرەككەپلىكنى ئىپادىلىدى دېگەندە، ھوراتسىينىڭ مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيىسى تېخىمۇ ئاڭلىنىق، تېخىمۇ روشەن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ خىل روشەنلىك ئارىستوتېل نەزەرىيىسىدىكى تىپ ئىدىيىسىنى تەرك ئېتىپ، تۇر قارىشىنى جارى قىلدۇرغانلىقتا ئىپادىلەندى. ھوراتسىينىڭ شۇنداق قىلىشىدا چوڭقۇر دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بار، ھوراتسىي نەزەرىيىسى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوزاق مەزگىل زور تەسىر قوزغىيالىشىدىمۇ ئوخشاشلا چوڭقۇر، ئورتاق ئىجتىمائىي ئاساس بوق ئەمەس. چۈنكى رىم جەمئىيىتى يۇنان جەمئىيىتىگە قارىغاندا تېخىمۇ تىپىك، تېخىمۇ جەددىي مەنىدىكى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى. بۇ يەردە دۆلەت قانۇنى، سىنىپىي تەبىقىلەرنىڭ ئايرىمىسى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى — بۇلارنىڭ ھەممىسى تېخىمۇ روشەن، جىددىي ئىدى. رىملىقلارنىڭ يۇنانلىقلارنىڭ ئادەمگە دەرىجە ۋە گۇرۇھ ئىدىيىسى بويىچە مۇئامىلە قىلىشىنى، ئۇنى ئىپادىلىنىشىنى قوبۇل قىلغانلىقى نورمال

① گېگېل: «ئېستېتىكا»، 1-توم، 237-بەت.

ئەھۋال ئىدى. پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىردە قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ فېئودالىق تۈزۈمگە ئۆتكەنلىكىنى فېئودالىق دەرىجە تۈزۈمىنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. ھۆرلۈكلىنىڭ تۈر نەزەرىيىسىمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدى. ۋە يېقىنقى زامانغا قەدەر ۋارىسلىق قىلىندى.

XVII ئەسىردە ياۋروپا فېئودالىق جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ يۈكسەك پەللىگە يەتتى. ئۇ چاغدا فرانسىيە ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە فېئودال مۇستەبىت دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭدا بىر يۈرۈش مۇستەبىت دۆلەت قانۇنى، مۇنتەسكىيەنىڭ تەبىقە تۈزۈمى ۋە ئۇلارغا مۇناسىپ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىمۇ بولغان ئىدى. تۈر تەلىماتى بۇ خىل ئىجتىمائىي ئاساسنىڭ ئىپتىدائىي مۇۋاپىق ئىجادىيەت پرىنسىپى سۈپىتىدىكى قەدىرلەندى.

يېقىنقى زامان كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، فېئودالىق دەرىجە تۈزۈمىمۇ يېمىرىلدى، ئۇنىڭ ئورنىنى كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەت ئىگىلىدى. قاتمال، ئۆزگەرمەس فېئودالىق دەرىجە تۈزۈمىگە ئەركىن رىقابەت شىددەت بىلەن زەربە بەردى. ئىدىئولوگىيە جەھەتتە ئەكس ئەتكىنى بۇرژۇئا ئىدىئولوگىيىسىنىڭ كونا فېئودالىق ئىدىئولوگىيىنى ئىنكار قىلىشى بولدى. كاپىتالىزمنىڭ ئەركىن رىقابىتى ئىندىۋىدۇئاللىق تەلىماتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى بولۇپ قالدى. فېئودالىق دەرىجە تۈزۈمى بىلەن كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەت تامامەن قارىمۇ قارشى بولغانلىقتىن، ئۇلارنى مۇرەسسە قىلىپ بولمايتتى. پېرسوناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىدە ئىپادىلەنگىنى تۈر تەلىماتى بىلەن ئىندىۋىدۇئاللىق تەلىماتىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى بولدى.

تۈر تەلىماتى بىلەن ئىندىۋىدۇئاللىق تەلىماتى گەرچە ئومۇمىي ئىنسان ماھىيىتىنى ئۆزىنىڭ ئىدىئولوگىيە ئاساس قىلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا روشەن پەرقمۇ مەۋجۇت، ئۇلارنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرى ئوخشىمايدۇ. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئومۇمىي ئىنسان ماھىيىتى شەخسىيەتچىلىكىنى يادرو قىلغان ئىنسانپەرۋەرلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەت گۈللىنىشىنى دەۋرىدىكى دىن ۋە فېئودالىق ئىسكەنجىلەرگە قارشى تۇرۇش كۆرۈنىشىدە تەرەققىي قىلدى. ئۇ ئادەم تەبىئىتىنىڭ ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. بۇرژۇئازىيە ئەركىن رىقابەت بىلەن شەخسىيەتچىلىكنى مۇۋاپىق، ئومۇمىي ھەقىقەت دەپ قارىدى. بۇ خىل شەخسىيەتچىلىكنى مەركەز قىلغان ئومۇمىي ئىنسان ماھىيىتى نەزەرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، بۇرژۇئازىيە شەخسىنىڭ رولى ۋە ئىندىۋىدۇئالنى ئەركىنلىككە ئوخشاش ئاممىلارنى كۆچىنىڭ بىرىنچە تەرغىپ قىلدى. ئىندىۋىدۇئاللىق تەلىماتى دەل مۇشۇ ئىدىيە ئاساسىغا قۇرۇلدى. تۈر تەلىماتى پەيدا بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان دەۋردە، شەخسنىڭ ھېسسىياتى، قىممىتى، ئورنى ۋە رولى سەل قارالغان، ھەتتا بېسىمغا ئۇچرىغان ئىدى. ئەخلاق، روھ ۋە قانۇنلار شەخسنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ئىدىيىسىنى ئىسكەنجىگە ئالغانىدى. شەخسنىڭ قىممىتى بىلەن رولى جەمئىيەت تەرىپىدىن شۇ دەرىجىدە سەل قارالغانلىقى، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئەكس ئېتىپ، بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە بولۇپ شەكىللەندى.

يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شەخسنىڭ رولى، ھېسسىياتى، قىممىتى ۋە ئېركىنلىكى قاتارلىقلار مۇئەييەنلەشتى. شەخسنىڭ مەنپەئىتى بىلەن ئەركىنلىكى ئالاھىدە تەكىتلەنگەنلىكتىن، شەخس بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا كەسكىن قارىمۇ قارشىلىق پەيدا بولدى. بۇ خىل ئەھۋال ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئەكس ئېتىنەي قالمىدى، يازغۇچى يېگانە ئادەمگە مۇستەقىل سۈبىستانسىيە ۋە ئىجتىمائىي سۈبىستانسىيە سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدىغان، پۈتۈن دىققىتىنى تۈرنى ئىگىلەشتىن شەخسنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەقىق قىلىشقا بۇرايدىغان، شۇنىڭ بىلەن ئايرىم ئادەمنى جەمئىيەتنىڭ مۇستەقىل ھۆجەيرىسى سۈپىتىدە يارىتىدىغان ۋە تەسۋىرلەيدىغان بولدى. شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، ئىندىۋىدۇئاللىقتا سەل

قاراش یاکی ئەھمیەت بېرىش، ئۇنى بېسىش یاکی كۆتۈرۈش جەھەتلەردىكى ھەر خىل پوزىتسىيە تۈر تەلىماتى بىلەن ئىندۇئىدۇئاللىق تەلىماتى، تىپ تەلىماتىنى بۆلۈدىغان بىر بۆلگۈچتۇر.

3

ئادەمنى ھەر خىل چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭغا ھەر خىل مۇئامىلە قىلىش پەلسەپىدىكى شەيئىلەرنىڭ ئايرىملىقى بىلەن ئومۇمىيلىقى مۇناسىۋىتىنى بىلىشتىن ئىلگىرى پەرقلىنىدۇ. ئايرىملىق بىلەن ئومۇمىيلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بىلىش جەھەتتە ئوخشاش بولماسلىقى تۈر تەلىماتى، ئىندۇئىدۇئاللىق تەلىماتى ۋە تىپ تەلىماتىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى تۈپ ھالىتىنى بەلگىلىگەن. ئايرىملىق بىلەن ئومۇمىيلىقتىن ئىبارەت پەلسەپىدىكى بۇ مۇھىم مەسىلىنىڭ پېرسونالىز ئوبرازى نەزەرىيىسى بىلەن زىچ باغلىنىشىدىكى سەۋەب شۇكى، قەدىمكى زامان يۇنان ئەدەبىياتى ئۇستىدە نەزەرىيەۋى تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئاساسەن پەيلاسوپلار ئورۇنلىغان. ئۇلارنىڭ پەلسەپە ئىدىيىلىرى ۋە تەھلىل يۈرگۈزۈش ئۇسۇللىرى مۇقەررەر ھالدا ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تەتقىقاتىدا ئەكس ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى نەزەرىيىسىنىمۇ پەيلاسوپلار بەرپا قىلدى. شۇڭا ئۇلار ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئادەم تەتقىقاتىنى پەلسەپە ساھەسىدىكى ئادەم تەتقىقاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ باردى.

ئىنسانىيەت ئىدىيە تەرەققىياتىنىڭ تارىخىدىن قارىغاندا، قەدىمكى زامان ۋە يېقىنقى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ بۇ مەسىلە ئۈستىدىكى بىلىشى ھەر خىل بولۇپ كەلدى. قەدىمكى زامان كىشىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى پەرقلەندۈرۈش ئوڭاي ئىش ئەمەس ئىدى. سوقراتتىن ئىلگىرىكى پەيلاسوپلار، مەسىلەن، ئىلىيا ئېقىمىغا مەنسۇپ بولغان پارمېنىد ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىقنىڭ پەرقى بولمىغانلىقىنى غۇۋا ھېس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كونكرېت مەسىلىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويالمىغان، قەدىمكى زامان پەيلاسوپلىرى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، ئومۇمىيلىقنىلا كۆرۈپ، ئايرىملىقنى كۆرەلمىگەن. ئەمما، ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىق ئەزەلدىن مەۋجۇت نەرسە ئىدى. سوقرات تۇنجى بولۇپ ئايرىم شەيئىلەر ئىچىدىن ئومۇمىيلىقنى ئىزدىگەن بولدى - يۇ، لېكىن ئومۇ مەسىلىنى تەلتۆكۈس ھەل قىلالمىدى. پلاتون كونكرېت شەيئى بىلەن «ئىدىيە» نىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى، يەنى ھەرقانداق بىر شەيئىدە بىر «ئىدىيە» بولىدۇ دېدى. «ئىدىيە» شەيئىنىڭ ئورتاقلىقى بولۇپ، ئۇنىڭچە، ئايرىملىق ئومۇمىيلىقتىن پەيدا بولۇشى كېرەك. «مېتافىزىكا» دېگەن كىتابتا ئارىستوتېل ئۆز ئۇستازىنى تەنقىدلەپ: «ئومۇمىيلىق ئايرىملىقتىلا مەۋجۇت» دېدى. ئەمما ئۇ ئايرىملىقتىكى ئومۇمىيلىق پەقەت ئايرىملىقنىڭ ئالدىدا بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئارىستوتېل پەلسەپىدىكى ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىق ئىدىيىسىنى بەدىئىي ئوبرازنىڭ ئورتاقلىقى بىلەن خاسلىقى، تۈر بىلەن ئايرىملىقا ئوخشاش ھادىسىلەرگە تەتبىقلاپ، زىددىيەت ۋە قالايمىقانچىلىق ئىچىگە كىرىپ قالدى. مانا بۇ ئارىستوتېلنىڭ «شېئىرىيەت ئىلمى» ۋە «ئىستېلىستىكا» نامىلىق ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تىپ ئىدىيىسىنىڭ دېئالېكتىكىسى ۋە تۈر ئىدىيىسىنىڭ شەكىلۋازلىق بەدىئىي قارىشىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى.

ئومۇملۇق بىلەن ئايرىملىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى يېقىنقى زامان پەلسەپىسى، بولۇپمۇ گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلدى. گېگېلنىڭ «ئىدىيە» ئۇقۇمى بىر خىل سىرلىق دېئالېكتىك ئۇقۇم بولۇپ، گېگېلدا ئومۇملۇق پەقەت ئايرىملىق ئىچىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىدىيە ئېنىق بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، ھەرقانداق بىر ئۇقۇم يەككە ۋە ئالاھىدە نەرسىلەر بىلەن باغلانمىغاندا ئۇقۇم بولۇپ

شەكىللەنمەيدۇ، چۈنكى ئۇقۇم ئايرىم نەرسىلەرنى تەتقىق قىلغانلىقنىڭ نەتىجىسى؛ يەنە ئارىلىق بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتمىغاندا، ئاللىقاچان شەكىللەنگەن ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنى ئۆستىدە تەپەككۇر يۈرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا گېگېل گۈزەللىكنىڭ تەبىرىنى «گۈزەللىك — ئىدىيىنىڭ ھېسسىي زاھىر بولۇشى،» دەپ بېكىتكەن ۋە بۇ خىل زاھىر بولۇش شەكلى پەقەت كونكرېت شەيئىي جەھەتتىكىلا زاھىر بولۇش ئىكەنلىكىنى تەكتلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تېپ ئۇقۇمىنى يەككە ھېسسىي ئوبراز دائىرىسىدە بەلگىلەپ، تىپىك ئوبرازنىڭ ئىندۇۋىدۇئال ئالاھىدىلىكىنى تەشەببۇس قىلغان.

قەدىمكى زامان ئېستېتىكلىرى يەككە بەدىئىي ئوبرازنى «ئومۇمىيلىق»نىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، مەلۇم خىلدىكى نۇقتىئىينەزەرنىڭ گەۋدىلىنىشى، دەپ قارىدى. ئومۇمىيلىقنى يەككە مەۋجۇدىيەت دەپ قارايدىغان پەلسەپىۋى بىلىش تۈر ئىجادىيەتى پرىنسىپى بىلەن بىرلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ بىر خىل يۈزەلىكنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ خىل ئەھۋال توپ - توغرا فرانسىيە كلاسسىزم دەۋرىگە قەدەر سوزۇلدى. يېقىنقى زامان پەيلاسوپ ۋە ئېستېتىكلىرى ئايرىلىق ياكى ئالاھىدىلىكنى تەكتلەپ ئومۇمىيلىققا سەل قارىدى، كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى رىم دەۋرىدە ئومۇمىيلىقنى يەككە مەۋجۇت بەدىئىي ئوبراز دەپ قاراشتىن پاسسىپ رومانتىزمنىڭ ئوبراز قارىشىغا قەدەر بولغان جەريان، يەنە كانت بىلەن گېگېلنىڭ ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىلمىقنىڭ بىرلىككە كەلگەن بەدىئىي ئوبراز قارىشىنىڭ پۈتۈن جەريانىي كىشىلەرنىڭ بەدىئىي ئوبرازنى ئۈزلۈكسىز بىلىشىدىكى دېئالېكتىك تەرەققىيات جەريانىدۇر. شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، پېرسۇناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئۇچ تۈرلۈك ھالەت بەدىئىي ئوبرازنى پەلسەپە جەھەتتىن بىلىشنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشقانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىلمىقنىڭ دېئالېكتىك مۇناسىۋىتى — پېرسۇناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ پەلسەپە ئاساسى. پېرسۇناژ ئوبرازى نەزەرىيىسىنىڭ خىلمۇ خىل شەكلى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئەنە شۇ ئاساستا قانات يايغان.

4

ئەدەبىيات — ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى بىلىشىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئەدەبىيات شەيئىنىڭ ئومۇمىيلىقىنى ۋە جەمئىيەت تۈرمۇشىنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكتىن، ئالاھىدە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مەنبەدىن ئېيتقاندا، ئومۇمىيلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش، شەيئىنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىش — ھەرقانداق بىر سەنئەت تۈرىنىڭ ئورتاق مەقسىتى. بۇ مەقسەت پېرسۇناژ ئوبرازىنىي يارىتىشقا مەركەزلەشكەن. مەسىلىنىڭ تۈگۈنىمۇ قانداق ئەكس ئەتتۈرۈش ياكى قانداق ۋاسىتە، ئۇسۇل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشتە. گىيوتى ئۇنى «ئومۇمىيلىق ئۈچۈن ئالاھىدىلىكنى تېپىش» كېرەكمۇ ياكى «ئالاھىدىلىك ئارقىلىق ئومۇمىيلىقنى گەۋدىلەندۈرۈش» كېرەكمۇ دېگەنگە ئومۇملاشتۈردى. ئابستراكت ئۇقۇمنى ئاساس قىلىش كېرەكمۇ ياكى ھېسسىي ھادىسىنى ئاساس قىلىش كېرەكمۇ؟ مانا بۇ تۈر تەلىماتى بىلەن ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتىنىڭ، تىپ تەلىماتىنىڭ ئەدەبىي ئومۇملاشتۈرۈش شەكلىدىكى تۈپ پەرقى.

تۈر تەلىماتى ئابستراكت ئۇقۇمنى ئاساس قىلغان بولىدۇ، ئۇنىڭ تۈپ مەقسىتى ئورتاقلىقنى گەۋدىلەندۈرۈشتۈر. ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىلىق، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىق، ماھىيەت بىلەن ھادىسە، مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىقنىڭ بىرلىك گەۋدىسىدە ئالدىنقى تەرەپ زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى بولىدۇ، بەلكى ئابستراكت ئىدىيە بولىدۇ، مەسىلەن، ئەخلاق، ئەقىلىيلىك، شان - شەرەپ، جەسۇرلۇق، ياۋۇزلۇقلارنىڭ بىۋاستە زاھىر ئېتىلىشى كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك تەلەپلىرىنى قاندۇرىدۇ.

بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ۋاستىسى جەھەتتە دائىم دېگۈدەك ئورتاقلىقتىن خاسلىققا، ماھىيەتتىن ھادىسىگە، مۇقەررەرلىكتىن تاسادىپىيلىققا ئۆتۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بولىدۇ. پىرسونازنى تۇر تەلىماتى بويىچە يارىتىلغاندا، ئادەتتە تۇرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى روشەن گەۋدىلىنىپ، ئورتاقلىق ۋەكىللىك قىلغان ئابستراكىت ئىدىيە ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ چىقىدۇ؛ ئىندۇۋىدۇئاللىق بولسا تۈتۈق بولىدۇ، ھەتتا يوقىلىپ كېتىدۇ. ئىندۇۋىدۇئاللىقتىكى بەكمۇ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەرسىلەر ئومۇميلىققا ئىگە ئامىللارنى چەتكە قاقىدۇ. ئالاھىدىلىكلەرنى ئومۇملاشتۇرۇشتا تاسادىپىي ھادىسىلەر ئورتاق، ئومۇميلىققا ئىگە شەيئىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى چەتكە قاقىدۇ. تىپ تەلىماتى دېگەنلىك ئالاھىدىلىك ئارقىلىق ئومۇميلىقنى زاھىر ئېتىش دېگەنلىك بولۇپ، بۇنىڭدا بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش شەكلى كونكرېت، ئايرىم ھېسسىي شەيئىي ئارقىلىق ئومۇمىي ئامىللارنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى، شەيئىنىڭ ماھىيىتى بىلەن قانۇنىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىق، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىق، ماھىيەت بىلەن ھادىسىنىڭ بىرلىكىدە كېيىنكى تەرەپ گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولىدۇ ۋە كېيىنكى تەرەپ ئارقىلىق تېخنىمۇ مول، تېخنىمۇ ئومۇملاشقان، تېخنىمۇ چوڭقۇر ئومۇميلىق زاھىر ئېتىلىدۇ. شۇڭا تىپ كۆرسەتكەن ئىجتىمائىي مەزمۇننىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن كەڭلىكى تۈرگە قارىغاندا تېخنىمۇ كەڭ بولىدۇ، بۇنىڭدا ماھىيەت بىلەن قانۇنىيەتنى تېخنىمۇ روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، بۇلار ئەدەبىياتنىڭ ئېستېتىك ماھىيىتىنگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. تىپ ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتىدىكى خاراكتېرنىڭ ئىندۇۋىدۇئاللاشتۇرۇلۇشىغا قارىغاندا تېخنىمۇ جانلىق، مول، روشەن، چىن ۋە ئوبيېكتىپ بولىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا شۇنى بايقايمىزكى، تۇر تەلىماتى، ئىندۇۋىدۇئاللىق تەلىماتى ۋە تىپ تەلىماتىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى، ئىدىيىتى ئاساسى، بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش شەكلى ھەر خىل بولغانلىقتىن، ئۇلار سۈپەت جەھەتتە بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئۇقۇملاردۇر، خۇسۇسەن تۇر تەلىماتى بىلەن تىپ تەلىماتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەگەر ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مىقدار مۇناسىۋىتىنىلا كۆرۈپ، سۈپەت پەرقىنى كۆرمىگەندە، كونكرېت پېرسونازۇ ۋە ئەسەرگە باھا بېرىشتە نۇقسان كېلىپ چىقىدىغانلىقى ئېنىق.

ھەمكارلىق ۋە سىرتقا يۈزلىنىش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تۈپ يولى

ھېكىم زۇنۇن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ھەمكارلىق ۋە سىرتقا يۈزلىنىشنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تۈپ يولى ئىكەنلىكى ئۈستىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىشنىڭ ئەھمىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا بايان قىلىنىدۇ.

بازار ئىگىلىكى، ئۇنىڭ ماھىيەتىدىن ئالغاندا، ئېچىۋېتىلگەن ئىگىلىكتۇر. بۇنى بازار ئىگىلىكىنىڭ رولى بەلگىلىگەن، بازار ئىگىلىكى بايلىقلارنى تەقسىملەش، ئىقتىساد، سودا، پەن - تېخنىكا ئالماشتۇرۇش، ھەمكارلىقنى يولغا قويۇش، مەبلەغ ۋە بايلىقتىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى بازار ئىگىلىكى بولۇپ، ئۇنىڭدا سوتسىيالىزمغا خاس خۇسۇسىيەت بولغاندىن سىرت، يەنە بازار ئىگىلىكىنىڭ باشقا ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ھەم مەملىكەت ئىچىگە ئېچىۋېتىلىپ، بۆلۈنمە ۋە قامال ھالەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىقتىسادىي بىرلىشىشنى ھەم يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ھەم ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇپ، ھەرقايسى ئاللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، تېخنىكا ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلار مۇقەررەر ھالدا بارغانسېرى كۆپىيىدۇ، سەرپ قىلىنىدىغان مەبلەغمۇ كۆپىيىدۇ، ئارتۇق بايلىق ۋە تاۋار خەلقئارا بازارغا سېلىنىپ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. يېتىشمەيۋاتقان بايلىق، مەبلەغ، مەھسۇلات چەت ئەلدىن كىرگۈزۈلۈپ تولۇقلىنىدۇ. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەجرىبىلىرى ئىسپاتلىدىكى، بىر سوتسىيالىستىك دۆلەت بىر قەدەم تېز تەرەققىي قىلماقچى ۋە ئالغا ئىلگىرىلىمەكچى بولىدىكەن، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مەبلەغ ۋە بازاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، باشقا ئەللەر، رايونلار بىلەن ئىقتىساد، سودا، پەن - تېخنىكا قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىقنى كەڭ يولغا قويۇپ، ئىنسانلارنىڭ بازلىق مەدەنىيىتىدىن ئۈتۈملۈك پايدىلىنىپ، خەلقئارا رىقابەتكە ئاكتىپ قاتنىشىشى، تاشقى سودىنى پائال راۋاجلاندۇرۇشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىنى تېخىمۇ تېز، تېخىمۇ ياخشى راۋاجلاندۇرالايدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تولۇق راۋاجلاندۇرالايدۇ.

ئىشكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى يولغاقويۇش — ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ خەلقئارالىشىشىدىكى مۇقەررەر يۈزلىنىش. ھازىر ئىجتىمائىي تۇرمۇش بارغانسېرى خەلقئارالاشماقتا. بۇنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

1. خەلقئارادىكى كەسىپلەرگە بۆلۈنۈپ ھەمكارلىشىش ئىلگىرىكى ئوخشاشمىغان تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتى ھەمكارلىقىدىن تارماقلار ئىچىدىكى ئىش تەقسىماتى ھەمكارلىقىغا تەرەققىي قىلدى. ئىلگىرى ھەرقانداق مەملىكەت ياكى تارماق بىرەر خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى خەلقئارادىكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن تۆۋەنلىتەلىسە، شۇ خىل تاۋار نىڭ ئايرىم بۆلەكلىرىنى مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى. شۇڭا نۆۋەتتە دۇنيادىكى نۇرغۇن مەھسۇلاتلار خەلقئارا ئىش تەقسىماتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ قالدى. ھازىر ئىشلەپچىقىرىلىۋاتقان مەھسۇلاتلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئەنە شۇنداق ئوخشىمىغان تارماقلارنىڭ ھەمكارلىقى ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىلماقتا.

2. خەلقئارا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كۈنسايىن كېڭەيمەكتە. ھازىرقى خەلقئارا مۇناسىۋەت ئادەتتىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىدىن كۆپ تەرەپلىمە مۇناسىۋەتكە، مەسىلەن، پەن - تېخنىكا ئالماشتۇرۇش، پۇل مۇئامىلىسى، مۇلازىمەت ھەمكارلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتلەرگە راۋاجلىنىپ، دائىرىسى كېڭەيمەكتە، سانىمۇ كۆپەيمەكتە. مەيلى تەرەققىي قىلغان مەملىكەتلەر بولسۇن، مەيلى تەرەققىي قىلۋاتقان مەملىكەتلەر بولسۇن، ھەممىسى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، يېتەرسىزلىكلىرىنى تولدۇرۇشقا مۇھتاج. شۇڭا بارلىق مەملىكەتلەر ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرماقتا.

3. خەلقئارا پەن - تېخنىكا ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىق كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلماقتا. ھازىرقى دۇنيادا ھەرقانداق بىر مەملىكەتنىڭ پەن - تېخنىكىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇلارنىڭ يەنىلا ئۆزئارا ھەمكارلىشىشىغا توغرا كېلىدۇ. ھازىر پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى ئىش تەقسىماتى بارغانسېرى ئىنچىكىلەشمەكتە، تۇرلىرىنمۇ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. بۇ ھال ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەرقانداق بىر مۇھىم تەتقىقاتتا بولغان بۆسۈش نۇرغۇن پەنلەرنىڭ ھەمكارلىقىدىن ئايرىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمىزمۇ باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىساد، تېخنىكا ئالماشتۇرۇشتىن ئايرىلالمايدۇ. دېمەك بىز سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقئارا ئىش تەقسىماتىغا قاتنىشىپ، دۇنياۋى بازارغا يۈزلىنىش ئارقىلىق دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشىمىز لازىم.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئىشكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىشكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. دۆلىتىمىز تەرەققىي قىلىۋاتقان سوتسىيالىستىك دۆلەت، تېرىلغۇ يېرى ئاز، نوپۇسى كۆپ، تېخنىكا ئاساسى ئاجىز، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشتا دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقىمىز كۆپ، بىزدە مەبلەغ يېتىشمەسلىك ئېھتىياجى ئىنچىكە، زامانىۋى يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش سەۋىيىمىز ۋە تەجرىبىمىز كەمچىل. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۇنيادىكى ھەرقانداق مەملىكەتنىڭ ئىلغار تېخنىكىسى ۋە ئىلغار باشقۇرۇش تەجرىبىسىنى ئەينەك قىلىپ،

ئۇنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئوچۇن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋەتكەندە، خەلقئارا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىي ئەمگەكنى تېجەپ، بىر قەدەر ياخشى ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ، بولۇپمۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى، تېخنىكا سەۋىيىسى جەھەتتە پەرق مەۋجۇت، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئۆز ئالدىغا ئارتۇقچىلىقى ۋە يېتەرسىزلىكى بولىدۇ. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىپ، خەلقئارا ئىش تەقسىماتىي ۋە ھەمكارلىقتا قاتناشقاندىلا، ئىجتىمائىي ئەمگەكنى تېجەپ، بىر قەدەر ياخشى ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئېرىشىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمىزنى تېزلىتەلەيمىز ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز.

ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋەتكەندە، چەت ئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدىكى مەبلەغ يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى كۆچەيتكىلى بولىدۇ. 1978-يىلدىن بۇيان، ئېلىمىزدە چەت ئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىپ سېلىنغان قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ يىلمۇ-يىل كۆپىيىپ كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىنغانلىقى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋەتكەندە، ئىچكى-تاشقى بازار ۋە مەبلەغدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئىگىلىكىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ. دۆلىتىمىز تاشقى بازار ئارقىلىق ئىمپورت قىلغان نەرسىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزىمىزدە يوق نەرسىلەر ۋە ئىلغار تېخنىكا ئەسلىھەلىرى بولۇپ، بۇ نەرسىلەر دۆلىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىلىق قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەشتە، سانائەت قۇرۇلمىسىنى سەرخىللاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

ئىشكىنى ئېچىۋېتىش ئارقىلىق ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە كىرگۈزگەندە، ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى مەلۇم بوشلۇقلىرىنى تولدۇرۇپ، تېخنىكا ئۆزگەرتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇ جەھەتتە تەرەققي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن بولغان پەرقىمىزنى كىچىكلىتىپ، دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە بالدۇرراق يېتىشۇبلىشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇلىدۇ.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى، پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش لازىملىقىنى، بۇنىڭدىن مەقسەت پەن - تېخنىكا سەۋىيىمىزنى دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈش ئىكەنلىكىنى كۆپ قېتىم تەكىتلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز باشقىلارنىڭ بىزگە پايدىلىق بولغان نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىزنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشىمىز لازىم. ئېچىۋېتىلگەن بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىدىنى تېخنىكا ئارقىلىق تاشلاپ، دۇنياغا يۈزلىنىشىمىز كېرەك. ئېچىۋېتىلگەن بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى، دۆلەتنىڭ ئۇنۇمىنى يىلسايىن ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئىنسانلار ياراتقان بارلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىزنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم.

زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىشتىن توغرىسىدا

كۇلىيا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشنىڭ تۈرتكىسىدە، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ۋە ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش جەريانىدىكى ئىسلاھات مۇناسىپسى تۆت باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىنىدۇ.

پارتىيە 14 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارىدا زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش مەسىلىسى بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەملىكىتىمىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئىسلاھاتنىڭ ئەڭ مۇھىم، ئەڭ قىيىن يېرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى خارخانىلارنى ئىسلاھات قىلىشتۇر. پارتىيە 14 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارارى» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «زامانىۋى كارخانا تۈزۈمى ئورنىتىش ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇقەررەر تەلىپى، دۆلەت كارخانىلىرىمىزنىڭ ئىسلاھات نىشانى». مانا بۇ پارتىيىمىز 15 يىللىق ئىسلاھات ئەمەلىيىتى ئارقىلىق تاللىۋالغان كارخانا ئىسلاھاتىدىكى يېتەكچى نىشاندۇر.

1. مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

15 يىلدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ كارخانا ئىسلاھاتى تۆۋەندىكىدەك تۆت باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى:

بىرىنچى باسقۇچ. بۇ باسقۇچتا، يەنى ئىسلاھاتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، مەمۇرىي ئورۇنلارنى ئىخچاملاپ، ھوقۇقنى قويۇپ بېرىش، باجنى كېمەيتىپ، پايدا يەتكۈزۈش ۋە ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىشتەك ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇ بېسىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغان تارىخىي جەريان بولۇپ، ئۇ ئىسلاھاتنىڭ دەسلەپكى قەدەمدىكى ياشلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ. بۇ باسقۇچتا، 1984 ـ يىلى «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى» دا ئىككى خىل ھوقۇق مەسىلىسى، يەنى مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىۋېتىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغاقويۇلدى. 1986 ـ يىلدىن 1987 ـ يىلغىچە 90% نى ئىگىلەيدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

ئۈچىنچى باسقۇچ. بۇ باسقۇچتا، يەنىلا كۆپ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى پاي چېكى تارقىتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، كارخانىلارنى قوشۇۋېتىش ۋە بىرلەشتۈرۈش، كارخانىلار گۇرۇھىنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى.

تۆتىنچى باسقۇچ. بۇ باسقۇچ 1992-يىلنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن باشلانغان بولۇپ، بۇ باسقۇچتا، مەركەز خىزمەت يىغىنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ بازار ئىگىلىكىگە يۆزلىنىشىنى كۆرسىتىپ بەردى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ئىسلاھاتنىڭ ماھىيىتى مۇھىم ئامىل، دېمەك، يۆتكىلىدىغان ئىسلاھات تەدبىرلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ئارقىسىدا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش هوقۇقى بۇرۇنقىغا قارىغاندا زور دەرىجىدە كېڭەيدى، ھەرتەرەپلىمە قىممەتكە كۆچەيدى. قىسقىسى، بۇ مەزگىلدىكى ئىسلاھاتتا مەلۇم نەتىجىلەرگە ئېرىشتۇق. ئەمما كارخانا ئىسلاھاتىدىكى بىرنەچچە تۈپ مەسىلە ھازىرغىچە ھەل بولماي كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىرىنچىسى، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش مەسىلىسى؛ ئىككىنچىسى، كارخانا مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسى، ئەڭ مۇھىمى ئىقتىسادىي تۈزۈم تۈزۈەن بولۇش مەسىلىسى. بۇنىڭ ئەۋەلقىسى كۆپ تەرەپلىمە ئىزدەنگەن بولساقمۇ، بەزى ئاساسلىق مەسىلىلەر تۈپتىن ھەل بولۇپ كەتكىنى يوق، بولۇپمۇ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمى مەسىلىسى تۈپتىن ھەل بولغىنى يوق. مال مۈلۈك هوقۇقى مۇناسىۋىتى مەسىلىسى ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىشتىكى تۈتقىلىق مەسىلە بولۇپ، بۇ مەسىلە ئېنىق ئايرىلمىغاچقا، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش، ئىگىلىك مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىش، ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىش، پايدا زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەر ھەل بولماي كەلمەكتە. شۇڭلاشقا مال مۈلۈك هوقۇقىنى قانداق قىلىپ ئېنىق ئايرىش مەسىلىسى يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان نەزەرىيە ساھەسىدىكىلەر، ئىقتىسادىي ساھەسىدىكىلەر، ۋە كارخانا ساھەسىدىكىلەر قايتا قايتا مۇزاكىرە ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتقان تۇرقىلىق مەسىلە بولۇپ قالدى، شۇنداقلا بۇ زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەبتۇر.

2. ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنىڭ يادرو مەسىلىسى

ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنىڭ يادروسى نېمە؟ ئۇنىڭ مېغىزى نېمە؟ «قارار»نىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا بولۇشى لازىم: كارخانا باشقۇرۇش سۇپىتىدە بېگەندە سۇپەتنى باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش ھەمدە پۇتۇن كارخانىنىڭ زامانىۋى ۋە ئىلمىي باشقۇرۇلۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆتىنچى، يىراقنى كۆزلەيدىغان، بازار ئىگىلىكىگە ماسلىشالايدىغان كارخانا زېھىنىيىتىنى يېتىلدۈرۈش بولۇشى كېرەك. بۇ ناھايىتى مۇھىم ئامىل. كارخانىدا ياخشى بىر زېھىنىيەت يېتىلدۈرۈلىدىغان بولسا، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنىڭ ئۆزگەرتىلىشىنى، تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ سۈرئىتى تېز بولىدۇ، شۇنداقلا باشقۇرۇش ئىشلىتىرىنىڭ سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى بولىدۇ. دېمەك، بىز كارخانا ئىشلاھاتىدا، نۆرمۇن تەدبىرلەرنى قوللانغان ۋە كۆپ تەرەپلىمە ئىزدەنگەن بولساقمۇ، بەزى ئاساسلىق مەسىلىلەر تۈپتىن ھەل بولۇپ كەتكىنى يوق، بولۇپمۇ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمى مەسىلىسى تۈپتىن ھەل بولغىنى يوق. مال مۈلۈك هوقۇقى مۇناسىۋىتى مەسىلىسى ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىشتىكى تۈتقىلىق مەسىلە بولۇپ، بۇ مەسىلە ئېنىق ئايرىلمىغاچقا، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش، ئىگىلىك مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىش، ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىش، پايدا زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەر ھەل بولماي كەلمەكتە. شۇڭلاشقا مال مۈلۈك هوقۇقىنى قانداق قىلىپ ئېنىق ئايرىش مەسىلىسى يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان نەزەرىيە ساھەسىدىكىلەر، ئىقتىسادىي ساھەسىدىكىلەر، ۋە كارخانا ساھەسىدىكىلەر قايتا قايتا مۇزاكىرە ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتقان تۇرقىلىق مەسىلە بولۇپ قالدى، شۇنداقلا بۇ زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەبتۇر.

2. ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنىڭ يادرو مەسىلىسى

ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنىڭ يادروسى نېمە؟ ئۇنىڭ مېغىزى نېمە؟ «قارار»نىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا

يىغىنچاقلاپ مۇنداق دېيىلگەن: «بازار ئىگىلىكىنىڭ تەلىپىگە ماسلاشقان، مۇلۇك ھوقۇقى ئېنىق بولغان، ھوقۇق بىلەن مەسئۇلىيەت روشەن بولغان، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانا ئايرىۋېتىلگەن، باشقۇرۇش ئىلمىي بولغان زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ مېغىزىدۇر. بۇنىڭدا مۇلۇك ھوقۇقى ئېنىق بولۇش دېيىلگىنى ئۇنىڭ يادروسىدۇر. شۇڭلاشقا «قارار»دا بۇ مەسىلە بەش خىل خۇسۇسىيەتكە ئايرىپ بېشىپ بېرىلگەن.

ئۇنداقتا، يادرو مەسىلىسىنى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى دۆلەت مۇلكىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى كىمنىڭ ئىلكىدە بولۇش مەسىلىسى، يەنە بىرى كارخانىلار زادى قانداق ھوقۇقنى تەلەپ قىلىدۇ دېگەن مەسىلە. «قارار»دا زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى كۆرسىتىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىدە «مۇلۇك ھوقۇقى مۇناسىۋىتى ئېنىق، كارخانىلاردىكى دۆلەت مۇلكىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى دۆلەت ئىلكىدە بولىدۇ». دېمەك، بۇ مال - مۇلۇكلەر قانداقتۇر بىرەر ئورۇن ياكى مەلۇم تارماقلارغا مەنسۇپ ئەمەس، ئەمما ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە تارماقلار دۆلەتنىڭ ھاۋالىسى بويىچە دۆلەت مۇلكىنى نازارەت قىلسا ۋە باشقۇرسا بولىدۇ. «قارار»دا يەنە مۇنداق دېيىلگەن: «كارخانىلار دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەبلەغ چىقارغۇچىلار-نىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن شەكىللەنگەن بارلىق قانۇنىي ئىگىلىك مۇلۇك ھوقۇقىغا ئىگە». بۇ بىر يېڭى ئۇقۇم بولۇپ، بۇنىڭدا مال - مۇلۇككە بولغان ئىككى خىل ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىلگەن، بۇ مەسىلە زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ مەركىزىي مەسىلىسىدۇر. بۇ مال - مۇلۇككە بولغان ئىگىدارلىقنى نەقسەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ قانداق مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دۆلەت مەبلىغى جەھەتتە دۆلەت ئىگىدارلىق قىلغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇ قانداق مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ؟

«قارار»دا: «مەبلەغ چىقارغۇچىلار كارخانىغا سالغان دەسمايە سوممىسى بىلەنلا كارخانىنىڭ قەرزى ئالدىدا چەكلىك مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن. دېمەك، دۆلەت مەبلەغ چىقارغۇچى سۈپىتى بىلەن، ئۆزى سالغان مەبلەغ دائىرىسىدىلا مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، دۆلەت مەلۇم بىر كارخانىغا يۈز مىليون يۈەن مەبلەغ سالدى دەيلى، ئۇ كارخانا ياخشى باشقۇرۇلمىغانلىقتىن ۋەيران بولۇپ كەتكەن، دۆلەت ئۇنىڭغا دەسلەپكى قەدەمدە سالغان مەبلىغى ئىچىدىلا چەكلىك مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا نىسبەتەن ئىنتايىن مۇھىمدۇر.

كارخانا مال - مۇلۇككە قانۇنىي جەھەتتىن ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، كارخانىنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا جاۋاب قىلىدۇ. بۇ ھەقتە «قارار»دا مۇنداق دېيىلگەن: «كارخانىلار ئۆزىنىڭ بارلىق قانۇنىي ئىگىلىك مۇلكى بىلەن قانۇن بويىچە ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىدۇ، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ، بەلگىلىمە بويىچە باج تاپشۇرىدۇ ۋە مەبلەغ چىقارغۇچىلار ئالدىدا مۇلۇك قىممىتىنى ساقلاش-ئاشۇرۇش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ». شۇڭا كارخانا قانۇنىي ئىگە دەپ قارىلىدۇ، كارخانا باشلىقلىرى (دىرېكتورلار) بولسا قانۇنىي ئىگىنىڭ ۋەكىلى بولىدۇ.

دېمەك، مۇلۇك ھوقۇقى مۇناسىۋىتى ئېنىق بولغاندىلا، ھوقۇق بىلەن جاۋابكارلىق ئېنىق بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىۋېتىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئۆزگەرتىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش قاتارلىقلارنى ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ يادرو مەسىلىسى — مۇلۇك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش مەسىلىسىدۇر، دەيمىز.

3. زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىگە ئۆتۈش مەسىلىسى

«قارار» دا بۇ مەسىلە توغرىسىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «دۆلەت كارخانىلىرىدا شىركەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش — زامانىۋى كارخانا تۈزۈمى ئورنىتىش يولىدىكى پايدىلىق ئىزدىنىش». بۇنىڭدىن شۇنى ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇكى، شىركەت تۈزۈمىنى ئورنىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، بۇ مەسىلە ئۈستىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. بېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىركەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلەر بارغانسېرى چوڭقۇرلاشماقتا. لېكىن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ جەھەتتىكى ئەمەلىي تەجرىبىلەر تېخى كەمچىل. ئۇنداق بولسا كارخانىلارنى قانداق قىلىپ شىركەت تۈزۈمىدىكى كارخانىلارغا ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ؟ بۇ ھەقتە «قارار» دا مۇنداق تۆت خىل شەكىل كۆرسىتىلگەن: بىرىنچى، ئۆز ئالدىغا مەبلەغ سالىدىغان دۆلەت شىركەتلىرى، بۇمۇ بىر خىل چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتىدۇر. «قارار» دا بۇ خىل شىركەتلەرنىڭ دائىرىسى توغرىسىدا ئىككى خىل تۈر كۆرسىتىلگەن: (1) بەزى ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلار، (2) ھەربىي سانائەت كارخانىلىرى، بۇ دۆلەت ئۆز ئالدىغا مەبلەغ سېلىش يولى بىلەن باشقۇرىدىغان شىركەتلەرگە ماس كېلىدۇ. ئىككىنچى، چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركەتلىرى. بۇنداق شىركەتلەر كۆپلىگەن قانۇنىي ئىگىلەر پاي قوشۇش ئارقىلىق تەشكىللەنگەن بولۇپ، بۇنداق پاي چېكى كارخانىلىرىدا ھەرقايسى قانۇنىي ئىگىلەر قوشقان پۈي مىقدارىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى بەلگىلىنىدۇ. بۇنداق شىركەتلەر سىرتقا پاي چېكى تارقاتمايدۇ. بۇ خىل شەكىل شىركەت تۈزۈمىنى ئىسلاھا قىلىشنىڭ ئاساسىي شەكلى ھەم مۇھىم شەكىلدۇر. ئۈچىنچىسى، بازارغا پاي چېكى تارقاتىمۇ - تارقاتمىمۇ بولىدىغان چەكلىك ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى. تۆتىنچى، بازارغا پاي چېكى تارقىتىدىغان چەكلىك ھەسسىدارلىق شىركەتلەر ئاز سانىنلا تەشكىل قىلىدىغان بولۇپ، تەستىقلاشتا قاتتىق كونترول قىلىنىدۇ. بېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەملىكىتىمىزدىمۇ پاي چېكى شىركەتلىرى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلماقتا.

دۆلىتىمىزدە 95 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتىدە تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل سىناقنى ئېلىپ بېرىش بەلگىلەندى.

(1) چوڭ تىپتىكى 100 كارخانىنى شىركەت تۈزۈمىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرتىشنى سىناق قىلىش.

(2) مەملىكەت بويىچە ئۇچ ئومۇمىي شىركەتنى دۆلەت پاي چېكىنى كونترول قىلىدىغان شىركەتكە ئۆزگەرتىشنى سىناق قىلىش.

(3) چوڭ تىپتىكى 56 كارخانا گۇرۇھى قۇرۇشنى سىناق قىلىش. بۇ چوڭ شىركەتلەر ۋە چوڭ گۇرۇھلارنى قۇرۇش زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش ستراتېگىيىسىنىڭ بىر قىسمىدۇر. بۇنىڭدىن مەقسەت كارخانىلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، رايون ۋە كەسىپ چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، كارخانىلارنى بىر - بىرىنى تولۇقلاش، ھەر تەرەپلىمە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش.

(4) 18 شەھەردىكى كارخانىلارنىڭ «كاپىتال قۇرۇلمىسىنى سەرخىللاشتۇرۇش» نى سىناق قىلىش. بۇنىڭدىن مەقسەت شەھەرلەرگە

تايينىپ، بىر ئومۇمىي ئىقتىدارنى جارى قىلدۇرۇپ، كارخانىلارنىڭ ئەمەلىي مەسئۇلىنى بىر تۇتاش ھەل قىلىش شارائىتىنى يارىتىشتىن ئىبارەت.

4. زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىگە ئۆتۈشتە زۆرۈر بولغان بىر يۈرۈش ئىسلاھات ۋە تەدبىرلەر

(1) يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ئەڭ مۇھىم ئىسلاھات ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ناھايىتى ئاستا بولماقتا، بۇ ھال كارخانا ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ توسالغۇسىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىنى ئۆزگەرتىش قەدىمىنى تېزلىتىش كېرەك.

(2) ئىجتىمائىي سۇغۇرتا تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە تولۇقلاش. بۇ كارخانا ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللارنىڭ بىرىدۇر. شۇڭلاشقا، يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە، ياشانغانلار كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسى ۋە ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسى جەھەتتە يېڭى بىر قەدەم تاشلاش؛ ئىجتىمائىي سۇغۇرتا دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، سۇغۇرتىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم. بۇ يىلدىن باشلاپ، ھەر خىل كارخانا خىزمەتچىلىرى ياشانغانلار كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسى ۋە ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسىغا بىردەك قاتنىشىشى لازىم.

(3) بازار سىستېمىسىنى قۇرۇش. بازار رىقابىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى يېتىلدۇرۇش، ئوبوروت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بىللە، نۇقۇتتە مۇھىم بولغىنى پۇل مۇئامىلە، ئەمگەك كۈچى، ئۇي - زېمىن، تېخنىكا ۋە ئۇچۇر بازارلىرى قاتارلىق بازارلارنى راۋاجلاندۇرۇش لازىم.

(4) مالىيە بېجى ۋە پۇل مۇئامىلە قاتارلىق ماكرو تۈزۈمنى داۋاملىق ئىسلاھ قىلىش. كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بۇ ماكرو تۈزۈملەرنى ئىسلاھ قىلىش بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ يىل بۇ جەھەتتە ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە، مالىيە بېجى، پۇل مۇئامىلىسى، مەبلەغ سېلىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىسلاھاتلارنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، باج سىستېمىسىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش، بانكىلارنىڭ كارخانىلىشىش دەرىجىسىنى تېزلىتىش لازىم.

قىسقىسى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىش مەملىكىتىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدىكى مۇھىم ھەم قىيىن مەسىلە بولۇپ، بۇنىڭدا نۇرغۇن زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ بىزدىن يېڭى كارخانا تۈزۈمنى بەرپا قىلىش، كارخانىلارنى ئىسلاھ قىلىشتا، پىكىر ۋە خىزمەت ئۇسۇلىمىزدا تېخىمۇ يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى ۋە ئۆتكەلدىن بۆسۈپ ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا

رىشات مۆمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتتىكى جىددىي تەلىپى ئىكەنلىكى، شۇنداقلا يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى يۇكسەلدۈرۈشنىڭ مۇھىملىقى بايان قىلىنىدۇ.

پارتىيىنىڭ 14 - قۇرۇلتىيىغا بېرىلگەن دوكلاتتا: «قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىغا يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش، بولۇپمۇ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشلىرى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان. . . قانۇنلار ۋە نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىشىنى چاققان تۈتۈش كېرەك. بۇ — سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنىڭ جىددىي تەلىپى» دەپ كۆرسىتىلدى. پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارارى» دا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ: سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە ياخشىلاش ئىشىنى مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق قېلىپلاشتۇرۇش ۋە كاپالەتلەندۈرۈش كېرەك. قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىغا يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىش، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىلىپ بېرىلىشىدىن بۇرۇن قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئىقتىسادىنى قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇشنى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك. ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىپ، ئىقتىسادقا دائىر قانۇن تۈزۈمىنى ئىشلىرىنى تېزلىتىپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان قانۇن سىستېمىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا ماس كەلمەيدىغان قانۇن ۋە نىزاملارغا ۋاقتىدا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ۋە ئۇنى بىكار قىلىش لازىم، دەپ تەكىتلەندى. شۇنداقلا 1994 - يىل 1 - ئايدا ئېچىلغان ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يەرلىك قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنى يىغىنىدىمۇ يەرلىك قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنى، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنى ئەستايىدىل چاك تۇتۇپ، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۇتتۇرىغا قويۇلدى. نەتىجىدە، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش

ئۇچۇن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇھىم ئىش قاتارىغا قويۇلدى.

1. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش — نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىشىدا نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتە ئۇچ چوڭ پۈرسەتكە ئىگە بولغانىدۇق. بۇنىڭ بىرىنچىسى 1984 - يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئېلان قىلغان «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى» نىڭ مەيدانغا كېلىشى؛ ئىككىنچىسى 1986 - يىلدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى» نىڭ ئېلان قىلىنىشىدىن ئىبارەت. بۇ مەزگىللەردە، بىر قىسىم يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار تۈزۈپ چىقىلىپ ۋە ئېلان قىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىدا تېگىشلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ سانى ناھايىتى ئاز بولدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيىسىنىڭ رامكىسىدا تۈزۈلگەنلىكتىن، بۇ قانۇن - نىزاملار ئومۇمەن پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ مەزمۇنىنى گەۋدىلەندۈردى. نەتىجىدە، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان نەزەرىيىۋى تەتقىقات ۋە قانۇن چىقىرىش ئەمەلىيىتى ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىدىن كۆپ دەرىجىدە ئارقىدا قېلىپ، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىدىكى رولى يېتەرلىك جارى بولماي قالدى. دېمەك، ئىككى قېتىملىق ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش جەھەتتىكى نەزەرىيە تەتقىقاتىدا ۋە ئەمەلىيىتىدە قولغا كەلگەن ياخشى پۈرسەت قولدىن كەتتى.

«ئاساسىي قانۇن» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەنلىكى، پارتىيە 14. قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتى ۋە 14. نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنى «قارارى» نىڭ ئېلان قىلىنىشى ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتىدە ئۇچىنچى قېتىملىق ياخشى پۈرسەتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى، شۇنداقلا ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتىنى ئەڭ دادىل ئىش كۆرۈلىدىغان سىياسەت ئاساسىغا ئىگە قىلدى. ئون نەچچە يىللىق ئىسلاھات تەجرىبىلىرى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئېھتىياجى ئۇچىنچى قېتىملىق پۈرسەتنىڭمۇ قولدىن كەتسە بولمايدىغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈردى. شۇڭا پايدىلىق پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ئۈستىدىكى نەزەرىيىۋى تەتقىقاتنى كۈچەيتىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش، شىنجاڭنىڭ ئۆز ئۈستۈنلۇكىنى جارى قىلدۇرۇپ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان پەرقىنى كىچىكلىتىش نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالدى.

2. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش — ئىقتىسادىي قانۇننىڭ ئۆزىگە خاس تەلىپى. ئىقتىسادىي قانۇن — دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدىغان قانۇن - قائىدىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. شۇڭا ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، بازار سۇبىيېكتلىرىغا دائىر ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار، بازار باشقۇرۇشقا دائىر ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملار، ماكرو جەھەتتىن تەڭشەش - تىزگىنلەش

كه دائىر ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملار ۋە ئىجتىمائي كاپالەتكە دائىر ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ھەربىر بۆلەكتكى ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملار ئىچىدىمۇ نۇرغۇن كونكرېت قانۇن - نىزاملار بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بەزىلەر ئىقتىسادي قانۇننى «ئىقتىسادي قانۇنلار توپى» دەپمۇ تەرىپلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ، ھەرقايسى ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ بايلىق ئەھۋالى ۋە ئىجتىمائىي - ئىقتىسادي تەرەققىيات ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇلار ئېتىبار بېرىدىغان ئىجتىمائي - ئىقتىسادي تەرەققىيات ئىشلىرىنىڭ سالمىقى ۋە نىشانى، شۇنداقلا بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن قوللىنىدىغان كونكرېت ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش تەدبىرلىرى تامامەن دېگۈدەك ئوخشاپ كەتمەيدۇ. دەرۋەقە، دۆلىتىمىز ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش داۋامىدا نۇرغۇن ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملارنى تۈزگەن ۋە يولغا قويغان بولسىمۇ، قانۇن - نىزاملارنىڭ تۈزۈلۈشىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى يەكى ئومۇملۇق كۆزدە تۇتۇلمىغان بولغاچقا، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئۆزىگە خاس تەلەپلىرىنى تولۇق قاندۇرۇپ كېتەلمىگەن ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملار سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇنىڭدەك ئىقتىسادي تەرەققىيات جەھەتتە تېزرەك كەتكەن باشقا ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ يەرلىك ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملىرىنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كېلىشكىمۇ بولمايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، باشقا جايلارنىڭ ئىقتىسادي تەرەققىياتىغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكەن ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملارنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادي تەرەققىياتىغىمۇ ئوخشاش ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىشى ناتايىن. شۇڭا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائي - ئىقتىسادي تەرەققىيات ئىشلىرىنى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلىپ، بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ماس كېلىدىغان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈستىدىكى نەزەرىيىۋى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئاساسىي قانۇن، قانۇن ۋە مەمۇرىي نىزاملارغا زىت كەلمەسلىك شەرتى ئاستىدا، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاپ، ئىنجاقنىڭ ئىجتىمائي - ئىقتىسادي تەرەققىيات ئىشلىرىنى تېزلىتىش ئىقتىسادي قانۇننىڭ ئۆزىگە خاس تەلىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائي - ئىقتىسادي تەرەققىيات ئىشلىرىنى يۇكسەلدۈرۈشنىڭ قانۇن جەھەتتىكى كاپالىتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئىنجاقنىڭ ئىجتىمائي - ئىقتىسادي تەرەققىيات ئىشلىرىدا ناھايىتى زور يۇكسىلىش بولدى. 1993 - يىلىغا كەلگەندە، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1978 - يىلدىكى 7 مىليارد 253 مىليون يۈەندىن 94 مىليارد 124 مىليون يۈەنگە كۆپەيدى، مىللىي دارامەت 3 مىليارد 407 مىليون يۈەندىن 38 مىليارد يۈەنگە كۆپەيدى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مىللىي دارامەتمۇ 273 يۈەندىن 2350 يۈەنگەيەتتى. روشەنكى، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، ئىنجاقنىڭ ئىجتىمائي - ئىقتىسادي تەرەققىيات ئىشلىرى مىسلىسىز تېز ئىلگىرىلىدى. بىراق بۇ خىل ئىلگىرىلەش قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا يەنىلا ئاستا بولدى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمى يۇقىرى بولمىدى؛ يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنىدىغان سېلىنما ئاز بولدى، مەبلەغ جەھەتتىكى قېيىنچىلىق ھەل بولمىدى، مەبلەغ مەسلىسىدىكى قېيىنچىلىق ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويدى. مال باھاسىمۇ داۋاملىق ئۆرلەپ ماڭدى. ئاممىنىڭ تۇرمۇشىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسىرگە ئۇچرىدى. ئىنجاقنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش داۋامىدىكى ئىجتىمائي - ئىقتىسادي تەرەققىياتىنىڭ تېگىشلىك دەرىجىدە يۇكسىلەلمەسلىكىدىكى سەۋەبلەر نۇرغۇن، لېكىن

شىنجاڭنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئەكسىن ئەتتۇرىدىغان، ئۆز ئۇستۇنلۇكىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدىغان، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنى ئۇنۇملۇك قوغدايدىغان، پۈتەكلەيدىغان يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنىڭ پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ۋاقتىدا چىقىرىلمىغانلىقى، ئۇلارغا تۇزىتىش كىرگۈزۈلمىگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ مۇكەممەللەشتۈرۈلمىگەنلىكى بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر سەۋەب. قانۇن، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي قانۇن مەۋجۇت بولىدىكەن، ئۇ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە يېتەكلەپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، خەلقئارادا قايسى مەملىكەت، مەملىكىتىمىزدە قايسى رايون ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىقتىسادىي قانۇن ئارقىلىق ئىگىلىكنى يۆكسەلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن بولسا، شۇ مەملىكەت ياكى شۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تېز بولىدۇ. گۈاڭدۇڭ ئۆلكىسىگە ئوخشاش قېرىنداش ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ئەھۋالى ۋە ياپونىيە، گېرمانىيىگە ئوخشاش ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان مەملىكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش ئەھۋالى ئوخشاش ئەمەس. ئۇنداق بولمىغاندا، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى ياخشى بولمايدۇ، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى ياخشى بولمىسا، ئۇ — قانۇن ياكى نىزاملار ئىجتىمائىي ئىلگىرىلەشنى توسىدۇ. ئىسلاھات تەلىپىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ توغرا يۆنىلىشىگە، ئىسلاھات تەجرىبىلىرىنىڭ كېڭەيتىلىشىگە ۋە ئىسلاھات مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئىسلاھاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرغىلى بولىدۇ. چەتكە چېتىشلىق يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، ئەتراپىمىزدىكى دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن بولغان ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تېخنىكا ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، ئۆزئارا ئارتۇقچىلىقلىرىمىزنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى تولۇقلاپ، ئۆزىمىزنىڭ ئەۋزەل شارائىتلىرىمىزدىن پايدىلىنىپ، زامانىۋىلىشىش قەدىمىمىزنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. بازار باشقۇرۇشقا دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، مونوپولىيىگە ۋە ناتوغرا رىقابەت قىلمىشلىرىغا قارشى تۇرۇپ، بازار پائالىيەتلىرىنى قېلىپلاشتۇرغىلى، بازار ئىگىلىكىنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلانغىلى بولىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن تەكشەش - تىزگىنلەشكە دائىر ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، بازار ئىگىلىكىنىڭ نۇقسانلىرىنى تۈگىتىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. قىسقىسى، مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم بولمسا، جەمئىيەتنىڭ بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلغىلى ۋە مۇستەھكەملىگىلى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى بازار ئىگىلىكىنىڭ رولىنى تايىنىپ يۆكسەلدۈرگىلى، ئىسلاھات ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. ئىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى يۆكسەلدۈرۈشكە قانۇن جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە دائىر يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۇستىدىكى نەزەرىيە تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا، يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىشلىرىنى تېزلىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

مەمۇرىي تۆلەمدىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا

گۈلباھار نىياز

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ياكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى مەمۇرىي ئورگان ياكى ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۆپەيلىدىن دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلىنىدىغان مەمۇرىي تۆلەمنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى بايان قىلىنىدۇ.

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەمۇرىي دەۋا قانۇنى»نى 1990 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ يىل 5 - يىلغا قەدەم قويدى. بۇ بەش يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇر قاناتلىق پېيىشىغا ئەگىشىپ، دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىدىمۇ خېلى زور تەرەققىيات بولدى.

«مەمۇرىي دەۋا قانۇنى»نىڭ 67 - ماددىسىدا «پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى مەمۇرىي ئورگان ياكى مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۆپەيلىدىن دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ زىيان كېلىپ چىقسا، تۆلارنىڭ زىيانغا تۆلەم تەلەپ قىلىش ھوقۇقى بار» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمە دۆلىتىمىزدە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تەپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى مەسىلىسى بېرىدۇ. ئەدلىيە ئەمەلىيىتى داۋامىدا پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىشتىن كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تەلەپ قىلىش مەسىلىسى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مەمۇرىي سۈبىستانسىيە قانۇنىنىڭ دائىرىسىگە تەۋە بولغاچقا «مەمۇرىي دەۋا قانۇنى»دا بۇ مەسىلىگە قارىتا پرىنسىپال بەلگىلىمە چىقىرىلغان. مەن بۇ ماقالەمدە مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۆپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تۆلەش مەسىلىسى ھەققىدە ئۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

1. مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۆپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى مەسىلىسى

پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ مەمۇرىي دەۋادىكى ئاساسىي مەقسىتى مەمۇرىي ئورگان ياكى مەمۇرىي ئورگان

خادىملىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان زىيانىنى تۆلىتىۋېلىشتىن ئىبارەت. ئۇنداقتا قانداق ئەھۋال ئاستىدا مەمۇرىي ئورگاننىڭ زىيانىنى تۆلەش مەسئۇلىيىتى كېلىپ چىقىدۇ؟

بۇ ئەدلىيە ئەمەلىيىتى داۋامىدا جەزمەن ئېنىقلىۋېلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۇپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانىنى تۆلەش مەسئۇلىيىتى دېگىنىمىز مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۇپەيلىدىن پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتى دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان زىيانغا شۇ مەمۇرىي ئورگانىنىڭ تۆلەم تۆلىشىدىن ئىبارەت قانۇنىي مەسئۇلىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەمۇرىي ئورگاننىڭ بۇنداق تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈچۈن تۆۋەندىكى شەرتلەر ھازىرلانغان بولۇشى كېرەك:

1) قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت ھەرىكەت قوللىنىلغان بولۇشى كېرەك. قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت ھەرىكەتنىڭ قوللىنىلىشى مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. مەمۇرىي ئورگان پەقەت شۇ مەمۇرىي ئورگان ۋە ئۇلارنىڭ خادىملىرىنىڭ پەقەت قانۇنغا خىلاپ ھەرىكىتى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان زىيانغىلا تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئەگەر قانۇنلۇق ھەرىكەت تۇپەيلىدىن زىيان كۆرۈلسە، تۆلەم تۆلەش مەسىلىسى مەۋجۇت بولمايدۇ.

2) چوقۇم كونكرېت زىيانلىق ئاقىۋەت كېلىپ چىققان بولۇشى كېرەك. ئەگەر مەمۇرىي ئورگان ۋە ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتىلا بولۇپ، زىيانلىق ئاقىۋەت كۆرۈلمىگەن بولسا، تۆلەم تۆلەش مەسىلىسى مەۋجۇت بولمايدۇ.

2. مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۇپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانغا تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلىش، تۆلەمنى كىمەيتىش ياكى كەچۈرۈم قىلىش مەسىلىسى

پۇقرالار، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئىتىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ بۇ ۋاستە قوللانغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى مەمۇرىي ئورگان ئۈستىگە ئالامدۇ ياكى شۇ مەمۇرىي ئورگاننىڭ خادىملىرى ئۈستىگە ئالامدۇ؟ دېگەن مەسىلە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ھەقتە «مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» نىڭ 68 - ماددىسىدا: «مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ ياكى مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى پۇقرالارنىڭ، قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ ياكى باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىقارغان بولسا، زىيانىنى تۆلەشكە شۇ مەمۇرىي ئورگان ياكى شۇ مەمۇرىي ئورگان خادىملىرى تۇرۇشلۇق مەمۇرىي ئورگان مەسئۇل بولىدۇ» دېيىلگەن. دېمەك، تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى كونكرېت تەبىئىي شەخس ئەمەس، بەلكى مەمۇرىي ئورگان ئۈستىگە ئالىدۇ، مەمۇرىي ئورگاننىڭ خادىمى بۇ ۋاستە تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالمايدۇ، چۈنكى، مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ ھەرىكىتى شەخسنىڭ ھەرىكىتى بولماستىن، بەلكى مەمۇرىي ئورگان دۆلەت نامىدىن يۈرگۈزگەن مەمۇرىي باشقۇرۇش ھەرىكىتىدۇر، لېكىن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى مەمۇرىي ئورگان ئۈستىگە ئالىدۇ دېگەنلىك ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ ھېچقانداق جاۋابكارلىقى بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. «مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» نىڭ 68 - ماددىسىنىڭ 2 - تارمىقىدا: «مەمۇرىي ئورگانلار

زىياننى تۆلىگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ قەستەن زىيان پەيدا قىلغان ياكى ئېغىر سەۋەنلىك سادىر قىلغان خادىملىرىغا تۆلەم پۇلىنىڭ مەلۇم قىسمىنى ياكى پۈتۈن قىسمىنى ئارتىشى كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ مەمۇرىي ئورگان خادىملىرىنىڭ قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىشىغا، ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىپ، ئادىل ئىش قىلىشىغا پايدىلىق. ئەمما زىيانلىق ئاقىۋەتنىڭ تامامەن مەمۇرىي ئورگانىنىڭ قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى ناتايىن. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، تۆلەمنى قىسمەن كېمەيتىشكە ياكى كەچۈرۈم قىلىشقا بولىدۇ. بۇ مۇنداق بىرقانچە خىل ئەھۋالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) مەمۇرىي ئورگان ياكى مەمۇرىي ئورگانىنىڭ خادىملىرى كونكرېت زىيانلىق ئاقىۋەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن كۆرۈۋالالمىغان ياكى ئالدىن كۆرۈۋالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ساقلانغىلى بولمىدۇ دەپ قارالغۇ ئۆزىگە بەك ئىشىنىپ كەتكەنلىكتىن زىيانلىق ئاقىۋەت كېلىپ چىققان بولسا، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ تۆلەم تۆلەش جاۋابكارلىقىنى كەچۈرۈم قىلىشقا ياكى تۆلەم سوممىسىنى كېمەيتىشكە بولىدۇ.

2) زىيانلىق ئاقىۋەت ئۇچىنچى شەخسنىڭ ئارىلىشىشىدىن ياكى مەمۇرىي ئورگان ۋە ئۇچىنچى شەخسنىڭ ئورتاق ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان بولسا، مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلىمىنى كەچۈرۈم قىلىشقا ياكى كېمەيتىشكە بولىدۇ.

3) زىيانلىق ئاقىۋەت باشقۇرۇلغۇچىنىڭ ئىش بېجىرىش داۋامىدىكى خاتالىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا، مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلەم مىقدارى كېمەيتىلىدۇ.

4) زىيان تارتقۇچىنىڭ زىيىنى باشقا بىر يوللار بىلەن تۆلەپ بېرىلگەن بولسا، مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. ئەگەر زىيانىنىڭ بىر قىسمى تۆلەپ بېرىلگەن بولسا، قالغان قىسمىنى مەمۇرىي ئورگان ئۈستىگە ئالىدۇ.

3. مەمۇرىي باشقۇرۇشتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان زىيانىنى تۆلەشنىڭ دائىرىسى، ئۇسۇلى ۋە خراجەت مەسلىسى

بۇ مەسىلە — زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ ھەقىقىي ھالدا مۇۋاپىق تۆلەمگە ئېرىشىش - ئېرىشەلمەسلىكىگە بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان، شۇنداقلا زىيانغا ئۇچرىغۇچى ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان تۈپ مەسىلە.

1) تۆلەم دائىرىسى. بۇ ئەمەلىي زىياننىڭ نەتىجىسىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. زىيانىنى مۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋالغا ئىنچىقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، جىسمانىي زىيان. بۇ، مەمۇرىي ۋەزىپە ئىجرا قىلىش داۋامىدا پۇقرالار مەمۇرىي ئورگان خىزمەتچىلىرى تەرىپىدىن ئۇرۇپ يارىدارلاندۇرۇلغان، مېيىپ قىلىپ قويۇلغان ياكى ئۆلتۈرۈپ قويۇلغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى، مال - مۈلۈك زىيىنى. بۇ، پۇقرا ياكى قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ مال - مۈلكى مەمۇرىي ئورگان تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن، پىچەتلىۋېتىلگەن، تارتىۋېلىنغان، توكلىتىپ قويۇلۇپ ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىنمىغان قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ياكى كەملەپ كەتكەن ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، مەنىۋى زىيان. بۇ پۇقرا ياكى قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى، نام - شۆھرىتى زىيانغا ئۇچرىغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ.

تۆلەم دائىرىسىنى بېكىتكەندە، نەق يۈز بەرگەن ئەمەلىي زىيان بىلەن مۇقەررەر كېلىپ چىقىدىغان زىيانلىق ئاقىۋەتنى، يەنى بېۋاستە زىيان بىلەن ۋاستىلىك زىيانىنى تولۇق ئېتىبارغا ئېلىش كېرەك؛ مەسىلەن، مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشتىن پۇقرالار تەن جازاسىغا ئۇچراپ مېيىپ قىلىپ قويۇلغان بولسا، ئۇ نەق يۈز بەرگەن ئەمەلىي زىيان ھېسابلىنىدۇ. پۇقرا مېيىپ بولۇش تۈپەيلىدىن،

ئەگەك قىلالماي، ئەگەك دارامىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالىدۇ. بۇ مۇقەررەر كېلىپ چىقىدىغان زىيانلىق ئاقىۋەت ھېسابلىنىدۇ، جىسمانىي زىيانغان تۆلەم دائىرىسىنى بېكىتكەندە، داۋالىنىش ھەققى، بېقىش ھەققىي مېيىپ ئۇچۇن ئىشلەتىدىغان سايمان ھەققى، ئەگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلىقى ئۇچۇن بېرىشكە تېگىشلىك بولغان تۇرمۇش خىراجىتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تۆلەم دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كېرەك، مەنۋى جەھەتتىكى زىيان مەسلىسىگە كەلسەك، ئۇنىڭغا تۆلەم بېرىش - بەرمەسلىك مەسلىسىدە، تېخى بىرلىككە كەلگەن بەلگىلىمە يوق. لېكىن دۆلىتىمىزنىڭ ھەق - تەلەپ قانۇنىدا، ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەنۋى زىيانغا تۆلەم بېرىش كېرەك دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. شۇڭا مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنىپ كېلىپ چىققان مەنۋى زىيانغىمۇ مۇۋاپىق تۆلەم بېرىلىشى كېرەك. لېكىن دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلغاندا، بۇ جەھەتتىكى تۆلەم قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قوشۇمچە تۆلەم بولىدۇ.

2) تۆلەم تۆلەش ئۇسۇلى. بۇ ھەقتە دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنلىرىدا تېخى كونكرېت بەلگىلىمە يوق، لېكىن مېنىڭچە، پۇل تۆلەشنى ئاساس، ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈشنى، ناماقۇل بولۇپ، ياماق تەسىرىنى يوقىتىشنى ۋە نام - شۆھرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوشۇمچە قىلسا بولىدۇ، پۇل تۆلىمى ھەرقانداق دائىرىدىكى زىيانىنى تۆلەشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ، بۇنىڭدا ھەم زىيانغا ئۇچرىغۇچىنى ئۆز ۋاقتىدا رازى قىلغىلى بولىدۇ، ھەم مەمۇرىي ئورگاننىڭ تۆلەمنى ئەملگە ئاشۇرۇشىغا قولايلىق بولىدۇ. ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۇسۇلى مال-مۈلۈك جەھەتتىكى زىيانىنى تۆلەشكە نىسبەتەن ئىپتىقاندا، زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ مەنپەئىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا پايدىلىق، مەسىلەن، زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ نوپۇس، تۇرالغۇ ئۆيى قاتارلىقلىرىنى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ بېرىش، مۇشۇ جەھەتتىن زىيانغا ئۇچرىغۇچىغا نىسبەتەن تېخىمۇ مۇھىم. شۇڭا ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا، زىيانغا ئۇچرىغۇچى زىيانىنى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلسا، مەمۇرىي ئورگان ۋە سوت مەھكىمىسى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ بېرىش ئۇسۇلى بىلەن تۆلەمنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى مۇۋاپىق دەپ قارىسا، ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش مۇمكىن بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا، يەنىلا پۇل بىلەن تۆلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىشى كېرەك. ناماقۇل بولۇپ، ياماق تەسىرىنى تۈگىتىش، نام - شۆھرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق تۆلەم ئۇسۇلى دۆلىتىمىزنىڭ مەمۇرىي تۆلەم تۈزۈمىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇ مەنۋى جەھەتتىكى زىيانىنى تۆلەشكە بىر قەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ.

3) تۆلەم خىراجىتى. تۆلەم خىراجىتى ھەر دەرىجىلىك مالىيەدىن چىقىرىلىدۇ، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى يەنە تۆلەم مەسئۇلىيىتى بولغان ئورگانغا بويرۇق چۈشۈرۈپ، تۆلەم خىراجىتىنىڭ بىر قىسمىنى ياكى ھەممىسىنى تۆلەتكۈزسە بولىدۇ، پۇل تۆلىمى ئۇسۇلىنى قوللانسىمۇ ياكى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللانسىمۇ، ئىش قىلىپ ئۇنۇملۇك ئۇسۇل قوللىنىپ، خىراجەت ئاجرىتىپ زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ زىيىنىنى تۆلىشى زۆرۈر. بۇنىڭ بىلەن پۇقرا، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ، شۇنىڭدەك تۆلەم مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان مەمۇرىي ئورگاننىڭ خىراجىتى يېتەرلىك بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، تۆلەشكە تېگىشلىك بولغان تۆلەمنىڭ تۆلەمەي قېلىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. لېكىن تۆلەم خىراجىتىنى پۈتۈنلەي مالىيەدىن چىقىرىشمۇ مۇكەممەل ئۇسۇل ئەمەس. چۈنكى، مۇشۇنداق ئۇسۇل قوللىنىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا تۆلەم

مەجبۇرىيىتى بولغان مەمۇرىي ئورگانغا بولغان تەلەپنى بوشاشتۇرۇپ قويۇش، ھەتتا مەمۇرىي ئورگاننىڭ خالىغانچە ئىش كۆرۈپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشىغا يول قويۇشتەك يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن، مەمۇرىي دەۋا قانۇنىدا يەنە ھۆكۈمەتنىڭ تۈزۈم مەسئۇلىيىتىنى ئۇستىگە ئالغان ئورگاننىڭ تۈزۈم تۈزەش ئەھۋالىنى سۈرۈشتە قىلىش ھوقۇقى بار دەپ بەلگىلەنگەن، بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت تۈزۈم مەسئۇلىيىتىنى ئۇستىگە ئالغان ئورۇننىڭ تۈزۈم خىراجىتى ئاجرىتىش ئەھۋالىدىن، ئۇلارنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى ئېگىلەپ، قانۇننى ئىجرا قىلىش ھەرىكىتى ئۇستىدىن نازارەت قىلالايدۇ. ھەم بۇ ئارقىلىق مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ بيۇروكراتلىقنى تۈگىتىپ، خىزمەت ئىستىلىنى تۈغرىلاپ، قانۇننى ئىجرا قىلىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە بولىدۇ.

4. تۈزۈم تەلەپ قىلىش ۋە ئۇنى ھەل قىلىش تەرتىپى مەسىلىسى

ئادەتتە، مەمۇرىي ئورگان ۋە ئۇنىڭ خادىملىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپ بولغان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن، پۇقرالار، قانۇنىي ئېگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقى-مەنپەئىتى دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ زىيان كېلىپ چىققان بولسا، تۈزۈم تۈزەش مەسئۇلىيىتى مەسىلىسى كېلىپ چىقىدۇ. لېكىن مەمۇرىي ئورگاننىڭ ئاخىرقى ھېسابتا تۈزۈم مەسئۇلىيىتىنى ئۇستىگە ئېلىش - ئالماسلىقىدا مەمۇرىي ھەرىكەت قانۇنغا خىلاپ بولغان بولۇشى، پۇقرالار، قانۇنىي ئېگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتى دەخلى - تەرۇزگە ئۇچراپ زىيانلىق ئاقىۋەت كېلىپ چىققان بولۇشىدىن سىرت، يەنە زىيانغا ئۇچرىغۇچى، تۈزۈم تۈزەشنى تەلەپ قىلغان بولۇشى كېرەك، ئەگەر ئۇلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتى دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، تۈزۈم تۈزەشنى تەلەپ قىلمىسا، مەمۇرىي ئورگان تۈزۈم مەسئۇلىيىتىنى ئۇستىگە ئالمايدۇ، چۈنكى مەمۇرىي تۈزۈم-مۇ ھەق - تەلەپ ئىشلىرى تۈزۈمگە ئوخشاش «ئەرز قىلمىسا سورىماسلىق» جۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

مەمۇرىي تۈزۈمنى تۈزۈەندىكىدەك ئىككى خىل تەرتىپ ئارقىلىق ھەل قىلىشقا بولىدۇ:

1) مەمۇرىي تەرتىپ ئارقىلىق ھەل قىلىش، يەنى مەمۇرىي-ئورگاندىن تۈزۈم تەلەپ قىلىش. بۇنى مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالغا ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى، پەقەت تۈزۈم تۈزەشنىلا تەلەپ قىلىش. مەمۇرىي دەۋا قانۇننىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، پۇقرالار، قانۇنىي ئېگىلەر ۋە باشقا تەشكىلاتلار تۈزۈم تەلەپ قىلغاندا، ئالدى بىلەن مەمۇرىي ئورگاندىن تەلەپ قىلىشىنى كېرەك، مەمۇرىي ئورگاننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىدىن ئۈتكۈزمەي تۇرۇپ سوتقا ئەرز قىلىشقا بولمايدۇ، چۈنكى مەمۇرىي ئورگان ھەم كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتنى قوللانغۇچى ھەم مەمۇرىي تۈزۈم مەسئۇلىيىتىنى ئۇستىگە ئالغۇچى، دېمەك، تۈزۈم تەلىپى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان مەمۇرىي تۈزۈم مەسىلىسىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ھەل بولۇپ، زىيان ئورنىنىڭ بالدۇرراق تولدۇرۇلۇشىغا پايدىلىق. ئىككىنچى، مەمۇرىي جەھەتتىن قايتا قاراپ چىقىشنى ئىلتىماس قىلىش ھەم تۈزۈم تەلەپ قىلىش. مەمۇرىي جەھەتتىن قايتا قاراپ چىققۇچى ئورگان كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەت ئۇستىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، مەزكۇر مەمۇرىي ھەرىكەت تۈپەيلىدىن پۇقرالار، قانۇنىي ئېگىلەر ياكى باشقا تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي-ھوقۇق-مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنغان ھەمدە بۇنىڭدىن زىيانلىق ئاقىۋەت كېلىپ چىققان بولسا، بۇ ئىشقا مەسئۇلىيىتى بولغان مەمۇرىي ئورگانغا قانۇن بويىچە تۈزۈم تۈزەش بۇيرۇقى چۈشۈرسە بولىدۇ.

2) ئەدلىيە تەرتىپى ئارقىلىق ھەل قىلىش يەنى سوت ئارقىلىق تۈزۈم مەقسىتىگە يېتىش. بۇنىمۇ مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالغا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرىنچىسى، مەمۇرىي ئورگانغا تۈزۈم ئىلتىماسى سۇنغاندىن كېيىن، ئەگەر شۇ مەمۇرىي ئورگاننىڭ بىر تەرەپ قىلىش قارارىغا قايىل بولمىسا، قانۇن بويىچە سوتقا مەمۇرىي تۈزۈم دەۋاسى قىلسا بولىدۇ. سوت كونكرېت مەمۇرىي ھەرىكەتنىڭ قانۇنلۇق بولغان - بولمىغانلىقىنى ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن تۈزۈم مەسىلىسىگە قارىتا كېسىم قىلىدۇ. ئىككىنچى، زىيانغا ئۇچرىغۇچى سوتقا مەمۇرىي دەۋا قىلىش بىلەن بىرگە مەمۇرىي تۈزۈم ئەرزى سۇنسا بولىدۇ، سوت مەمۇرىي دېلولارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ۋاقتىدا بۇ ئەرزنى قانۇن بويىچە ھەل قىلىدۇ.

ھەسەنجان تۇردى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تەكشۈرۈش خۇلاسىنىڭ جىنايى ئىشلارنى تەھقىقلەش، سوت قىلىش ۋە سوت مۇنازىرىسىدىكى ئالاھىدە رولى بەزى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ.

تەكشۈرۈش خۇلاسە — لوگىكىدىكى بىر خىل مۇھىم خۇلاسە شەكلى بولۇپ، بۇ خىل خۇلاسە ئىككى شەرتلىك ھۆكۈم ۋە ئىككى تارماقلىق بىر تاللانما ھۆكۈمنىڭ ئاساس بولۇشىدىن تۈزۈلىدۇ. بۇ خىل خۇلاسە شەكلى ئەدلىيە خىزمىتىدە بولۇپمۇ مۇنازىرىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ: مۇنازىرە قىلغۇچى بىر تەرەپ ئىككى خىل ئېھتىماللىققا ئىگە بولغان چوڭ ئاساسنى ئوتتۇرىغا قويسا، قارشى تەرەپ بۇنىڭدىن بىر خىل ئېھتىماللىقنى تەستىقلاپ ياكى ئىنكار قىلىپ، قارشى تەرەپنى مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، تەكلىكتە قالدۇرالايدىغان بولغاچقا، بۇنداق ئەھۋال تەكشۈرۈش خۇلاسە دەپ ئاتالغان.

1. تەكشۈرۈش خۇلاسىنىڭ جىنايى ئىشلارنى تەھقىقلەشتە قوللىنىلىشى

تەكشۈرۈش خۇلاسە جىنايى ئىشلارنى تەھقىقلەش جەريانىدا، بەزى ئەھۋاللارنى چىقىرىپ تاشلاپ، تەھقىقلەش دائىرىسىنى تارايتىپ، دېلونىڭ تېز سۈرئەتتە پاش قىلىشىغا كۆپ قوللىنىلىدۇ.

تۆۋەندىكى ئەنزە مىسالىغا قارايلى: 1990 - يىلى 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى كەچتە، مەلۇم شەھەردە ئولتۇرۇشلۇق يەككە تىجارەتچى A نىڭ ئۆيىدىكى نەق پۇل سېلىنغان ئىشكاپنىڭ قۇلۇپى قايرىپ ئېچىلىپ، 3000 يۈەندىن ئارتۇق نەق پۇل ئوغرىلاپ كېتىلگەن. تەھقىقلىگۈچى خادىملار نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق قۇلۇپنى قايرىپ ئاچقان چاغدىكى كۈچەش يۆنىلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىزلىرىدىن جىنايەتچىنىڭ قۇلۇپنى قايرىپ ئېچىشتا پۈختا تېخنىكىسى بار بىر سولخاي ئادەم ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىدۇ. نەق مەيداندا بىرلا ئادەمنىڭ ئاياق ئىزى بولغاچقا، تەھقىقلىگۈچى خادىملار جىنايەتچى ئۆزى يالغۇز جىنايەت سادىر قىلغان دەپ پەرەز قىلىدۇ ھەمدە ئاياق ئىزىدىن جىنايەتچىنىڭ بويىنىڭ ئىگىزلىكىنىڭ 1.74 س م ئىكەنلىكىنى خۇلاسلاپ بېلىدۇ. ئۇلار يەنە A بىلەن بىر كوچىدا ئولتۇرۇشلۇق B ۋە C نىڭ ئوغرىلىق قىلغانلىقىنىم B ۋە C نىڭ A بىلەن زىددىيىتى بارلىقىنى، B نىڭ باشقىلارغا A نى بىر ئوڭدا قويايلى دېگەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئىگىلەيدۇ. B A ياكى C نىڭ ئۆزىنىڭ پۈلىنى ئوغرىلىغانلىقىدىن گۇمانلىنىدۇ. B نى تەكشۈرگەندە، دەل سولخاي بولسىمۇ، لېكىن بويىنىڭ ئىگىزلىكى ئاران 1.62 س م بولۇپ، پەرەز قىلغان 1.74 س م دىن كۆپ پەرقلىنىدىغانلىقى ئېنىقلىنىدۇ. C نىڭ ئىگىزلىكى 1.73 س م بولۇپ، پەرەز قىلغان جىنايەتچىنىڭ بويىنىڭ

ئېگىزلىكىگە ماس كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ سولخاي ئەمەس بولۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن، تەھقىقلىگۈچى خادىملار B بىلەن C نىڭ ئەنزە سادىر قىلىش ئېھتىماللىقىنى چىقىرىپ تاشلايدۇ. ئۇلاردىن كېيىن گۇمانلىق ئوبيېكتلارنى قايتىدىن بەلگىلەپ، ئاخىرىدا ئەنزىنى پاش قىلىدۇ. تەھقىقلىگۈچىلەر نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈپ ئېگىلىگەن ئەھۋالارغا ئاساسەن، تۆۋەندىكى تەڭقىس خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ئەگەر B ياكى C بۇ ئەنزىنى سادىر قىلغۇچىلار بولسا، ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى 1.74 س م بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر B ياكى C بۇ ئەنزىنى سادىر قىلغۇچى بولسا، ئۇ ھالدا ئۇلار سولخاي بولۇشى كېرەك.

B ۋە C نىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى يا 1.74 س م ئەمەس، يا سولخاي ئەمەس، شۇڭا، B ۋە C بۇ ئەنزىنى سادىر قىلغۇچىلار ئەمەس.

يەنە ئالايلۇق، مەلۇم جىنايى ئىشلار رازۋېت خادىمى بىر قاتاللىق دېلوسىنى رازۋېت قېلىپ پاش قىلغان. نەق مەيداننى تەكشۈرگەندە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق نەرسىلەرنىڭ قوزغالمىغانلىقىغا، يۇتۇپ كەتمىگەنلىكىنى بايقىلىدۇ ھەمدە ئەھۋال ئىگىلىگەندە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ باشقىلار بىلەن كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان چوڭقۇر زىددىيەتنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاداۋەت بىلەن ئۆلتۈرۈش، بايلىقىنى دەپ ئۆلتۈرۈشنىڭ ئېھتىماللىقى چىقىرىپ تاشلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ تەھقىقلەش دائىرىسى تارايتىلىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت تەپەككۇر جەريانىنى تۆۋەندىكى تەڭقىس خۇلاسە ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

ئەگەر بايلىقىنى دەپ ئۆلتۈرگەن بولسا، ئۇ ھالدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق نەرسىلەر يوقالغان بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر ئاداۋەت بىلەن ئۆلتۈرگەن بولسا، ئۇ ھالدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ باشقىلار بىلەن كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان چوڭقۇر زىددىيىتى بولۇشى كېرەك. ھازىر زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق نەرسىلەرنىڭ يوتۇپ كەتمىگەنلىكى ياكى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ باشقىلار بىلەن كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان چوڭقۇر زىددىيىتىنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولدى. شۇڭا، بۇ قاتاللىق دېلوسى بايلىقىنى دەپ ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى، ياكى ئاداۋەت بىلەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى ئەمەس.

مەلۇم بىر جىنايى ئىشلار ئەنزىسىنى تەھقىقلىگۈچىلەر ئۆزلىرى توپلىغان دەلىل - ئىسپات ۋە ئېگىلىگەن ئەھۋاللارغا ئاساسەن، A، B، C، D قاتارلىقلارنى گۇمانلىق ئوبيېكت قىلىدۇ. ئەگەر يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم A نىڭ دېلو سادىر قىلىش ۋاقتىنىڭ يوقلۇقى ياكى مەلۇم B نىڭ قاتاللىق قىلغان نەق مەيدانغا بارمىغانلىقى بىلىنسە، ئۇ ھالدا A ياكى B نىڭ دېلو سادىر قىلىش ئېھتىماللىقىنى چىقىرىپ تاشلاشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت تەپەككۇر جەريانىنىمۇ بىر تەڭقىس خۇلاسە قىلىپ ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

ئەگەر مەلۇم A ئەنزە سادىر قىلغۇچى بولسا، ئۇ ھالدا مەلۇم A نىڭ ئەنزە سادىر قىلىش ۋاقتى بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر مەلۇم B ئەنزە سادىر قىلغۇچى بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ ئەنزە سادىر بولغان نەق مەيدانغا بارغان بولۇشى كېرەك؛ ھازىر تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم A نىڭ ئەنزە سادىر قىلغان ۋاقتىنىڭ يوقلۇقى، ياكى مەلۇم B نىڭ ئەنزە سادىر بولغان نەق مەيدانغا بارمىغانلىقى مەلۇم بولدى، شۇڭا، مەلۇم A ئەنزە سادىر قىلغۇچى ئەمەس، ياكى مەلۇم B ئەنزە سادىر قىلغۇچى ئەمەس.

2. تەڭقىس خۇلاسىنىڭ سوت قىلىشتا قوللىنىلىشى

سوت قىلغۇچىلار مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارنى تەتبىقلاپ جىنايەتچىلەرگە جازا ھۆكۈم قىلىشى لازىم. ئەمما جىنايەتچىلەر كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ جىنايى قىلمىشىنى ئۆزلۈكىدىن ئەينەن تاپشۇرۇشنى خالىمايدۇ. شۇڭا سوت قىلغۇچىلار مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارنى توغرا تەتبىقلاپ،

ئىگىلىگەن دەلىل - ئىسپاتلار ئارقىلىق جىنايەتچىلەرگە نىسبەتەن ھۆجۇم قىلىپ، ئۇلارنى جىنايىتىنى تونۇپ، ئۆزىنىڭ جىنايى قىلمىشىنى تاپشۇرۇش ياكى شېرىكلىرىنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىشقا مەجبۇر قىلىشى لازىم. بۇ جەريانداا تۈرلۈك لوگىكىلىق خۇلاسىلەرنى كۆپلەپ قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ھالبۇكى، تەكشۈرگۈچى خۇلاسە جايىدا قوللىنىلسا، ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

مەلۇم بىر جىنايى ئىشلار دېلوسىنى سوت قىلغۇچى جاۋابكارنىڭ جىنايى پاكىتلىرىنى ئىگىلەپ بولۇپ، دەلىل - ئىسپاتلىرى تولۇق دەپ قارىغان بولسا، جاۋابكار ئىقرار قىلسۇن ياكى قىلمىسۇن، جاۋابكارغا قانۇن بويىچە جازا ھۆكۈم قىلسا بولىدۇ. ئەگەر جاۋابكار تەلەي سىناپ، ئۆزىنىڭ جىنايى قىلمىشىنى تاپشۇرۇشتىن باش تارتسا، سوت قىلغۇچى تەكشەس خۇلاسىنى قوللىنىپ، جاۋابكارغا قائىدىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ جىنايى قىلمىشىنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلسا بولىدۇ. بۇنى كونكرېت مۇنداق ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

قانۇننىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن:

ئەگەر سەن ئىقرار قىلساڭ، ساڭا جازا ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ؛ ئەگەر سەن ئىقرار قىلمىساڭ، ساڭا يەنىلا جازا ھۆكۈم قىلىشقا بولۇۋېرىدۇ؛ سەن يا ئىقرار قىلىسەن، يا ئىقرار قىلمايسەن، قىسقىسى، ساڭا جازا ھۆكۈم قىلىشقا بولۇۋېرىدۇ. ئەگەر سەن كەچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا ئېرىشمەكچى بولساڭ، ئۆزەڭنىڭ جىنايى قىلمىشىڭنى ئەينەن تاپشۇرۇشۇڭ كېرەك؛ ئەگەر سەن كەچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا ئېرىشمەكچى بولساڭ، شېرىكلىرىڭنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىشىڭ كېرەك؛ سەن يا ئۆزەڭنىڭ جىنايىتىنى ئەينەن تاپشۇرمايسەن، يا شېرىكلىرىڭنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلمايسەن؛ شۇڭا، سەن كەچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا ئېرىشەلمەيسەن.

جاۋابكار سوت قىلغۇچىلارنىڭ تەكشەس خۇلاسىسىغا دۇچكەلگەندە گاڭگىراپ قالىدۇ، پايدا زىيىنىنى مۇلچەرلەپ كۆرگەندىن كېيىن، كەچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشنى قولتۇقلىتىپ ئۇچۇن، قارارنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ جىنايىتىنى ئەينەن تاپشۇرىدۇ ياكى شېرىكلىرىنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىدۇ. ئەنزىنى سوت قىلىش پائالىيىتىدە، سوت قىلغۇچىلار ئۆزلىرى ئىگىلىگەن دەلىل - ئىسپات ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، سورىغان سوئاللىرىدا تەكشەس خۇلاسىنى يوشۇرىدۇ ياكى تەكشەس خۇلاسىنى بىۋاستە قوللىنىپ، يولسىز تاكالالاشقان دەۋالاشقۇچىلارنىڭ مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۆزلىرىنىڭ نامۇۋاپىق تەلىپىدىن ۋاز كېچىشكە ياكى ئۆزلىرىنىڭ يالغان سۆزلىرىدىن يېنىپ، راست گەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

بىز شېكسپېرنىڭ «ۋېنتسىيە سودىگىرى» دېگەن داڭلىق درامىسىدىكى مۇنداق بىر ۋەقەلىكنى كۆرۈپ ئۆتەيلى. درامىدا ياش ئايال سوتچى رەھىمسىز جازانىخور سودىگەر شالوكنى ئۇستىلىق بىلەن مەغلۇپ قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئۇ تەكشەس خۇلاسىدىن ئىبارەت بۇ كۈچلۈك قورالدىن پايدىلانغان.

ئانتونئو جازانىخور شالوكتىن 3 ئايلىق مۇددەت بىلەن 3000 يۈەن نەق پۇل قەرز ئالىدۇ. توختامدا، ئۈسۈم ئېلىنمايدۇ، ئەگەر مۇددەتتى توشۇپ قايتۇرالمىسا، ئانتونئونىڭ كۆكرىكىدىن بىر قاداق گۆشى كېسىۋېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. شالوكنىڭ مەقسىتى ئانتونئونى ئۆلۈم گىرۋىكىگە تىكتىرەپتىپ، ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىش ئىدى. 3 ئايلىق مۇددەت توشقاندا، ئانتونئو قەرزنى قايتۇرالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن شالوك سوتقا قەرز قىلىدۇ. سوتتا شالوك بىر قاداق گۆشنى كېسىۋالمەن، پۇل قايتۇرسىمۇ ئالمايمەن دەپ چىڭ تۇرۇۋالىدۇ. گۆشى كېسىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئانتونئونىڭ قانسىراپ ئۆلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ياش سوتچى شالوكقا

دوختۇر چاقىرىپ كەل دەيدۇ. شالۋك: «ياق، قەرز توختامىدا بۇ مادىدا يوق» دەپ چىقىپ تۇرۇۋالىدۇ. ياش سوتچى شالۋكنىڭ «قەرز توختامىدا بۇ مادىدا يوق» دېگەن سۆزىنى چىقىرىپ تۇتۇۋېلىپ، مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «شالۋك سېنىڭ ئانتونىئونىڭ بىر قاداق گۆشىنى كېسىۋېلىشىڭغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، شەرت شۇكى، بىر تېمىمۇ قان چىقارمايسەن، كۆپ كېسىۋالساڭمۇ بولمايدۇ، ئاز كېسىپ قويساڭمۇ بولمايدۇ، دەل بىر قاداق كېسىۋالسەن، مۇنداق قىلمايدىكەنسەن، خۇن تۆلەيسەن، مال - مۇلكۈڭنىڭ ھەممىسى مۇسادىرە قىلىنىدۇ.» بۇنىڭ بىلەن شالۇك ئىنتايىن قورقۇنچلۇق بىر تەكلىپ خۇلاسىگە دۇچ كەلگەندى:

ئەگەر سەن گۆشنى كېسىپ قان تېمىتساڭ، ئۇ ھالدا مال - مۇلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ؛ ئەگەر سەن كۆپ كېسىۋالساڭ ياكى ئاز كېسىپ قويساڭ، ئۇ ھالدا خۇن تۆلەيسەن ھەم مال - مۇلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ؛ سەن يا گۆشنى كېسىپ قان تېمىتسەن، يا كۆپ، يا ئاز كېسىپ قويسەن؛ شۇڭا، يا مال - مۇلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ، يا خۇن تۆلەيسەن، بۇ مۇنداق دېگەنگە بارلۇق ئىدى: «ئەگەر سەن — شالوك گۆشنى كېسىۋېلىشتا چېكىڭ تۇرسا، خۇن تۆلەيسەن ھەم مال - مۇلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ». بۇنىڭدا شالوكنىڭ مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىدا شەك يوق ئىدى. بۇنداق قورقۇنچلۇق ھۆكۈمگە دۇچ كەلگەن شالوك: «پۇلىڭ دىرىنلا قايتۇرۇپ بەرسۇن، سەن كېتىپ قالاي» دەپ يالۋۇرىدۇ. ئەمما ياش سوتچى: «توختامدا بۇ مادىدىنىڭ يوق» لېكىنى ھەمدە شالوكنىڭ بۇرۇنلا بۇنىسى رەت قىلغانلىقىنى چىڭ تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ سۆزىنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. مۇنداق قىلىپ شالوك گۆشنى كېسىۋالالمايدۇ، دىرىنمۇ ئالالمايدۇ. بۇ يەردە شالوك يەنە بىر تەكلىس خۇلاسىگە دۇچ كەلگەندى:

ئەگەر سەن گۆشنى كېسىۋېلىشتا چېكىڭ تۇرسا، ھەم خۇن تۆلەيسەن، ھەم مال - مۇلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ.

ئەگەر سەن دىرىنى ئالمەن دېسەڭ، قانۇندا بۇ مادىدا يوق ھەم سەن بۇنى بۇرۇنلا رەت قىلغان.

سەن ياكى گۆشنى كېسىۋېلىشتا چېكىڭ تۇرمەن ياكى دىرىنى ئېلىشتىن ۋاز كېچىسەن.

شۇڭا، سەن بەربىر خۇن تۆلەيسەن ھەم مال - مۇلكۈڭ مۇسادىرە قىلىنىدۇ، ھەم دىرىنى ئالالمايسەن. شۇنداق قىلىپ شالوك ھەم گۆشنى كېسىۋالالمايدۇ، ھەم پۇلىڭ دىرىنمۇ ئېلىپ كېتەلمەيدۇ، شالوك پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولۇپ، ئومىدسىزلەنگەن ئەھۋالدا غېرىپلا قىلىپ تىكىۋەتمەكچى بولىدۇ. لېكىن ياش سوتچى يەنە قانۇنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرى بويىچە لوگىكىلىق خۇلاسىدىن پايدىلىنىپ، شالوك «مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان قاتىللىق جىنايىتى» ئۈتكۈزگەن دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ. دېمەك شالۇك مال - مۇلكى مۇسادىرە قىلىنىشتەك شەرمەندە ئاقىۋەتكە قالىدۇ. بۇ يەردە سوتچىنىڭ لوگىكىلىق خۇلاسىسى بولۇپمۇ تەكلىس خۇلاسىسى سوراق قىلىش جەريانىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

3. تەكلىس خۇلاسىنىڭ سوت مۇنازىرىسىدە قوللىنىلىشى

سوت مۇنازىرىسىدە، ئەرز قىلغۇچى تەرەپ بىلەن مۇنازىرە قىلغۇچى تەرەپ رەقىبىنىڭ كۆز قارىشىغا رەددىيە بېرىش ياكى تارشى تەرەپنىڭ يالغان سۆزلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، مۇنازىردە ئۇستۇنلۇك قازىنىش مەقسىتىدە تەكلىس خۇلاسىنى قوللىنىدۇ.

بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر ئەنزىنى مىسال كەلتۈرەيلى: A، B ئىككەيلەننىڭ ئاداۋىتى بار، بىر كۈنى ئۇلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالىدۇ. A B نىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئالدىن تەييارلاپ قويغان پىچىقى بىلەن B نىڭ كۆكرىكىگە كۆچەپ بىر پىچاق تىقىدۇ، B يارىلانغاندىن كېيىن، جېنىنىڭ بېرىچە قاچىدۇ ھەم قوتقۇزۇۋالار دەپ توۋلايدۇ. A يەنە قوغلاپ بېرىپ B نىڭ دۈمبىسىگە كۆچەپ ئىككى پىچاق تىقىدۇ. بۇنىڭدىن بىرى يۈرىكىگە كىرىپ

كەتكەچكە B ئۆلىدۇ. ئەيىبلەشتامىدە «جاۋابكار A قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن» دەپ بېكىتىلگەن. جاۋابكارنىڭ ئاقلىغۇچىسى A قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتىنى شەكىللەندۈرمىگەن، قەستەن زەخمىلەندۈرۈش جىنايىتىنى شەكىللەندۈرگەن دەپ قارايدۇ. ئەيىبلىگۈچى ئاقلىغۇچىنىڭ كۆز قارىشىغا رەددىيە بېرىپ، مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:

ئەگەر جاۋابكارنىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش غەرىزى بولمىسا، ئۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ كۆكرىكىگە كۈچەپ بىر پىچاق تىقمايدۇ؛ ئەگەر جاۋابكارنىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش غەرىزى بولمىسا، ئۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ياردىنىپ قاچقاندىن كېيىن، يەنە قوغلاپ بېرىپ ئەجەللىك يېرىگە ئارقا - ئارقىدىن ئىككى پىچاق تىقمايدۇ؛ ئەمەلىيەتتە جاۋابكار زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ كۆكرىكىگە كۈچەپ بىر پىچاق سالغان ھەمدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى قاچقاندىن كېيىن يەنە قوغلاپ بېرىپ ئۇنىڭ ئەجەللىك يېرىگە ئارقا - ئارقىدىن ئىككى پىچاق سالغان؛ شۇڭا، جاۋابكارنىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش غەرىزى بار ھەمدە ئادەم ئۆلتۈرۈش قىلمىشىنى سادىر قىلغان، شۇڭا جاۋابكار قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ يەردە ئەيىبلىگۈچى تەكشۈرۈش خۇلاسىدىن پايدىلىنىپ، ئاقلىغۇچىنىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش غەرىزى يوق دېگەن كۆز قارىشىغا رەددىيە بەرگەن ھەم ئەيىبلەشتامىدە جاۋابكار A قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن دەپ بېكىتىلگەنلىكىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىغان.

يۇقىرىدىكى بەزى ئەنزە مەسىلىلىرىنىڭ تەھلىل قىلىنىشىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەيلى جىنايى ئىشلارنى تەھقىقلەشتە بولسۇن ياكى سوت قىلىشتا بولسۇن ياكى سوت مۇنازىرىسىدە بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە تەكشۈرۈش خۇلاسە ئۆزىنىڭ غايەت زور كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلىدۇ، بولۇپمۇ سوت مۇنازىرىسىدە تەكشۈرۈش خۇلاسىنى ماھىرلىق بىلەن قوللانغان كىشى رەقىبىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۆزىنى پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە قىلالايدۇ.

مۇنازىرە جەريانىدا، مۇنازىرە قىلغۇچى ئىككى تەرەپ تەكشۈرۈش خۇلاسىنى قوللىنىشى مۇمكىن. بولۇپمۇ بەزى نەيرەڭۇازلار دائىم تەكشۈرۈش خۇلاسىدىن پايدىلىنىپ نەيرەڭۇازلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خاتا بىر تەكشۈرۈش خۇلاسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

تەكشۈرۈش خۇلاسىنى توغرا قوللىنىپ، ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەك. بىرى، ئاساس بولغان شەرتلىك ھۆكۈم بىلەن تاللانما ھۆكۈم ھەقىقىي بولۇشى كېرەك. يەنە بىرى، خۇلاسە شەكلى توغرا بولۇشى كېرەك، يەنى شەرتلىك خۇلاسە بىلەن تاللانما خۇلاسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قائىدىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىنىشى كېرەك. پەقەت تەكشۈرۈش خۇلاسىدىكى ئاساس بولغۇچى ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىيلىقىغا ھەم خۇلاسە شەكلىنىڭ توغرىلىقىغا كاپالەتلىك قىلغاندىلا، ئاندىن تەكشۈرۈش خۇلاسىدىن ئونۇملۇك پايدىلانغىلى بولىدۇ. ئەگەر مۇنازىرىدە قارشى تەرەپنىڭ خاتا تەكشۈرۈش خۇلاسىنى قوللانغانلىقى بايقالسا، ئاساس بولغان ھۆكۈمنىڭ ساختا بولغانلىقى ياكى خۇلاسە شەكلىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىن رەددىيە بەرگىلى بولىدۇ، شۇنداقلا ئەكسىچە بىر تەكشۈرۈش خۇلاسە ھاسىل قىلىپ رەددىيە بەرگىلىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر: «ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ، سوت پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشى ئارتۇق ئىش» دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسى مۇنداق:

ئەگەر سوت دېلونى ئادىل ئىشلىسە، ئۇ ھالدا سوتقىلا ئەرز قىلىنسا بولىدۇ، ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ، سوت پائالىيىتىگە

قاتنىشى ئارتۇق ئىش؛ ئەگەر سوت دېلونى ئادىل ئىشلىمسە، ئۇ ھالدا ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش پىكرى سوت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمايدۇ، ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ سوت پائالىيىتىگە قاتنىشىشى يەنىلا ئارتۇق ئىش؛ سوت ياكى دېلونى ئادىل ئىشلەيدۇ، ياكى ئادىل ئىشلىمەيدۇ، شۇڭا، ئادۋوكاتلارنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ سوت پائالىيىتىگە قاتنىشىشى ئارتۇق ئىش.

بۇ تەڭقىس خۇلاسە خاتا، چۈنكى ئۇنىڭ شەرتلىك ئاساسىي ساختا، شەرت بۆلۈكى بىلەن نەتىجە بۆلۈكى ئوتتۇرىسىدا بېتەرلىك شەرتكە ئاساسلانغان شەرتلىك باغلىنىش يوق. بۇ تەڭقىس خۇلاسىگە قارىتا بىز بىر ئەكسى تەڭقىس خۇلاسە ھاسىل قىلىپ رەددىيە بەرسەك بولىدۇ:

ئەگەر سوت دېلونى ئادىل ئىشلىسە، ئۇ ھالدا ئادۋوكات سوتنىڭ ھەمكارلىشىپ، پاكىتنى ئېنىقلاپ، ئەنزە بېجىرىش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتەرسە بولىدۇ، ئەگەر سوت دېلونى ئادىل ئىشلىمسە، ئادۋوكاتنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ سوت پائالىيىتىگە قاتنىشىشى ناھايىتى زۆرۈر؛ سوت ياكى دېلونى ئادىل ئىشلەيدۇ، ياكى ئادىل ئىشلىمەيدۇ؛ قىسقىسى، ئادۋوكاتنىڭ ئاقلاش ئېلىپ بېرىپ، سوت پائالىيىتىگە قاتنىشىشى ناھايىتى زۆرۈر.

ئەگەر تەڭقىس خۇلاسىدە خۇلاسە قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىنغان بولسا، خۇلاسە شەكىلىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئەگەر مەلۇم كىشى ئىقتىسادىي جەھەتتە جىنايەت ئۆتكۈزسە، ئۇ ھالدا ئۇ قانۇن جازاسىغا تارتىلىدۇ؛ ئەگەر مەلۇم كىشى سىياسىي جەھەتتە جىنايەت ئۆتكۈزسە، ئۇمۇ قانۇن جازاسىغا تارتىلىدۇ؛ مەلۇم كىشى ياكى ئىقتىسادىي جەھەتتە جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن ياكى سىياسىي جەھەتتە جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن؛ شۇڭا، ئۇ قانۇن جازاسىغا تارتىلمايدۇ.

بۇ تەڭقىس خۇلاسىنىڭ شەكلى خاتا بولۇپ، ئۇنىڭدا خۇلاسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىنغان، يەنى «شەرت بۆلۈكى تەستىقلانسا، نەتىجە بۆلۈكىنىمۇ تەستىقلاشقا بولىدۇ، لېكىن شەرت بۆلۈكى ئىنكار قىلىنسا، نەتىجە بۆلۈكىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ» دېگەن قائىدىگە خىلاپ. شۇڭا بۇ تەڭقىس خۇلاسىنىڭ تاللانما ئاساسىدا شەرتلىك ئاساسىنىڭ شەرت بۆلۈكىنى ئىنكار قىلىش، يەكۈنىدە ئۇنىڭ نەتىجە بۆلۈكىنى ئىنكار قىلىش خاتا.

دېمەك، بىز يۇقىرىقىلاردىن تەڭقىس خۇلاسىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيەتىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ خىل خۇلاسە شەكلىنى پۈختا ئىگىلىۋېلىش ئەدلىيە ئەمەلىيەتىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بالدۇر نىكاھلىنىشقا سەۋەب بولىدىغان ئامىللار ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى

ھەمرا مۇھەممەت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلىنىۋاتقان بالدۇرنىكاھلىنىش ھادىسىلىرىنىڭ سەۋەبلىرى، زىيىنى ۋە بۇ ھادىسىلەرنى توغىتىشنىڭ تەدبىرلىرى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

(1)

بالدۇر نىكاھلىنىش، قانۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا، نىكاھلانغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ ياكى بىر تەرەپنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا يەتمەي تۇرۇپ ئەر خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرۈشتەك قانۇنغا خىلاپ قىلمىشنى كۆرسىتىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ نىكاھ قانۇنىنىڭ 5 ـ ماددىسىدا: «نىكاھلىنىش يېشى ئوغۇللارنىڭ 22 ياش، قىزلارنىڭ 20 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىقى شەرت» دەپ بەلگىلەنگەن. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى نىڭ نىكاھ قانۇنىنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى قوشۇمچە بەلگىلىمىسى» دە «نىكاھلىنىش يېشى ئوغۇللارنىڭ 20 ياشتىن، قىزلارنىڭ 18 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىقى كېرەك» دەپ كۆرسىتىلگەن. بىراق، تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بالدۇر نىكاھلىنىش ھادىسىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بۇنى تۆۋەندىكى سانلىق مەلۇماتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: 1990 يىلى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، 1990 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ئەمەلىي نىكاھلانغانلار تەخمىنەن 12 مىليون 150 مىڭ جۈپكە يەتكەن، شۇ يىلى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا بېرىپ نىكاھلىنىش رەسمىيىتىنى بېجىرگەنلەر 9 مىليون 500 مىڭ بولۇپ، ئەمەلىي نىكاھلانغانلارنىڭ 2. 78 پرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. شۇ يىلى بالدۇر نىكاھلىنىۋالغانلار 1 مىليون 598 مىڭ جۈپكە يېتىپ، ئەمەلىي نىكاھلانغانلارنىڭ 13. 15 پرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

ھەرقايسى جايلارنىڭ بالدۇر نىكاھلىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بالدۇر نىكاھلىنىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 1990 ـ يىلى 8. 32 پرسەنتكە يەتكەن، بۇ نىسبەت مەملىكەت بويىچە شۇ يىلقى بالدۇر نىكاھلىنىشنىڭ ئوتتۇرىچە نىسبىتىدىن 13. 15 پرسەنتتىن 19. 65 پرسەنتكىچە يۇقىرى بولغان. يۇقىرىقى سانلىق

مەلۇماتلاردىن مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ بالدۇر نىكاھلىنىش نىسبىتىدە زور پەرق بارلىقىنى، ئاپتونوم رايونىمىزدا بالدۇر نىكاھلىنىش قىلمىشى ئەڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بالدۇر نىكاھلىنىش قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشى بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇپ، ئۇ نىكاھ مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغاندا، ئىككى تەرەپ ياكى بىر تەرەپنىڭ يېشى قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا يەتمىگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. بالدۇر نىكاھلىنىش خاراكتېر جەھەتتىن قانۇنغا خىلاپ بولۇپ، ئۇ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. يەنى مەزمۇن جەھەتتە ئۇ قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشى بىلەن قارىمۇ قارشى، شەكىل جەھەتتە بولسا نىكاھلىنىش تەرتىپىگە خىلاپ.

(2)

بالدۇر نىكاھلىنىش ھادىسىلىرىنىڭ جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئەۋج ئېلىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدىغان ئامىللار ھەر خىل بولۇپ، ئۇنى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) فېئودالىلىق نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى. بۇ خىل مۇناسىۋەت بالدۇر نىكاھلىنىشقا بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىنىڭ تۈرتكە بولۇش ۋە قىزىقتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن، نىكاھلىنىش شەخسنىڭ ياكى ئائىلىنىڭ خۇسۇسىي ئىشى؛ بالدۇر نىكاھلىنىپ بالدۇر پەرزەنت كۆرسە، بالدۇر روناق تاپىدۇ دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل كۆز قاراشلار تۈپەيلىدىن بالدۇر نىكاھلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ۋە بالدۇر نىكاھلىنىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت. بۇ خىل قاراشلار ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان نىكاھ قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە زىت. لېكىن، ئۇ جەمئىيەتتە مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ خىل قاراشلارنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۆزۈل-كېسىل تۈگەتكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بۇرۇنقى نىكاھ ئەخلاقىنى ئاساس قىلىدىغان نىكاھ ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرىمۇ خېلى زور.

2) ماددىي تۇرمۇش شارائىتى جەھەتتىكى ئەھلىي قىيىنچىلىق بالدۇر نىكاھلىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مۇئەييەن ئىقتىسادىي شارائىت، شۇ شارائىتتا ياشىغان كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجى ۋە مەنپەئىتىنى بەلگىلەيدۇ ۋە ئۇنى چەكلىمىگە ئۇچرىتىدۇ. بالدۇر نىكاھلىنىشنىڭ ھادىسىلىرىنىڭ ئاساسىي نامرات رايونلاردا كۆپ بولۇشى نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىجتىمائىي، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىكىك مۇھىت، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىق، مەدەنىيەت جەھەتتىكى قالاقلىق كىشىلەرنى ئىختىيارىي ھالدا جۈرە تاللاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلىپ، ئاساسلا ئاتا-ئانىسىنىڭ، بۇرۇنقىلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ قىلىدىغان قىلىپ قويىدۇ. بۇمۇ بالدۇر نىكاھلىنىشقا بەلگىلىك تۈرتكە بولىدۇ.

3) نىكاھ قانۇنىنىڭ تازا مۇكەممەل بولمىغانلىقى، نىكاھ ئىشلىرىنىڭ قاتتىق باشقۇرۇلمىغانلىقى بالدۇر نىكاھلىنىشقا پۈرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. نىكاھ قانۇنى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنى ئىجرا قىلىش جەھەتتە بەزى يوچۇقلارنىڭ ساقلانغانلىقى بالدۇر نىكاھلىنىش ھادىسىلىرىنىڭ كۆپەيىپ كېتىشىگە پۈرسەت يارىتىپ بەرگەن. مەسىلەن، مەملىكەت بويىچە نىكاھلىنىش يېشىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئاقما نوپۇس بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇلار ئارىسىدا بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىش ھادىسىلىرى ئېغىر. لېكىن بۇ خىل ھالەت ھازىرغىچە ئۇنۇملۇك كونترول قىلىنمىدى، يېزىلاردا نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش چىڭ تۇتۇلمىدى. بۇمۇ يېزىلاردا بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىش ھادىسىلىرىنىڭ كۆپەيىشىگە پۈرسەت يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىز تازا مۇكەممەللەشمىگەن. بەزى نىكاھ ئىشلىرىنى

باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ ھوقۇق - مەجبۇرىيىتى ئېنىق بولمىغان. بۇ ئورۇنلارنى نازارەت قىلىش ئەملىيىلەشمىگەن. نوپوس تىزىملاش ئورۇنلىرىنىڭ نوپۇزى تىكلەنمىگەن. بۇ ئورۇنلاردىكى بەزى خىزمەتچى خادىملارنىڭ سۈپىتى تۆۋەن. بۇ ئورۇنلاردا نىكاھ رەسمىيىتىنى بېجىرىپ ببرىپلا، نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، نازارەت قىلىشقا ئەھمىيەت بەرمەسلىك، جەمئىيەتكە چوڭقۇر چوكۇپ، نىكاھ قانۇنىنى توغرىسىدا تەشۋىق تەربىيە ئېلىپ بارماسلىق، نىكاھلىنىش يېشى توغرىسىدىكى ئىسپاتنامىنى ئەستايىدىل تەكشۈرمەسلىك قاتارلىق مەسىلەر مەۋجۇت بولۇپ، بۇمۇ بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىش قىلمىشىغا يوچۇق ھازىرلاپ بەرگەن.

3

بالدۇر نىكاھلىنىشنىڭ زىيىنى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىشنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ يۇز بېرىدىغان قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار جەمئىيەتكە پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە جەمئىيەتتە تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەسىلەرنى پەيدا قىلىدۇ. ئالايلۇق، بالدۇر نىكاھلىنىش كىشىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك نىكاھ - ئائىلە قارىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلاردا نىكاھلىنىش جەھەتتىكى ئەركىنلىشىش خاھىشىنى كۈچەيتىدۇ. ئېغىردالىزم ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ نىكاھ - ئائىلە قارىشىنىڭ جانلىنىشى ۋە بازار تېپىشىغا پۈرسەت ھازىرلايدۇ. نۇرغۇن ياشلارنى ئۆزلىرىگە پايدىسىز بولغان مۇھىتقا ئىتتىرىپ، ئۇلارنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشىنى ئەگرى - توقايلىقتا باشلايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە زىيانلىق. بالدۇر نىكاھلىنىش، بالدۇر پەرزەتلىك بولۇش نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ ۋە نوپۇسنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ نوپۇس ۋە پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، نوپۇسنى تىزگىنلەش سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

4

ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تۇرلۇك مۇرەككەپ مەسىلىلەر بالدۇر نىكاھلىنىش قىلمىشىنى تۇپتىن تۈگىتىشنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكى ۋە قىيىن بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ قىلمىشنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلەش ۋە تەل - تۆكۈش تۈگىتىش ئۈچۈن يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، پۈقرالارنىڭ جۇملىدىن دېھقانلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆمۈميۈزلۈك ئۆستۈرگەندىن باشقا مۇھىمى تۆۋەندىكى بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ.

1) نىكاھ قانۇنىنى تەشۋىق قىلىش، ئىجرا قىلىشنى كۈچەيتىش. بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلەرنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە نىكاھ قانۇنىنى، بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلەرنى قەتئىي ئىجرا قىلىش لازىم. نىكاھ قانۇنى ۋە بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلەر توغرىسىدىكى تەشۋىق - تەربىيىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق كەڭ ئاممىنىڭ نىكاھ قانۇنى توغرىسىدىكى ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، نىكاھ قانۇنى ۋە بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلەرنى ئىجرا قىلىشنى ئاممىنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇش كېرەك. كەڭ ئاممىغا بالدۇر نىكاھلىنىشنىڭ قانۇنغا خىلاپ قىلمىشى ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇتۇش بىلەن بىللە، ئەملىي خىزمەتلەردە كونكرېت ئەھۋالنى كونكرېت ھەل قىلىش لازىم. مەسىلەن، بالدۇر نىكاھلانغۇچىلار يېشىنى يالغان مەلۇم قىلىش ئارقىلىق نىكاھ ئېتى ئېلىۋالغان بولسا، ئۇلارغا قاتتىق تەنقىد ۋە تەربىيە بەرگەندىن باشقا، نىكاھنى تىزىملاش ئورگانلىرى ئۇلارنىڭ نىكاھ ئېتىنى قايتۇرۇۋېلىشى ياكى ئۇلارنىڭ نىكاھ ئېتىنى ئىناۋەتسىز دەپ ئېلان قىلىشى لازىم.

نىكاھ قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىنى تولۇق

چۈشەنمەسلىك ياكى ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچىنىڭ تەسىرى بىلەن بالدۇر نىكاھلىنىپ قالغانلار بولسا، نىكاھنى تىزىملاش ئورۇنلىرى ئۇلاردىن ۋاقىتنىچە ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىش، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ يېشى قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا يەتكەندە ئاندىن ئۇلارغا نىكاھلىنىش رەسمىيىتى بېجىرىپ بېرىش لازىم.

2) نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى نازارەتنى كۈچەيتىش لازىم. ئالدى بىلەن نىكاھنى تىزىملاش ئورۇنلىرىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش، ئۇلارنىڭ نوپۇزىنى تىكلەش، نىكاھنى تىزىملاش ئورۇنلىرىدىكى خادىملارنىڭ سىياسىي، كەسپىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۇلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەسئۇلىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك. ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ئۆزلىرىدىكى نىكاھنى تىزىملاش ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ ئۇلارنىڭ شتات، مالىيە ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئەمەلىي قىينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىشى، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى نازارەت قىلىپ تۇرۇشى لازىم. ھەر دەرىجىلىك نىكاھنى تىزىملاش ئورگانلىرى ئۆز خىزمىتىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلىشى، ئاز ساندىكى خادىملار ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان نىكاھ خىزمىتى ئىشلىرىدا «ئارقا ئىشىكتىن مېڭىش»، «پارا ئېلىش» تەك قىلىمىشلارنى ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ ئەستايىدىل بىر تەرەپ قىلىشى، بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتقان خادىملارنى تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشى لازىم.

3) تۈرلۈك ئىقتىسادىي ۋە مەۋرىي ۋاستىلەر ئارقىلىق بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارنىڭ ماددىي مەنپەئىتىگە چەك قويۇش لازىم. بەزى جايلارنىڭ تەجرىبىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارغا تۆۋەندىكىدەك ئىقتىسادىي، مەۋرىي ۋاستىلەرنى قوللىنىشقا بولىدۇ:

(1) ئىقتىسادىي جەھەتتە جەرىمانە قويۇش يەنى بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارنىڭ قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ، بىر قېتىملىق ياكى ئۇزۇن مۇددەتلىك جەرىمانە قويۇش؛ (2) بالدۇر نىكاھلىنىشنى تىزگىنلەش ۋە تۈگىتىشنى نوپۇس باشقۇرۇش خىزمىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، بالدۇر نىكاھلانغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى نوپۇسقا ئالماسلىق؛ (3) يېزىلاردا بالدۇر نىكاھلانغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە مەسئۇلىيەت ئېتىزى، تۇرالغۇ جاي ئورنى بەرمەسلىك؛ (4) بالدۇر نىكاھلانغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولۇش سالاھىيىتىنى ئېلىپ تاشلاش؛ (5) بۇ خىزمەتنى پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارغا پەرزەنت كۆرۈش سان كۆسەتكۈچى پەرمەسلىك، ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە پىلاندىن سىرت تۇغۇلغان پەرزەنت قاتاردا مۇئامىلە قىلىش؛ (6) بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارنىڭ كان - كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلارنى ھۆددىگە ئېلىش سالاھىيىتىنى ئېلىپ تاشلاش؛ (7) بالدۇر نىكاھلانغۇچىلارنى پارتىيە - ئىتتىپاق تەشكىلىگە قوبۇل قىلماسلىق، ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرمەسلىك، يېزا نوپۇسىدىكىلەرنى شەھەر نوپۇسىغا ئالماسلىق لازىم ۋە باشقىلار.

مېنىڭچە، ھەرقايسى جايلار ۋە ئورۇنلار يۇقىرىقى تەجرىبىلەردىن ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ ياكى ئۇنىڭغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئۇنى ھۆججەت قاتاردا تارقىتىشى، نىكاھ قانۇنى توغرىسىدىكى تەشۋىق - تەربىيىنى كۈچەيتىشى، ھەمدە نىكاھ قانۇنىدىكى بەلگىلىمىلەرنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، بالدۇر نىكاھلىنىۋېلىش قىلمىشىنى تىزگىنلىگىلى ۋە تۈگەتكىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا

ئەھمەد سۇلايمان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇرلاردىكى ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ تارىخىي مەنبەسى نۇرغۇن ئىلمىي پاكىتلار ئاساسىدا قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

1

ئۇيغۇرلار ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار تارىختىن بۇيان ئۆزىگە خاس مىللىي مەدەنىيەت يارىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگا-رەڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىنى بېيىتىش، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشتە زور تۆھپىلەرنى قوشقان مىللەتتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزاق مىللىي مەدەنىيەت تارىخىدا، خوتۇن - قىزلارنىڭ ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈردى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئېستېتىك كۆزقاراشلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك شەكىللىنىش جەريانىنى ئېنىقلاشتىمۇ مۇھىم ئاساسلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى بۇ خىل ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسى، راۋاجى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېستېتىك كۆزقارىشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تېخى-مۇ خىلمۇ خىل تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىشنى يوق. بىراق تارىخىي يازما ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىدىكى ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجداد لىرىمىزدىن تارتىپ ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مىللىي ئەنئەنىلىرىمىزنىڭ ۋە تارىختىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدىكى جەريانىدا شەكىللەنگەن ئېستېتىك ھېس، چۈشەنچىلىرى-مىزنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئەت جىسىملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ جېنى بار دەپ قارايدىغان ئانىمىزملىق دىنىي ئېتىقادچىلىقى ئاساسىدا كېلىپ چىققان ئادەت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن.

2

نۆۋەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار جۈملىگە ۋە چەت ئەل تىللىرىدىكى يازما ھۆججەتلەر ۋە ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى قەدىمدە جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي

شىمالىدا ياشىغان خەلقلەردىن شيا، شياك، جۇسۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيپاتكلار (يەنەبىر ئاتالمىشى دىلار — ئۇلار ھونلارنىڭ ئەجدادى)؛ خەن، ۋەي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىك لىكلار؛ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قانقىلار (ئىگىز ھارۇلىقلار)؛ سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تېلىلار ۋە خۇيخېلار ① بىلەن شۇنىڭدەك تارىم ئويمانلىقى بويلىرىدا، تەڭرى تاغ، ئالتاي تېغى ئېتەكلىرىدە ياشىغان ساك، توخرى، ھون، دىك لىك، ئوغۇز، چاڭ قاتارلىق قەۋملەر بىلەن باغلاپ تەتقىق قىلىشنى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىلمىي قاراش دەپ ھېسابلاشماقتا. بۇ ھەقتە بىرمۇنچە ئەسەرلەرمۇ ئېلان قىلىندى.②

3

خەنزۇچە كلاسسىك ئەسەرلەردىن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» ۋە «كونا بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە بىردەك «ئۇيغۇرلار ھونلارنىڭ ئەۋلادى» دېيىلگەن. ھازىرقى زامان ئالىملىرىمۇ بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلەپ كەلمەكتە. ئەرچە بىز «تارىخىي خاتىرىلەر. ھون تەزكىرىسى» ۋە «خەننامە. ھون تەزكىرىسى» قاتارلىق ماتېرىياللاردا ھونلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىغا دائىر بىۋاستە ماتېرىياللارنى تېخى ئۇچراتمىغان بولساقمۇ، بىراق ھونلارغا سۇناسىۋەتلىك باشقا ئەسەرلەر، تەزكىرە ۋە تارىخىي لوگىنىلىك تېپىلمىلاردىن ھونلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىغا ئائىت بەزى ماتېرىياللارنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، «خەننامە» دىكى «لى گۇاڭ — سۇجىيە ننىڭ تەرجىمھالى» قىسمىدا ھونلارغا ئەسىرگە چۈشكەن، ئەسلى خەن سۇلالىسى قوماندانلىرىدىن بولغان لى لىك بىلەن ۋېيلۇيلەرنىڭ ھونچە ياسىنىۋېلىپ، خەن سۇلالىسىدىن ھون قاغانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالغانلىقى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «لى لىك بىلەن ۋېيلۇيلەر كالاگۈشى ۋەھاراق بىلەن خەن ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋېلىشتى، لى لىك بىلەن ۋېيلۇيلەر ھەر ئىككىلىسى ھونچە كىيىنىپ، چېچىنى تۇرۇۋالغان ئىدى». ③ سۇنجى ئەپەندى «چېچىنى تۇرۇۋېلىش» دېگەننى مۇلاھىزە قىلىپ «چېچىنى تۇرۇۋالماق دېگەنلىك چېچىنى ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋېلىشقا قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇپ، مەنىسى چېچىنى دۇمبىسىگە ساڭگىلىتىۋېلىش دېگەنلىكتۇر» ④ دەيدۇ. ھونشۇناس لىن گەن ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ: «چېچىنى ساڭگىلىتىۋېلىش دېگەنلىك چېچىنى قويۇۋېتىش (ئۇزۇن ئۆستۈرۈش) دېگەنلىك» ⑤ دەيدۇ. دېمەك، بىز «خەننامە» دىكى يۇقىرىقى خاتىرىلەر ئاساسىدا ھونلاردا ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىنى ئېنىق پەرەز قىلالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش جەريانىدا مەلۇم بولغان ھونلارغا دائىر يادىكارلىقلاردىن قارىغاندىمۇ، ھونلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقى ئىنسپاتلانىپ چىقتى.

1924 — 1925 - يىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيە پ. ك. كوزلوۋ موڭغۇلىيەدىكى سېلىنگا دەرياسى بويىدىكى نويان تېغى باغرىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىن مىلادى I ئەسىرگىچە بولغان دەۋردىكى ھونلار قەۋرىستانلىقىنى تېپىپ قېزىش ئېلىپ بارغان. بۇ ھەقتىكى ماتېرىيالدا «بىر قەۋرىدىن 17 تال ئۆرۈمە چاچ، يەنە بىر قەۋرىدىن چوڭ بىر ئۆرۈمە چاچ تېپىلدى. بۇ ئۆرۈمە چاچنىڭ يۇقىرى قىسمىغا قىزىل يېپ باغلانغان بولۇپ، ئايالالارنىڭ ئۆرۈمە چېچىغا بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ» ⑥ دېيىلگەن. مانا بۇ قەدىمكى ھونلارنىڭ يەر ئاستىدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ماددىي ئىسپاتلىرى بولۇپ، ھونلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئىكەنلىكىنى جۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، چاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لىيۇباۋنەن دېگەن كىشى يازغان «مۇھاكىمە

ۋە بايان. ئادالەتلىك نەمۇنىگە ئىزاھ»
(«论语正义宪向章注») دېگەن ئەسەردە «تاغ روھلىرى (شەيئىروك) ئۆرۈمە چاچ قويۇلتىسى» دېيىلگەن. بۇ يەردە زىكرى قىلىنىۋاتقان «تاغ روھلىرى» ھەققىدە «تارىخىي خاتىرىلەر. ھون تەزكىرىسى» دە: «ھونلار تاغ، يۇ زامانلىرىدىن ئىلگىرى «تاغ روھلىرى» دەپ ئاتىلاتتى»⑦ دەپ ئىزاھلانغان. تارىخچىلارغا مەلۇمكى «تاغ، يۇ» دېگەنلەر بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4 - 5 مىڭ يىللار ئىلگىرى جۇڭگو ئېپتىدائىي جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقاللىرى ئىدى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ناھايىتى يىراق ئېپتىدائىي دەۋرلەردىلا مەۋجۇت ئىدى.

تارىخىي ماتېرىياللاردا يەنە تۈركلەردىمۇ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. «شىمال تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە «ئۇلاردا (تۈركلەرنى دېمەكچى) چېچىنى پېشىگىچە چۈشۈرۈۋېلىش ئادىتى بارئىدى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. تەيزۇڭنىڭ خانزادىلىرى تەزكىرىسى» دە: «چاڭشىيەن بېگى چىلەن تۈركچىنى راۋان سۆزلىيەلەيتتى، تۈركچە كىيىنىپ يۈرەتتى، ئۇنىڭ چىرايىمۇ تۈركلەرنىڭ چىرايى - شەكلىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇلار (تۈركلەر) قوي تېرىسىدىن كىيىم كىيگەن، ئۆرۈمە چاچ قويغان بەش ئادەمنى بىرلەشتۈرۈپ بىرگۈرۈپپا دەپ ئاتايتتى» ⑧ دېيىلگەن. تۈرك بالىلىرى (تاش ھەيكەللىرى) مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىقلىرى بىلەن بىرلىشىپ تۈرك مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى كۆپ تەرەپلىمە تەتقىق قىلىشنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردىكى تۈركلەرنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا تېپىلغان بالىلاردىمۇ ئۇچرىماقتا. ئارخېئولوگلىرىمىزنىڭ جاپالىق ئىلمىي ئەمگەكلىرى نەتىجىسىدە ھازىرغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئازبولمىغان تۈرك بالىلىرى تېپىلدى. بۇ بالىلارنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغانلىرىدىمۇ ⑨ ۋە رايونىمىز تەۋەسىدىن تېپىلغانلىرىدىمۇ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىقلىرى ئاز ئەمەس. بۇ بالىلار ئارىسىدا موڭغۇلكۆزە ناھىيىسىدىكى ئاتچىلىق پېرمىسىدىن تېپىلغان بالىل تۈركلەرنىڭ ئۆرۈپ - ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈشىمىزدە تولىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، بۇ بالىلارنىڭ بېشىغا كەيدۇرۇلگەن بۆكمىنىڭ ئاستىدىن ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىرى چىقىپ تۇرىدۇ. ئۆرۈمە چاچلىرى ئىنچىكە بولۇپ، تاپىنىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ. ⑩مانا بۇلارمۇ قەدىمكى تۈركلەردە ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ ھونلارغا ئوخشاش ئىكەنلىكىنىڭ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۆرپ - ئادەت - مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئورتاقلىق بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنى بىز يەنە «جۇنامە» 50 - جىلد «تۈركلەر تەزكىرىسى» دىكى «تۈركلەر ھونلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقى ئىدى» دېيىلگەن خاتىرە بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇلاھىزە قىلساق تېخىمۇ ئېنىق خۇلاسىگە كېلەلەيمىز.

جەنزۇچە كلاسسىك يازما ھۇججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر - ئورخون خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىمۇ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادەتلىرى بولغان. «كونا تاڭنامە» 199 - جىلد «تېبىلار تەزكىرىسى» دە: «ئۇيغۇرلار ئۆرۈمە چاچ قويۇلتتى» دېيىلگەن. ⑪ «ۋېي نامە» 103 - جىلد «ئىگىز ھارۇلىقلار (قانقىلار) تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەردىمۇ ئىگىز ھارۇلىقلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە يېزىلغان. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئۇيغۇر ئۇناس لىيۇيىتاڭ ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ «.....بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇيغۇرلاردا (乞回) ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى بولغان» ⑫دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئېنىقكى، يۇقىرىقىي يازما ھۇججەتلەردىكى خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئۇيغۇرلاردىلا ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ

بارلىقىنى بىلدۇرۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجداتلىرى بولغان ھون، تۈرك قاتارلىق خەلقلەردىمۇ ئۆرۈمە چاچ قويۇش، ئۆرۈپەئادەت، مىللىي مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە زور ئوزتاقلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ھازىرقى زامان ئالىملىرىمىزدىن تۈركشۇناس ماچاڭشۇ ئەپەندى «دى» دېگلىنىڭ ۋە تېلى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى (تۈرك دېگەن مىللەت نامىنىڭ خەنزۇچە يېزىقتىكى ھەر خىل ئاتىلىشى» دېگەن بولسا، ئۇيغۇرشۇناس دۇەن لىيەنچىن ئەپەندى «شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ھونلار (گۇيپاڭلار)، خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دېگلىڭلار، 16 دۆلەت، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەردەۋرىدىكى ئىگىز ھارۋىلىقلار (قانقىللار)، سۇي، تاڭ سولالىلىرى دەۋرىدىكى تېلىلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر خەلقنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ھەر خىل ئاتىلىشىدۇر» ⑬ دېگەن ئىلمىي خۇلاسىنى مۇئەييەنلەشتۈردۇ.

مۇئجۇل دالاسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئەجداتلىرىنىڭ قەدىم زامانىدىن تارتىپ ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى بولغانلىقى يازما ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئارقىلىق ئىسپاتلانغىنىغا ئوخشاش، تارىم ئويمانلىقى ۋە تەڭرى تاغ ئىتەكلىرىدە ياشىغان ئۇيغۇر ئەجداتلىرىدىمۇ قەدىمدىن تارتىپ ئوخشاشلا ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادەتلىرىنىڭ بولغانلىقىنى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ئىسپاتلانماقتا. 1979 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىن قەدىمكى قەۋرىستانلىق گۇمۇگۇ قەۋرىستانلىقىنى قېزىپ، يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيىتىگە دائىر قىممەتلىك مول ماتېرىياللارنى تېپىپ چىقتى. ئالاھىدە بولغىنى شۇكى، بۇ قەۋرىستانلىقتىن بۇنىڭدىن 4000 — 6000 يىللار بۇرۇن دەپن قىلىنغان ئايال جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن بەش تال ياغاچ قونچاق، بىر تال تاش قونچاق تېپىلدى. «بۇ قونچاقلارنىڭ باشلىرىغا ئۇچلۇق قالپاقلار كەيدۈرۈلگەن، چاچلىرى قىسقا ئۆرۈمەچاچ بولۇپ، مۈرىلىرىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ». ⑭ 1976 - ، 1977 - يىللىرى يەنە ئارخېئولوگلىرىمىز تەرىپىدىن ئۇرۇمچىنىڭ نەسەن كان رايونىدىكى ئالغۇي جىلغىسىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى قەۋرىلەردىن تېپىلغان «بەزى جەسەتلەرنىڭ چېچى ئۇزۇن ئۆرۈلگەن، بەزىلىرىنىڭ چېچىغا تور شەكىللىك قاپ (چاچلىق) تارتىپ قويۇلغان». ⑮ ئارخېئولوگلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ قەۋرىلەردىن تېپىلغان «ئالتۇندىن ياسالغان ئالاھىدە قىممەتلىك بۇيۇملارنىڭ بەزىلىرى ئېچكى مۇڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى ھون ۋە ئۇلارنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن تېپىلغان ئالتۇن بۇيۇملارغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.» ⑯ 1985 - يىلى ئارخېئولوگلىرىمىز يەنە چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق يېزىسىدىن قېزىۋالغان قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىنمۇ يۇقىرىدا مەلۇم بولغان ئۆرۈپ - ئادەت ئەنئەنىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارنى تېپىپ چىقتى. زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان بۇ قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىكى ئىككىنچى نومۇرلۇق قەۋرىگە (M_2) تۆت جەسەت دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى ئەر، قالغانلىرى ئايال ئىكەن. مۇشۇ ئەرنىڭ جەسىتى بىلەن بىر ئايالنىڭ جەسىتى ئۆز ئەينى ساقلانغان بولۇپ، تەبىئىي مۇمياغا ئايلانغان. ئەرجەسەتنىڭ چاچ - ساقاللىرى قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، يېرىم ئاقارغان، چاچ ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلگەن، ئۇزۇنلۇقى3. 0 مېتر، چاچنىڭ ئۇچى تەرىپىدىن 15. 0 مېتر ئازلىقىغا قىزىل يۇڭ يىپ قوشۇپ ئۆرۈلگەن، چاچنىڭ تومىلىقى 5 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئايال جەسەتنىڭ چېچى ئاقىرىپ كەتكەن بولۇپ، تۆت تال قىلىپ ئۆرۈلگەن⑰. ئارخېئولوگلار زاغۇنلۇقتىكى بۇ قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىپ، «ئۇنىڭ كۆنچى

دەريا‌سى ساھىلىدىن تېپىلغان مەدەنىيەتنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى» مۇئەييەنلەشتۈرگەن. قومۇلدىن تېپىلغان ۋە دەۋرى بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇن دەپ بېكىتىلگەن قارادۆۋە قەۋرىستانلىقىدىكى ئەھۋاللار تېخىمۇ ئالاھىدە بولۇپ، ئۇنىڭدىن تېپىلغان ئاخىرەتلىك بويۇملار كۆنچى دەريا‌سى ساھىلىدىن تېپىلغان قەدىمكى قەۋرىستانلىقتىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ بۇ قەۋرىستانلىقتىن چىققان «جەسەتلەر ناھايىتى بىجىرىم ساقلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، بۇرنى قاڭشارلىق، چاچلىرى ساغۇچ، بۇدۇر، بەزى ئايال جەسەتلەرنىڭ بەلگىچە چۈشۈدىغان ئۇرۇمە چاچلىرى بولغان». ⑱ دېمەك، بۇ ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قەدىمكى ھون، تۈرك، ئۇيغۇر（回纥）لاردىكى ئۇزۇن ئۇرۇمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ قەدىمدە تارىم ۋە تەڭرى تاغ ئىتەكلىرىدە ياشىغان ئەجداتلىرىمىز بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ قالماستىن، يەنە ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئۇنسىرى، ئۇرۇپ - ئادەتلىرى ۋە ئېتنىكداشلىق قاتارلىق جەھەتلىرىدىمۇ ئورتاقلىقنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4

يۇقىرىدىكى تارىخىي يازما ھۇججەت ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ھازىرقى ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىدىكى ئۇزۇن ئۇرۇمە چاچ قويۇش ئادىتى ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجداتلىرى بولغان گۈيپاڭ - ھون دەۋرلىرىدىن تارتىپ يەنى بۇنىڭدىن 4000 - 5000 يىللار بۇرۇنقى ئېتنىدىنى دەۋرلەردىن تاكى ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھەم ئېتنىنىڭ مەنبەسىزنى تەشكىل قىلغۇچى ئەجدادلىرىمىزغا ئورتاق بولغان مىللىي ئەنئەنە ئىكەنلىكى ئېنىق. بىراق بۇ خىل ئەنئەنە ۋە ئادەتنىڭ قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكى ياكى قانداق دىنىي ئېتىقات تۈسىنى ئالغانلىقى، ئۇنىڭ قانداق ھادىسىنىڭ تەسىر كۈرسىتىشى بىلەن كېلىپ چىققانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى يازما ھۇججەتلەردىن ياكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن ئىزدەپ تېپىش تەس. گەرچە بۇ ھەقتە جۇڭگونىڭ كلاسسىك ماتېرىياللىرىدا ھېچقانداق خاتىرىلەر بېرىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن نۆۋەتتىكى مىللىي تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېستېتىك ئالەم قارىشى ھەققىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىدىن بۇ نۇقتىنى يورۇتۇپ بېرىش مۇمكىن. ئابلىمىت روزىنىڭ «ئۇيغۇر تەسۋىرى سەنئىتى خەرىتىلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدىكى «باغۇ - بوستان»، «دەرەخ قىز» نامىلىق تارماق ماۋزۇلاردا: «ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقات قىلغان مەزگىللەردە دەل - دەرەخلەر قەدىرلىك ھېسابلىنىاتتى. بۇنىڭ تارىخىي ئاساسى شۇكى، ئېپتىدائىي دەۋرلەردە دەل - دەرەخلەر ئىنسانىيەت ئۈچۈن يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن قوغدىنىشنىڭ ھامىسى ۋە تۇرار جايى بولۇپ خىزمەت قىلغاندىن باشقا، مۇئىلىك دەرەخلەر ئۇلارغا ئوزۇقلۇق بەرگۈچى سىرلىق شەپقەتچى بولۇپ تۇيۇلغان. «ئوغۇزنامە» داستانىدىمۇ ئوغۇزخاننىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ، بىرى كۆكتىن چۈشكەن نۇردىن تۇرەلگەن. ئىككىنچىسى كۆل ئوتتۇرىسىدا ئۆسكەن دەرەخ كاۋىكىدىن چىققان دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ يارلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە مانا شۇ «دەرەخ قىزغا مۇناسىۋەتلىك بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئېپتىدائىي تۈتەم ئېتىقادى ۋە ئانىمىزم ئېتىقادىنىڭ تەسىرىمۇ چوڭقۇر بولغان. شۇڭا ئۇيغۇرلارزا بەش ياشتىن يۇقىرى قىزلاردا چاچلىرىنى سۆگەت تاللىرىغا ئوخشىتىپ 6، 12، 24، ھەتتا 48 تال قىلىپ ئۇرۇش ئادەتلىرى پەيدا بولغان. بۇ ئۇزۇنى «دەرەخ قىز» غا ئوخشاتقانلىقىنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ» ⑲ دەپ يېزىلغان. خەلقىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ھەم تۇرمۇشىدا تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئانىمىزملىق كۆز قاراشلار ۋە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېپتىدائىي دەۋرلەردىكى ئانىمىزملىق ئېتىقادى ئاساسىدىكى تەبىئەتكە

چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان ھەمدە مۇئەييەن دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن باغلانغان ھالدا خەلقنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىغا سىڭىپ كىرىپ، خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ۋە بەزى يازما مەنبەلەر ئارقىلىق مەلۇم بولغان ئەپسانىلەر، رىۋايەتلەرنىڭ سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۇرۇمە چاچ قويۇش ئادىتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېستېتىك ئالەم قارىشى نەتىجىسىدە بالىقا كەلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقالايمىز.

مەلۇمكى، ھېكايە شەكلىنى ئالغان ھەر خىل ئەپسانىلەر ھەرقايسى دەۋرلەردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي قىسىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي ھايات بىلەن باغلىق بولغان ۋەقە - ھادىسىلەر خىيالىي شەكىلدە ھېكايە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەپسانىلەر ئىجتىمائىي ھايات، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت، دۇنيا قاراش ۋە روھىي كەچۈرمىشلەر قاتارلىق تارىخىي ھادىسىلەردىن دېرەك بېرىدۇ. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، «ئەپسانە بىر خىل بەدىئىي شەكىل بولۇپ، ئۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئىنتانلارنىڭ كوللېكتىپ تونۇشىدىن پەيدا بولغان.» ⑳ ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، سەزگۈ ئەزالىرى بىۋاستە ھېس قىلغان تەبىئەت ھادىسىلىرى تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىسى ئېنىقكى، ئىنسانلار بازلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىگە نىسبەتەن تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك بولغان كۈن، ئاي، يۇلتۇز، يەر (توپراق)، تاغ، دەريا، ئوت، دەل - دەرەخ، گۈل - گىيا قاتارلىق بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئۇچرايدىغان تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئېتىقاد قىلغان. مانا بۇلار تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئوبيېكتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئىپتىدائىي دەۋرلەردە دەل - دەرەخلەر ئىنسانلار ئۈچۈن يېرتقۇچ ھايۋانلاردىن قوغدىنىشنىڭ ھامىيسى، تۇرار جاي قىلىپ پانالىنىدىغان ماكان ۋە ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى ياسايدىغان ماتېرىيال، ئوزۇق - تولۇك ئالىدىغان سىرلىق شەپەتچى بولۇپ تۇيۇلغاچقا، تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئوبيېكتلىرى ئىچىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرغان.

«ئادەم دەرەختىن تۇغۇلىدۇ» دەيدىغان قاراش قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى قارىشىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلار ئەينى دەۋرلەردە ئەر - ئاياللارنىڭ قوشۇلۇشى ۋە بالىلارنىڭ تۇغۇلۇشى توغرىسىدىكى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەچكە، «دەل - دەرەخلەرمۇ ئادەملەرگە ئوخشاش ھاياتلىق كۈچكە ئىگە» دەپ قاراپ، ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشىنى دەل - دەرەخلەرگە باغلاپ، ئۇنى ئىلاھىي ئانىلارغا ئوخشاتقان. بۇ خىل قاراشنىڭ ئىزنالىرىنى خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىن ۋە خەلقىمىز تۇرمۇشىدا ساقلىنىپ قالغان بەزى ئادەتلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئەپسانە - رىۋايەت شەكلىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئۇغۇزنامە» دە «ئوغۇزخاننىڭ كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆسكەن بىر تۇپ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا ئولتۇرغان ئىنتايىن ساھىپجامال، كۆزى ئاسمانىدەك كۆك، چېچى ئېقىن سۇدەك، چىشى ئۇنچىدەك، كىشىلەر ئۇنى كۆرسە، ئاھ، ئاھ جانىنى ئالىدىكەن» دېگۈدەك گۈزەل بىر قىزنى ئۆز تىكاھىغا ئالغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ: ㉑ ھازىر تۇرمۇشىمىزدا، چىرايلىق، چاچلىق، بولۇپمۇ ئۇزۇن چاچلىق قىزلار سۇمبۇلچاچ، بوستانچاچ ..... دەپ تەرىپلىنىدۇ. ئوغۇزخان نىكاھىغا ئالغان دەرەخ كاۋىكىدىكى قىزمۇ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەرەخ كاۋىكىدىن چىققانلىقى ئۈچۈن سۇمبۇلچاچلىق ئاي پەرى قىز بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى دەرەخ سۇدا ئۆسىدۇ. سۇ پاكلىقنىڭ سىمۋولى، شۇنداقلا ھاياتلىقنىڭ بۇلىقى، سۇ بويىدىكى دەرەخنىڭ تاللىرى خۇددى تال - تال چاچلارەك ساڭگىلاپ تۇرىدۇ. شۇڭا دەرەخلەر تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى دەۋرلىرىدە ئىلاھىي ئانىلارنىڭ سىمۋولى (يەنى تۇغۇلۇش،

تۆرىلىشىنىڭ ئانىسى) بولۇپلا قالماستىن، يەلكى ئايالىلار گۈزەللىكىنىڭ ئېستېتىك مەنبەسى ۋە گۈزەللەرنىڭ سىمۋولى بولۇشىمۇ تەبىئىي. دېمەك، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىدىكى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنى قەدىمكى ئەجدادلار تۆرمۇشىدىكى دەرەخكە چوقۇنىدىغان ئانىمىزملىق ئېتىقادائىي ئالەم قارىشى ئاساسىدىكى ئېستېتىك ئالقا ئەتىجەسىدە بارلىققا كەلگەن دەپ ھۆكۈم قىلىش ئەقىلگە مۇۋاپىق.

قەدىمكى دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن ھەر خىل ئەسەرلەردىمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇقەددەس دەرەخلەرگە باغلاپ رىۋايەت قىلىشقان. مەسىلەن، XII ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاغلىق پارس تارىخچىسى جۇۋەينى ئۆزىنىڭ «تارىخىي جاھانكۈشاي» ناملىق ئىلمىي ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىككى تۈپ دەرەخكە باغلاپ ھېكايە قىلىدۇ. ㉒ مەشھۇر تارىخچى رەشىددىن «ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ مەشھۇرخانى بۆكۈخاننىڭ دەرەختىن تۇغۇلغان دەپ قارىشىدۇ» دەپ يازغان. ئىتالىيىلىك ساياھەتچى ماركوپولومۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق بالدۇرقى خانىي دەرەختىن تۇغۇلغان دېگەن رىۋايەتنى خاتىرىلەپ ئۆتكەن. «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دېگەن ئەسەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ دەرەختىن تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدىكى بىر رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. «ئېدىقۇت خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» دىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى دەرەخكە باغلاپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ㉓

يازما ماتېرىياللاردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەرەخ ئېتىقادچىلىقىغا دائىر مەلۇماتلارنى ھازىر خەلقىمىز ئىچىدىنمۇ ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، خەلقىمىز ھويلا - ئارام، ئۆي - جاي سالغاندا ئالدى بىلەن جىرىم تىكىپ، ئورمان بىنا قىلىدۇ، باغ بەرپا قىلىدۇ. كۆكلەپ تۇرغان دەرەخلەرگە كىر - قات يېيىشنى يامان بولىدىغان ئىش دەپ قارايدۇ. دەرەخلەرنى سۇندۇرۇش، شاخلىرىنى قايرىپ ئۈشتۈشنى يامان كۆرىدۇ. ئادىراسمان، ئارچا ياغاچلىرىدا ئىسرىق سىلىپ كېسەللەرگە شىپالىق تىلەيدۇ. كېسەلگە شىپالىق تىلەش ئۈچۈن ئېتىلىدىغان «دەرۋاھ ئېشى» چوقۇ دەرەخلەرنىڭ تووئىلىرىگە قويۇپ قويۇلىدۇ. بالا يۈزى كۆرۈش ئارزۇسى بار ئايالىلار مۇئىلىك دەرەخنىڭ شېخىغا لاتا باغلاپ ئۇنىڭدىن پەرزەنت تىلەيدىغان ئادەت مەۋجۇت. ھازىرمۇ مەھمۇد قەشقىرىنىڭ مازىرىغا تاۋاپقا بارغان يەزى ئايالىلار ئالدى بىلەن «ھاي - ھاي تېرەك» كە تاۋاپ قىلىپ دەرەخ شاخلىرىغا ھەرخىل لاتا بوقۇچلىرىنى ئېسىپ قويۇشىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار قەبرى يالغۇز دەرەخنى كەسمەيدۇ. ھەتتا قەبرى دەرەخنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە ئات - ئۇلاقلىرىدىن چۈشۈپ شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈپ ئۆتىدۇ. ساۋاب بولىدۇ دەپ ھويلا ياكى ئىشىك ئالدىلىرىغا ئۇزۇمە دەرىخى تىكىدۇ. ئېرىق - ئۆستەك بويلىرىغا مەنزىرىسى گۈزەل بولسۇن دەپ سۆگەت قاتارلىق تاللىق دەرەخلەرنى تىكىپ قويىدۇ. ئۆسمۈر قىزلار سۆگەت تاللىرىدىن يالغان ئۆرۈمە چاچلارنى ياساپ ئۆزلىرىگە چاچ قىلىپ ئېسىشۇۋالىپ ئويناىدۇ. مانا بۇلار ئەجدادلىرىمىزدىكى دەرەخ ئېتىقادچىلىقنىڭ خەلقىمىز ئىچىدىكى ئىزنالىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئالەم قارىشى، ئېستېتىك ئاڭلىرى سىڭگەن.

شۇڭا بىز ئۇيغۇرلاردىكى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ ئانىمىزملىق دەۋرلەردە ئىلاھىي ئانىلار ۋە گۈزەل قىزلارنىڭ سىمۋولى بولغان دەرەخلەرنىڭ تاللىرىغا تەقلىد قىلىش ياكى ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ئاساسىدا كېلىپ چىققانلىقىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئىزچىل داۋاملىشىپ، بۈگۈنكى پارلاق مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئېسىل بىر نامايەندىسى بولۇپ قالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىمىز.

ئىزاھلار:

① دۇمن لىيەنچىن: «دېڭىلىلار، قانقىللار ۋە تېلىلار»، 1 - باب، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى

1988 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - باب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

③ بەنگۇ: «خەننامە»، 54 - جىلد، «لى گۇاڭ، مۇجيەننىڭ تەرجىمھالى» (ئۇيغۇرچە) 352 - بەت.

④ «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 6 - سانىدىكى سۇنجى ئەپەندىنىڭ ماقالىسى.

⑤ لىن گەن: «ھون تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1979 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 157 - بەت.

⑥ ماچاڭشۇ: «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار»، (خەنزۇچە) 71 - بەت.

⑦ سىماچەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، 110 - جىلد «ھونلار تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە) 391 - بەت.

⑧ ئوۋياڭ شيۇ: «يېڭى تاڭنامە» 80 - جىلد، «چاڭ شيەن بىڭگى چىڭ شيەننىڭ تەرجىمھالى» (خەنزۇچە).

⑨ ۋ. س. سولوخيېۋ: «تاجىكىستانىنىڭ جەنۇبىدىن يېڭى تېپىلغان تۈرك تاش ھەيكىلى (بالبال)»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى، يادنامىلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 1 - سانى.

⑩ ژاڭ مىڭجى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى بالبالىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 3 - سانى، 199 - بەت.

⑪⑫ لىۋ يىتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، (خەنزۇچە) 213 - بەت.

⑬ ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋەتۈرك خانلىقى»، (خەنزۇچە) 3 - بەت. دۇەن لىيەنچىن: «دىلار لىكلار، قانقىللار ۋەتېلىلار»، (خەنزۇچە) 553 - بەت.

⑭ژاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەريا سى بويىدىكى قەدىمكى قەۋرىستانلىقىنىڭ (گۈمبۇگۇ قەۋرىستانلىقى) قېزىۋېلىنىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات»، ش. ئۇ. ئا. ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى «تۇنجى نۇۋەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، (خەنزۇچە) 332 - بەت.

⑮.⑯.⑱ ئابدۇقەييۇم خوجا: «يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىدىن ئومۇمىي بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 2 - سانى.

⑰ ئەخمەت رىشىت، دولقۇن قەمبىرى: «تارىم ئارخېئولوگىيىسىدىكى بىر قېتىملىق زور تېپىلىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادنامىلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىللىق 1 - سانى، 5 - بەت.

⑲ ئابلىمىت روزى: «يەنە ئۇيغۇر تەسۋىرى سەنئىتىنىڭ مەزمۇنى ۋەئالاھىدىلىكىتوغرىسىدا»، «شىنجاڭ سەنەن داشۋىسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1987 - يىللىق 2 - سانى. 58 - 59 - بەتلەر.

⑳ ئابدۇكېرىم راخمان: «يېپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 4 - بەت.

㉑ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 44 - بەت.

㉒ جۇۋەينى: «تارىخى جاھانكۇشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 - كىتاب، 62 - 64 - بەتلەر.

㉓شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ30يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 458 - بەت.

ئۇغۇز داستانىدا تىلغا ئېلىنغان «قىنىات» ئۇغرىسىدا

تۇرسۇن ھوشۇر

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇغۇز داستانىدا تىلغا ئېلىنغان «قىنىات» دېگەن ھايۋاننىڭ ئېپسانىۋى ھايۋان ئەمەس، بەلكى قەدىمكى رېئال دۇنيادا بار بولغان ھايۋان ئىكەنلىكى ئىلمىي ئىسپاتلار بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت. ئۇيغۇرلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيانقى ئىجتىمائىي ھاياتىدا، ياشاش مۇھىتىنىڭ يەنى جۇغراپىيىلىك ئورنى، دىنىي ئېتىقادى، باشقا مىللەت - قەبىلىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، شۇ دەۋر ئىجتىمائىي ھاياتىنى (تۇرمۇشىنى) ئەكس ئەتتۈرىدىغان مول مەزمۇنلۇق مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يارىتىپ كەلدى. «ئوغۇز داستانى» ئەنەشۇ مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «ئوغۇز داستانى» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان تارىخىي داستان. بۇ داستاننىڭ بىر نەچچە خىل ژارىيانتى بار بولۇپ، بىرى، نەزمى ۋە نەسرى شەكىل ئارىلاش قوللىنىلغان، توتېمچىلىق، قىسمەن شامانىزم دەۋرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ژارىيانتى.① يەنە بىرى، ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تەراكىمە» ناملىق كىتابىدا ۋە XIV ئەسىردە ئۆتكەن پېرسىيىلىك تارىخشۇناس رەشىددىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدا ئۇچرايدىغان، پۈتۈنلەي ئىسلامىي تۈس ئالغان ژارىيانتىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ داستاننىڭ پۈتۈنلەي نەزمى شەكىلدە يېزىلغان، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا كىرىشىغا تارقىلىشقا باشلىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەنە بىر نۇسخىسىمۇ بار.②

ئۇغۇز داستانىنىڭ ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان نۇسخىلىرى ئىچىدە، تۇرپاندىن تېپىلغان، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بىر قەدەر قەدىمىي نۇسخىسى بولۇپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئۇنىڭدا توتېمچىلىق ئاساس قىلىنغاندىن باشقا، يەنە ئوغۇز داستانىنىڭ باشقا ژارىيانتلىرىدا كۆرۈلمەيدىغان، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بولغان نۇقتىلار بار. ئەنە شۇ نۇقتىلارنىڭ بىرى تاق مۈڭگۈزلۈك ۋەھشىي ھايۋان «قىنىات» تىن ئىبارەت.

ھازىرچە «ئوغۇز داستانى» ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتتا «قىنىات» ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. بەزىلەر بۇ ھەقتە توختىلىپ: «قىنىات - ئېپسانىۋى ھايۋان بولۇپ، بەزى ماتېرىياللاردا ئۇنى بىر مۈڭگۈزلۈك، تەلەتى

① گېلىك شىملىك، تۇرسۇن ئايۇپلار تەشىرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» گە قارالسۇن.

② «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ1993 - يىللىق 1 - سانىغا قارالسۇن.

قورقۇنۇچلۇق ۋەھشى ھايۋان دەپ ئىزاھلايدۇ»[1] دېسە، يەنە بەزىلەر «تاق‌مۈڭگۈزلۈك‌ھايۋان ...، بۇ سۆزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇقى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن‌مۇناسىۋەتلىك‌بارمۇ -يوق؟ »[2] دەيدۇ.

بۇ يەردىكى گەپ ئاساسلىق مەسىلە «قىئات» دېيىلگەن تاق مۈڭگۈزلۈك ھايۋاننىڭ رېئال دۇنيادا بولغان - بولمىغانلىقى مەسىلىسىدۇر. بۇ ھەقتە ئۇغۇز داستانىدىكى «قىئات» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۆلەكتە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇ، يىگىت بولدى، بۇ چاغدا، بۇ يەردە بىر چوڭ ئورمان بارئىدى، ئۇنىڭدا كۆپ دەريا - ئېقىنلار بارئىدى. بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۇرەتتى. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى، ئۇ مال - چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان ئىنتايىن ۋەھشىي بىر ھايۋان ئىدى، ئۇ ئەل - جامائەتكە زور جەۋرى - جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئۇغۇز خاقان بىر باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئوۋلىماقچى بولدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى. نەيزە، ئوق، يا ۋە قىلىچ، قالقان ئېلىپ ئالماندى. بىر بۇغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى تالنىڭ چۈنقى بىلەن دەرەققە باغلاپ قويۇپ كەتتى. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە، كۆردىكى، قىئات بۇغىنى ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ، ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن دەرەققە باغلاپ قويۇپ كەتتى. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە، كۆردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇ (ھېلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا، قىئات كېلىپ بېشىنى ئۇغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى. ئۇغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى ئۆلتۈردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى، ئۇ يەنە كەلگىنىدە كۆردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچ باغرىنى يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا بىلەن ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى، ئاندىن كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: «قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى» (بىر شۇڭقارنىڭ رەسمى سىزىلغان).

قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تۆمۈردەك قاتتىق بولسىمۇ، نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى، شۇڭقار قىئاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ، ئوقيايىم ئاخىرى ئۇنى ئۆلتۈردى. مانا بۇ قىئاتنىڭ تۇرقى (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان).[3] يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بۆلەكتىن، گەرچە «قىئات» ئىنتايىن ۋەھشىي ھايۋان بولسىمۇ، ئوغۇزنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت باتۇرلۇقىنى، شۇڭقار ئىنتايىن تېز ئۇچىدىغان قۇش بولسىمۇ، ئوغۇزنىڭ ئۇنى ئاتالمىغانلىقىدىن ئىبارەت مەرگەنلىكىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوغۇزنىڭ زامانىسىدا بۇغا، ئېيىق قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ۋەھشىي شۇڭقاردىن ئىبارەت قۇشنىڭمۇ بارلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. بۇغا، ئېيىق ۋە شۇڭقار بىزگە ئاڭ تونۇش بولغان ھايۋان ۋە قۇشلاردىن ئىبارەت. ئەندى، قىئات دېيىلگەن تاق مۈڭگۈزلۈك ھايۋانغا كەلسەك، ئۇ ۋەھشىي ھايۋان، ئەپسانىۋى ھايۋان دېيىلگەن. قىئات بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىنغان ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ ئەپسانىۋى بولماستىن، ھازىرقى رېئال دۇنيادا مەۋجۇت بولۇشى قىئاتنىڭ ئەپسانىۋى ھايۋان ئىكەنلىكىنى گۇمان قوزغايدۇ، بىز تۆۋەندە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىغان تاق مۈڭگۈزلۈك ھايۋانغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى كۆرۈپ باقايلى.

«سىخەي» نىڭ « 麟 - چىلىن» ماددىسىدا «چىلىن قەدىمكى زامان ئەپسانىلىرىدىكى بىر ھايۋاننىڭ نامى. ئۇنىڭ شەكلى بۇغىغا ئوخشايدۇ. مۈڭگۈزى بىر، پۇتۇن بەدىنى قاسراق بىلەن قاپلانغان. قۇيرۇقى كالىنىكىگە ئوخشايدۇ. كۆپىنچە بەخت - سائادەتنىڭ سىمۋولى قىلىنىدۇ»[4] دەپ ئىزاھلانغان. «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈگى» نىڭ جاندارلار قىسمىدا، ئۇيغۇرچە «قات»[5] خەنزۇچە «چىلىن» دېيىلىدىغان بىر ھايۋان نامى ئۇچرايدۇ. «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈگى» سىلىشتۇرما سۆزلۈك بولغاچقا، ئۇيغۇرچە «قات»، خەنزۇچە «چىلىن» دېيىلىدىغان ھايۋاننىڭ شەكلىنىڭ قانداقلىقىغا بىر نەرسە دېيىش تەس. ئەگەر «سىخەي» دىكى «چىلىن»

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» 140 - بەت.

② «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇز نامە» 65 - بەت.

③ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» 41 - 43 - بەتلەر.

④ خەنزۇچە ئۇچ تومлуق «سىخەي» 3 - توم، 4729 - بەت.

⑤ «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈگىسى» 39 - بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى. 1984 - يىل.

بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دېكى «چىلىن» پەقەت بىرلا خىل ھايۋاننىڭ نامىنى بىلدۈرسە، ئۇ ھالدا «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»دە تىلغا ئېلىنغان ھايۋانمۇ شەكلى بۇغىغا ئوخشايدىغان تاق مۈڭگۈزلۈك ھايۋان بولغان بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، ئوغۇز داستاندا تىلغا ئېلىنغان «قىئات» بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دە تىلغا ئېلىنغان «قات» نى ئوخشاش دەپ قاراشقا بولىدۇ. بىراق، ئوغۇز داستاندا تىلغا ئېلىنغان «قىئات» ئىنتايىن ۋەھشىي دەپ سۈرەتلەنگەن، «سىخەي» دېكى «چىلىن - قات» نىڭ خاراكتېرى بىرىلمەي «كۆپىنچە بەخت - سائادەتنىڭ سىمۋولى قىلىنىدۇ» دېيىلگەن.

بىز ھازىرچە بۇ ھايۋانلارنىڭ خاراكتېرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ پەقەت شەكلىگىلا قارىساق، ئوغۇز داستاندا «قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يېدى، ئۇ گەرچە تۆمۈردەك قاتتىق بولسىمۇ، نەيزەم ئۇنى ئۆلتۈردى» دېگەن سۆيەت سۆزى بار. بۇنى «سىخەي»نىڭ «چىلىن» مادداسىدىكى «پۇتۇن بەدىنى قاسراق بىلەن قاپلانغان» دېگەن سۆيەت سۆزى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئوغۇز داستانىدىكى قىئاتنىڭ رەسمى بىلەن سىخەيدە سۈرەتلەنگەن شەكلى بۇغىغا ئوخشايدىغان، مۈڭگۈزى بىر بولغان چىلىن - قاتنى سىلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بۇلار بىر - بىرىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ.

«خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر مەلۇمات بار: «بەلۇجىستاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، يەر شەكلى تەكشى بولۇپ، دەل - دەرەخلىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، دانلىق زىرائەتلىرى، مېۋە - چېۋە، كۆكتاتلىرى، يېمەك - ئىچمەك، ئۈي - ئىمارەتلىرى، بازارلىرى، پۇل ۋە ھەربىي قورال - ياراقلىرى، ئالتۇن - كۈمۈش، مەرۋايىتلىرى كەشمىرنىڭكىگە ئوخشايدۇ. لېكىن بۇلاردىن باشقا يەنە تاۋبا، شىر، كەركىدانلار بار.① بۇ مەلۇمات ئىچىدىكى «تاۋبا» شۇ كىتابنىڭ ئۆزىدە: «تاۋبا (桃拔) ئەپسانىۋى ھايۋان نامى، بۇغىسمان، قويرۇقى ئۆزۈن بولۇپ، بىر مۈڭگۈزلۈكى تەڭرى بۇغا، ئىككى مۈڭگۈزلۈكى خەيرى بۇغا دېيىلىدۇ»③ دەپ ئىزاھلانغان. بىراق، ئەجەپلىنەرلىك يېرى شۇكى، تاۋبا ئەپسانىۋى ھايۋان دېيىلگەن. تاۋبا بىلەن بىرگە نامى تىلغا ئېلىنغان شىر، كەركىدانلار بولسا، ھازىرمۇ مەۋجۇت ھايۋانلاردۇر، بۇنىڭدا سۈرەتلەنگەن بۇغىسمان، قويرۇقى ئۆزۈن، بىر مۈڭگۈزلۈك تاۋبانى ئوغۇز داستانىدىكى قىئاتنىڭ رەسمى بىلەن سېلىشتۇرغىنىمىزدا خېلى ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، ئاتاقلىق ئۈيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» نىدا «بۇلان» دېگەن ئىسىمنى ئىزاھلاپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇلان قىپچاق ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر خىل يوغان ۋەھشىي ھايۋان. كىشىلەر ئۇنى ئوۋلايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ئىنچى كاۋاك، ئاغزى ئاسمانغا قاراپ تۇرىدىغان بىر مۈڭگۈزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قار ۋە يامغۇر سۇيى يىغىلىپ قالىدۇ. چىشىسى چۆكسە ئەركىگى، ئەركىگى چۆكسە چىشىسى ئۇنىڭدىن سۇ ئىچىدۇ.» ③

بىز بۇ مەلۇماتتىكى ئەھۋال بىلەن ئوغۇز داستانىدىكى «ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى، ئۇ مال - چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان ئىنتايىن ۋەھشىي بىر ھايۋان ئىدى...» دېگەن قىسمىنى ۋە ئوغۇز داستانىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىكى قىئاتنىڭ رەسمىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بولان بىلەن ئوغۇز داستانىدىكى قىئاتنىڭ ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. بىزگە تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «بۇلان»نى ئەپسانىۋى ھايۋان دېمىگەن، ئەكسىچە، بۇ ھايۋاننىڭ ياشايدىغان ئورنى، شەكلى، تەبىئىتى قاتارلىقلارنى ئىنتايىن ئوچۇق سۈرەتلەپ بەرگەن.

بىز يۇقىرىدىكى تارىخىي مەلۇماتلاردىن «قىئات» دېيىلىدىغان ھايۋاننىڭ ئەپسانىۋى ھايۋان ياكى ئەپسانىۋى ھايۋان ئەمەسلىكى مەسىلىسىگە بىر قەدەر ئىنىق جاۋاب تاپالايمىز. يەنى «قىئات» دېيىلىدىغان تاق مۈڭگۈزلۈك، شەكلى بوغىغا ئوخشاپ كېتىدىغان، قويرۇقى ئۆزۈن، يوغان، ۋەھشىي ھايۋان قەدىمكى زامانلا رېئال دۇنيادا بولغان. ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى جەريانىدا ھەر خىل تەبىئىي ۋە غەيرىي تەبىئىي ئامىللار، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن نەسلى قۇرۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن..

---

① ②«خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى I»، «خەننامە» 12 - تۇم، 3889 - بەت.

③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - تۇم، 539 - بەت.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر ماۋارىپىي توغرىسىدا

چىمەن نەجمىدىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ماۋارىپى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلىدۇ.

قەدىمكى زامان تارىخ ماتېرىياللىرى ۋە تارىخىئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردا ئىسپاتلىنىشىچە، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئەڭ قىدىمكي يەرلىك خەلق قاڭقىللار، ئېگىز هارۋىلىقلار، هون، ياۋچى، تۈرك، چاڭ قاتارلىق ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، قاڭقىللار (ئۇلار دەسلەپتە «كۆشالار» (姑师)، كېيىن «قاڭقىلار» (车师)، دەپ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنغان) بۇ جايىنىڭ ئەسلى ئاهالىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ، كېيىنكى كۈنلەردە بۇلار ئوغۇز (乌古斯)، ۋۇخۇ (乌护)، ۋۇخې (乌纥) دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.①

مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە I ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاڭقىللار هۆكۈمرانلىقىدىكى قەبىلە ئىتتىپاقى ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى ئۇرخۇن ۋادىلىرىدا دىڭلىڭ (丁零) قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان؛ يەنە بىر قىسمى ئەسلىدىكى هۆكۈمران ئۇرۇق «قاڭقىل» (ئوغۇز) نامىنى ساقلاپ قېلىپ، قاڭقىل قەبىلە ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان.②

قاڭقىللار يىپەك يولىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ جاي ئۇزاق ۋاقىت خەن سۇلالىسى بىلەن هونلار توقۇنۇشۇپ كەلگەن مەركىزي جاي ئىدى. بۇ يەردە ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇش بولۇپ تۇرغاچقا، مىلادى 60 - يىلى بىر پۈتۈن قاڭقىل خانلىقى ئالدى قاڭقىل خانلىقى ۋە ئارقا قاڭقىل خانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئارقا قاڭقىل خانلىقى مىلادى 60 -يىلدىن مىلادى275 - يىللارغىچە (ياكى 460 - يىللارغىچە) هۆكۈم سۈرگەن، ئۇنىڭ پايتەختى قاغان بۆت شەهىرى ئىدى. ئالدى قاڭقىل خانلىقى مىلادى 60 - يىلدىن مىلادى 460 - يىلغىچە هۆكۈم سۈرگەن، ئۇنىڭ پايتەختى يارغۇل شەهىرى ئىدى، مىلادى 460 - يىلى ئاۋارلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئالدى قاڭقىل خانلىقىنى يوقىتىپ، قۇجۇ خانلىقىنى قۇرغان، بۇ خانلىق ئىككى ئەسىر هۆكۈم سۈرگەن مىلادى 480 - يىللارغا كەلگەندە، قۇجۇ خانلىقى ئېگىز هارۋىلىقلار خانلىقىغاقارىغان. مىلادى583 - يىلى قۇجۇ خانلىقى غەربىي تۈركلەرگە قارىغان. مىلادى 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قۇجۇدا غەربىي ئايماق مەهكىمىسىنى تەسىس قىلغان.

مىلادى 792 - يىلدىن باشلاپ قۇجۇغا تىبەتلەر بىر مەزگىل هۆكۈمرانلىق قىلغان. 840- يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، «866 -

يىلى موڭغۇل يايلىقىدىكى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر قىسىم ئاھالىلىرى بۇ جايغا كېلىپ كۆل تېكىنىنىڭ باشچىلىقىدا تىبەتلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، بەشبالىق ۋە تۇرپاندا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان». ③

بۇ دەۋرلەردە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپى تەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە سىستېمىلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. بىز بۇنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى مائارىپ ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مائارىپ دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ بايان قىلىمىز.

1. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى مائارىپى

تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئىنسانلار ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپىنى شەكىللەندۈرگەن. تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۇرۇقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆرپ - ئادىتى، قائىدە - يوسۇنلىرى، ئەخلاق - پەزىلىتى ھەم ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرى شەكىللەنگەن.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ھەرقانداق ئۇرۇق ئەزاسىنىڭ ئۆز ئۇرۇقىدىن ئايرىلىپ ياشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇرۇق ئەزالىرى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى، ئۇرۇقنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەم ئومۇمىي قائىدىلىرىگە قاتتىق بويسۇناتتى. ئۇرۇقنىڭ نىكاھقا ئائىت بەلگىلىمىلىرى، تەك تەقسىماتقا مۇناسىۋەتلىك پرىنسىپلىرى ۋە بەلگىلىمىلىرى، قانداشلىقنى ئاساس قىلغان ئۆچمەنلىك ياكى ئىناقلىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھەربىر ئۇرۇق ئەزاسى قەتئىي ئىتائەت قىلىشقا تېگىشلىك ئومۇمىي قائىدە ئىدى. بۇ خىل قائىدەۋە پرىنسىپلار ئۇرۇقلارنىڭ ياش - ئۆسمۈرلەرگە يېرىدىغان ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. چوڭلار ھېكايە ئېيتىش، ئەجدادلىرىنىڭ قەھرىمانلىقلىرىنى سۆزلەش ئارقىلىق بالىلارنىڭ ئەخلاقىي سەزگۈسىنى ئويغىتاتتى، بۇلار ئىپتىدائىي مائارىپنىڭ بىخى ئىدى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئىپتىدائىي يېزىق بارلىققا كەلدى. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قاتقىل ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ بولغان ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي يېزىق ئىزلىرى قاتقىللارتىنڭ ئۇرۇمچى ئۇلانبايدىكى قەبرىستانلىق خارابىسىدىن (2200 يىل ئىلگىرىكى) تېپىلغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملارغا ئاستى - ئۈستى ئۈچ بۇرجەك شەكىللىك رەسىم، يىلان باغرى رەسىم، روموا شەكىللىك رەسىملەر سىزىلغان. بۇلارنى يېزىقنىڭ ئېنىق بەلگىسى دېيىشكە بولمىسىمۇ، لېكىن ئەڭ دەسلەپكى يېزىقنىڭ بىخى دېيىشكە بولىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرى تارىختا، ئاساسلىقى، تۈرك - رونىك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، مانى يېزىقى ۋە براخمان يېزىقىدىن ئىبارەت تۆت خىل يېزىقنى قوللانغان.

تۇرپان رايونى مىلادىدىن ئىلگىرىكى غەرب - شەرق قاتنىشىنىڭ تۈگۈنى، شۇنداقلا يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى ئىدى. بۇ يەر ھەر خىل دىنلارنىڭ ئەركىن تارقىلىشى، ھەر خىل مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، ئولتۇراقلىشىشى، يەنە كۆچۈشى، ھەر خىل يېگى مەدەنىيەت ۋە يېگى ئېقىملارنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىدا مۇھىم بازا ئىدى. شۇڭا كېيىنكى ئالىملار بۇ يەرنى ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ «يەر ئاستى مۇزېيى» دەپ ئاتاشقان. پەقەتلا ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان يازما ماتېرىياللارنىڭ سانىغا قارىغاندا، ئۇ ئۇتتۇرا ئاسىيا بويىچە ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. يالغۇز قاراغوجا خارابىسىدىلا 2700 پارچىدىن ئارتۇق يازما ماتېرىياللار تېپىلغان. بۇ ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇ رايوننىڭ قوللۇق تۇرۇم دەۋرىدىكى مائارىپى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، مائارىپنىڭ مەزمۇنى مول، مەكتەپلەرنىڭ تۈرى كۆپ خىل ئىدى.

(1) ئوردا مەكتەپلىرى. قەدىمكى تۈرپان رايونىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتىنى خېلىلا تەرەققىي قىلغان، بىلىملىك، ئېقتىدارلىق كىشىلەر قەدىرلەنگەن ھەمدە دۆلەتنى باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغان. شۇڭا ئوردىدا مەخسۇس ئەمەلدارلارنى تەربىيىلەش ئورۇنلىرى قۇرۇلغان. بۇ يەردە تەربىيىلىنىپ لايىقەتلىك بولغانلار ھەرقايسى ھوقۇقلۇق ئورۇنلارنىڭ ئەمەلدارلىقىغا تەينىلەنگەن.

(2) ئىبادەتخانا يەكتەپلىرى. تۈرپان رايونى ھەر خىل دىنلارنىڭ ھەرقايسى جايلارغا تارقىلىشىدىكى ۋاستىلىك ئورۇنلارنىڭ بىرى بولغاچقا، ئىبادەتخانا مەكتەپلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى يۇقىرى بولغان. ئىبادەتخانىلاردا نۇرغۇن كىتابلار ساقلىناتتى، مۇدەررىس ۋە تالىپلار مۇتالىئە قىلىشاتتى. مۇشۇ دەۋردە ساقلىنىپ قالغان نىستۇرى دىنى ئەقىدىسى مەزمۇن قىلىنغان ئەسەرلەردىن «ئۇڭىلۇم»، «سانت گىئوزگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»؛ مانى دىنىغا ئالاقىدار ئەسەرلەردىن «ئىككى يىلتىزنوم»، «مانى دىنى مۇرتلىرىنىڭ توۋانامىسى»، «ئىبرق پۇتۇك»؛ زاراتۇستىرا (ئاتەشپەرەسلىك) ئەقىدىسىگە ئائىت ئەسەرلەردىن «ئەۋلىيا قەسىدىلىرى» قاتارلىقلار بار. ساقلانغان تارىخىي ئەسەرلەر ئىچىدە «ئوغۇزنامە» تېپىك ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(3) دىندىن خالىي مەكتەپلەر. ئەينى ۋاقىتتا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا بىلىملىكلەر بەك قەدىرلىنەتتى. شۇڭا تەربىيىلىگۈچىلەر «ئېلتەبىر» (eftebir) دەپ ھۆرمەتلىنەتتى. يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئىچىدىلا ئەمەس، ئوتتۇرا، تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر ئىچىدىمۇ بالىلارنى مەكتەپكە بېرىپ تەربىيىلەش كەيپىياتى كۈچ ئالغانىدى.

مەكتەپتە ساۋات چىقىرىش — خەت يېزىش، ئوقۇش ئاساسلىق ئوقۇتۇش مەزمۇنى بولۇپ، خەت يېزىش، ھەر خىل قول يازمىلارنى كۆچۈرۈش ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئىدى (تېپىلغان قېزىلمىلار ئىچىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەشق دەپتەرلىرىمۇ بار). ھېسابلاش ئىلمى، مۇنەججىملىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بىلىملىرى ئىدى. چۈنكى دېھقانچىلىق، سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى (دۇنياغا مەشھۇر كارىز قۇرۇلۇشى)، ئىبادەتخانىلارنى لايىھىلەش - ياساش، پادىشاھلارنىڭ قەبرىلىرىنى ياساش (مەشھۇر ئاستانە قەبرىستانلىقىنى ياساش)، جەسەتلەرنى قۇرۇق ساقلاش تېخنىكىلىرىدا بۇ پەنلەر بولمىسا بولمايتتى.

جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالە دەۋرىدىن كېيىن (مىلادى 490 - يىلدىن 640 - يىلغىچە)، ئىچكى رايونلاردىكى خەنزۇلار بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى مەدەنىي - ماارىپقا خەنزۇ مەدەنىيىتى بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن، بولۇپمۇ قۇجۇ خانلىقىنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇ مەدەنىيىتىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلغان. بۇ دەۋردە خەنزۇ ئەدەبىياتىنى قوشۇمچە ئۆگىنىش بىر خىل ھۆۋەسكە ئايلانغان. ئەينى ۋاقىتتىكى مەكتەپلەردە خەنزۇچە ئەسەرلەردىن «مۇھاكىمە ۋەبايان» (论语)، «ماۋچاك - ماۋخوك نەزمىلىرى» (毛诗)، «ۋاپانامە» (孝经) قاتارلىقلار يەرلىك تىلدا ئوقۇلۇپ ئوقۇتۇش مەزمۇنى تېخىمۇ بېيىتىلغانىدى. ④

2. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ماارىپى

مىلادى 840 - يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇ جايدىكى بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار جەنۇبقا كۆچۈپ قاتقىل ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىرلىكتە مەشھۇر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى، ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن مۇقىم ئولتۇراقلاشقان، شەھەر، يېزىنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ جېنى بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ماارىپى شۇنىڭدىن ئىتىبارەن يېڭى تارىخىي

دەۋرگە قەدەم قويدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريانىدا بىرقانچە خىل دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن زور بولغاچقا، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى، ماۋارىپ ئىشلىرى قويۇق بۇددا دىنى تۇسىنى ئالغاندى. بۇددا دىنىنىڭ ماخايانا مەزھىپىگە تەۋە بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە (يەنى خانلىق يىمىرىلگەنگە قەدەر) بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن. شۇڭا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە بۇددا دىنىغا كۆپرەك تايانغان، بۇددا دىنى جەمئىيەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ، ھەرقايسى ساھەلەرگە كەڭ - كۆلەمدە سىڭىپ كىرىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىياسىيسى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، ماۋارىپى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇددا دىنى ماۋارىپى مۇشۇ دەۋردىكى ماۋارىپىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى بولۇپ قالغان. بۇددا دىنىنىڭ «ھەممە كىشى نىرۋاناغا يېتەلەيدۇ» دېگەن تەلىماتى جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغىغان. شۇ سەۋەبتىن، جاي - جايلاردا كەڭ كۆلەمدە بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، مىك ئۇي، بۇتخانىلار سېلىنىپ، دىنىي پائالىيەتلەر ۋە تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلىنغان. بۇ ئىبادەتخانا، مىك ئۇيلەردە بۇت ھەيكەللىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ياسالغان، شەيخ - تالىپلار ناھايىتى كۆپ بولغان. بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن سىڭگىم ئىبادەتخانىسى، ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى ۋە يارغۇل قەدىمىي شەھىرى قاتارلىق جايلاردىكى ئىبادەتخانا خارابىلىرى ھازىرمۇ بار. سۇئالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچىلىككە كەلگەندە، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «بۇ يەردە ئەللىكتىن ئارتۇق بۇددا ئىبادەتخانىلىرى رايونى بولۇپ (گادەنچۇر نومى، (大藏经)، (تاڭ كۇيلىرى)، (唐韵)، (سۇترا (篇玉)، (سۆزلەر جەۋھىرى)، (音经) قاتارلىق كىتابلار ساقلىنىدۇ. كەن، كىشىلەر بۇ يەردە توپ - توپ بولۇپ ئىبادەت قىلىشىدىكەن». ⑤ لى جىڭۇيې تەرجىمە قىلغان «تۇرپان ئۇيغۇر، يېزىقىدا يېزىلغان ئىجتىمائىي ئىگىلىك توغرىسىدىكى تاللانما» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلغان) دېگەن كىتابتا: تۇرپان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىبادەتخانا aryadan (ئاريادان)، دىنىي خادىملار bas inšilawant (باسىن سىلاۋانت)، ياكى buyačurbsilawanti (بايانچۇر بسلاۋانتى)، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرغۇچىلار inulur — saz (ساز - ئەنۇلۇر) دەپ ئاتىلاتتى. دېيىلگەن. بۇ ماتېرىياللاردا يەنە saz un — (ساز - ئون) سۆزى بولۇپ، بۇ دىنىي رايون مەنسىنى بىلدۈرەتتى، بۇ ۋاڭ يەندې تىلغا ئالغان دىنىي رايون دېگەننىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش. بۇ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بىر تۈتاش مۇكەممەل قۇرۇلما ھالىتىدە بىر رايونىي شەكىللەندۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا ئىبادەتخانىلارنىڭ قۇرۇلۇشى ئۆلچەملىك بولۇپ، ناھايىتى ھەيۋەتلىك تۈس ئالغان. مەسىلەن، يارغۇل قەدىمىي شەھىرىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى شۇ شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى قۇرۇلۇشلارغا تەبىئىي ھالدا ئوخشىمايدۇ. 8 — 9 مېتر ئېگىزلىكتىكى سوقما تاملاردىن چەنزە تۈشۈكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىبادەتخانىلار تەربىيىلەنگۈچىلەرنىڭ بىلىم ئېلىش مەركىزىگە ئايلانغان. ئىبادەتخانىلاردا ئۇلار نوملارنى ئوقۇلۇق قىرائەت قىلىشاتتى. ئۇلار يەنە ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش، بۇددا يۆلىنىپ ئولتۇرۇش، دۇئا - تىلاۋەت قىلىش، سەجدە قىلىش قاتارلىق ئىبادەت قىلىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باراتتى. ئەمما بۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى نوقۇل دىنىي پائالىيەت بولماستىن، ۋاستىلىك بىلىم ئېلىش پائالىيىتى ئىدى.

ئىباده‌تخانا ماڤارىپىدا مۇنتىزم ئوقۇتۇشنى مەزمۇن قىلغان ۋە بىرلەككە كەلگەن تۈزۈم شەكىللەنمىگەن بولۇپ، بۇددا نوملىرى ئاساسلىق دەرس قىلىناتتى. چۈنكى ئۇ چاغدا بۇددا نوملىرى بارلىق بىلىمنىڭ مەنبەسى دەپ قارىلاتتى. شۇڭا شېيخلار بۇددا نوملىرىنىڭ پەلسەپىۋى قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۆز بىلىمىنى چوڭقۇرلاشتۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، لوگىكىلارمۇ ئوقۇتۇش مەزمۇنىغا كىرگۈزۈلگەنىدى. ئۇستازلار تالىپلارغا ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىتىشتە، مۇڕەككەپ بولغان سانسكرت تىلى بىلەن سۆزلىمەي، بەلكى ئاددىي يەرلىك تىلدا سۆزلەيتتى. ئوقۇتۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئۇستازلار سۆزلەش، تالىپلار يادلاش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بولسا، دەرسنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇرلاشقاندا مۇنازىرىلىشىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئوقۇتۇش تېخىمۇ جانلاندۇرۇلاتتى. ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى بېيىتىش، دەرسلىكنى تولۇقلاش ئۈچۈن، بۇددا نوملىرى كۆپلەپ تەرجىمە قىلىنغان. شىنجاڭ بۇددا ماڤارىپىنىڭ پەيدا بولۇشى دەپ ئاتالغان پورتىدىن (佛图登) (مىلادى232—340 - يىل) مىلادى 310 - يىللاردا (غەربىي جىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە) ، تۇرپاندىن لوياڭغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، ئۇ ئۇزۇن يىللار ماڤارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، 319 - يىلى ئىباده‌تخانا مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلغان، ھەر يىلى مەبلىغەت ئىچى ۋە سىرتىدىن مىڭلىغان ئوقۇغۇچىلار لوياڭغا توپلىنىپ ئۇنىڭ دەرسىنى ئاڭلىغان. ئۇ نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىپ دەرسلىك مەزمۇنىنى بېيىتقان، بىر تۈركۈم بۇددا ئۇلىمالىرىنى يېتىشتۈرگەن.

سىڭقۇ سەلىي تۇتۇڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاتاقلىق بۇددا ماڤارىپچىسى بولۇپ، ئۇ تەرجىمە قىلغان «ئالتۇن يارۇغ» ئەينى زامانىدىكى بۇددا ئەسەرلىرى ئىچىدە ئەڭ مۇقەددەس دەستۇر ھېسابلىنىاتتى. ئۇ يەنە «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابنىمۇ تەرجىمە قىلغان، ئۇ ئانا تىلدىن باشقا، يەنە ئەنەتكەك - سانسكرت تىلى، خەنزۇ تىلى، توخرى تىلى، تاڭغۇت تىلى، تىبەت تىلى قاتارلىق تىللارنىمۇ پىششىق بىلەتتى. بۇ دەۋردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ماڤارىپچى ۋە تىلشۇناسلاردىن ئاپرىنچۇر تىكسىن، كۆلتارقان، كىكى ئاسىخ تۇتۇڭ، چىسۇيا تۇتۇڭ، قالىم كەيشى، بۇيان قاياقال، كۇنچۇڭ، ئىدۇق - قۇت، سىلىخ تىكسىن، كىكى قۇرسا، چۇچۇ قاتارلىقلار ئۆتكەن. ئۇلار نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغان. مەسىلەن:

①«俱舍论» «ئابىدارامىا كۇشاۋاردى»
«Abihidharmakoxa»

②«妙法莲花经» «سادىدارما پۇنداريكا سۇترا»
«Kuan xi— in pusar»

③«华严经»
«بۇددا ۋاتام ساك ماخاۋاپۇلىيا سۇترا»
«lin hua qəqək üzəki itigə yarati iatli»

④«阿弥陀经» «ئامىتابا سۇترا»
«Abitakisutra»

⑤«阿含经» «ئاگاما سۇترا»
«Āgamas»

⑥«弥勒会见经» «ماترىي سىمىت»
«Maitirsimt»

بۇددا دىنى ئەقىدىسىدە، بىر نومۇر كۆچۈرۈش ياكى تەرجىمە قىلىش، يا بولمىسا بىر سۇترانى ئوقۇپ تاماملاش بىر خىل «بۇيانلىغ» يەنى ساۋابلىق ئىش ھېسابلىناتتى، بۇ، بۇددا ماڤارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك

رول ئويناغان. بۇ مەزگىلدە، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا قارىتا كەڭ كۆلەملىك تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش بۇددا مائارىپىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى ئىدى. مىللىي بايراملاردا ۋە يېڭى ئاينىڭ 15 - كۈنى (قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يىلنامىسى) ئەر - ئاياللار توپ - توپ بولۇپ ئىبادەتخانىلارغا بېرىپ توۋا قىلىش، دۇئا تىلاۋەت قىلىش، ھېكايە ئېيتىشىش، سۇرەتكە قاراپ تەپسىر قىلىش، دراما ئەسەرلىرىنى سۆزلەش، دىنىي ئەقىدىلەر ئۈستىدە بەس - مۇنازىرە قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى،⑥ بۇ خىل دىنىي پائالىيەتلەر نوقۇل ئىبادەتخانا پائالىيىتى بولماستىن، بەلكى ئۇ ساستايىاس (经论 sastayas) تەلىماتىنى پىشىق بىلىدىغانلارنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق تىل بىلەن قىلغان بايانلىرى بولغاچقا، ئاممىغا كەڭ كۆلەمدە تەلىم - تەربىيە بېرىش رولىنى ئويناپتتى.

قىسقىسى، بۇددا دىنى مائارىپى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇنىڭدىكى مەرتىۋىسىگە قارىماي ھەممە كىشىنى تەلىم - تەربىيە ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش، كەلگۈسى دۇنيادىكى بەخت - سائادەتتىن بەھرىمەن قىلىش ھەققىدىكى تەشەببۇسلار ھەرقايسى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئارزۇسىغا ماس كەلگەن. دېمەك، تۆۋەن تەبىقىدىكى ئەمگەكچىلەرنىي مەلۇم دەرىجىدە ئېتىبارغا ئېلىپ تەلىم تەربىيە ئوبيېكتلىرىنى كېڭەيتىش شۇ ۋاقىتتىكى مائارىپنىڭ مەلۇم ئىلغارلىق تەرىپى ھېسابلىنىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇددا دىنى مائارىپى لياۋ، سۇڭ، جىن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىپ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. كېيىنچە موڭغۇل ئىستىلاسى تەسىرى، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ سېڭىپ كىرىشى نەتىجىسىدە، بۇ رايوندىكى بۇددا دىنى مائارىپى تەدرىجىي ئاجىزلاپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىسلام ئىدېئولوگىيىسى مائارىپى ئىگىلىدى.

ئىزاھلار:

① سۆزىمىزدە: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى قاڭقىللار، ئوغۇزلار، ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتى»، «قەشقەر سەھەن شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 90 - يىل 10 - سان (خەنزۇچە).

②ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ نەشرى، 464-465 - بەتلەر.

③ ياپونىيىلىك ئالىمى تالبۇئ ئەپەندى يازغان «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى ئۈستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ خەنزۇچە نەشرى.

④ «شىمالىي سۇلالە تارىخى»، 97 -جىلد، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 18 - بەت.

⑤ «سۇڭ نامە»، «ئىدىقۇت تەزكىرىسى»، 14112 - بەت.

⑥ (Maitrisimit» A. Gabain «قالدۇقلىرى فوتوسۈرەت نوسخىسى)، 1957 - يىل نەشرى، 29 - بەت.

لۇغەت ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا

— ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، لۇغەتنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۇرلىرى، لۇغەت تۈزۈش پرىنسىپلىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ لۇغەتچىلىك ئەنئەنىسى، جۈملىدىن لۇغەتنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدىكى رولى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

لۇغەت ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى بىر مىللەتنىڭ سۆزلىشىدىغان تىلى، تىلنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى، بىر تىلدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى ئېلىپبە تەرتىپىگە سېلىپ ئەينى تىل ياكى باشقا بىر تىل بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان كىتاب دېگەندىن ئىبارەت. دېمەك، بىر تىلدىكى لېكسىكىلىق بايلىقلارنى توپلاپ، ئۇلارنى ئېلىپبە تەرتىپىگە سېلىپ، مەلۇم مەقسەت ئۈچۈن مەلۇم ئۇسۇلدا تۈزۈلىدىغان كىتاب لۇغەت دېيىلىدۇ.

ئىلىم - پەن كۈن ساناپ راۋاجلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، كىشىلەرنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان تەشنالىقىمۇ ئېشىپ بارماقتا. ھەرقانداق بىر ئادەم ۋاقىت ۋە زېھنىي كۈچىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن، ئىلىم - پەننىڭ ئازلا بىر قىسمىنى ئىگىلىيەلەيدۇ. لۇغەتلەردە بولسا باي بىلىم توپلانغان بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئۆزىگە كېرەكلىك تۈرلۈك بىلىملەرگە ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا لۇغەت كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش، ئۆگىنىش ۋە خىزمىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان قورال ۋە پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، لۇغەتنى بىلمىگە تەشنالارنىڭ ئۇستازى ۋە مەسلىھەتچىسى دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا دۇنيادا لۇغەتچىلىك ئىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، بولۇپمۇ ئىلىم - پەن ئىگىلەش، تىل ئۆگىنىش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى تۇرلۇك لۇغەتلەرگە بولغان تەلەپنى ئاشۇرماقتا.

لۇغەت — بىر مىللەتنىڭ ئىلىم - پەن تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەينەك. لۇغەت ئىلىم - پەن ساھەسىدە مۇھىم قورۇلۇشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇكەممەل بىر لۇغەتنىڭ بارلىققا كېلىشى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا زور ۋەقە بولۇپ سانىلىدۇ.

لۇغەتنىڭ قايسى بىر تۈرى بولسۇن، ئۇ مەلۇم بىر مەقسەت ۋە ئەھلىي ئېھتىياج ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈشتە تۆۋەندىكى ئىككى مەقسەتنى ئاساس قىلغان: بىرىنچى، پۈتكۈل تۈركىي

قەبىلىلەر تىلىدىكى سۆزلەرنى توپلاپ، ئۇلارنى سىستېمىغا سېلىش ئارقىلىق شۇ تىللارنى مەلۇم بىر يېزىق نورمىسىغا كەلتۈرۈش؛ تىل ساھەسىدىكى مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش. ئىككىنچى، تۈركىي تىللارنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى، گرامماتىكا، فونېتىكا ۋە سېمانتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق تۈركىي تىللارنىڭ «مۇقەددەس» ئەرەب تىلىدىن قېلىشمايدىغان تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش.

كىشىلەرنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھەر خىل تېپتىكى لۇغەتلەر تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، ئوخشىمىغان تىللارنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى، مەخسۇس بىلىملەر لۇغىتى، ھەر قايسى پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەجمى بىر قەدەر زور ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت ... دېگەندەك. ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت ئىلىم - پەننىڭ ھەممە ساھەسىدىكى ياكى ئايرىم ساھەسىدىكى بىلىملەرنى ئەتراپلىق بايان قىلىپ بېرىدىغان مۇكەممەل ئۇقۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ. شۇڭا كىشىلەر بۇ خىل لۇغەتنى «ئەتراپىدا تېمى يوق ئۇنۇۋېرسىتېت» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ.

لۇغەت تۈزۈشتە ئىلمىيلىك مەسىلىسى ناھايىتى مۇھىم. ئىلمىيلىك — لۇغەتنىڭ ئۆزۈن زامانغىچە ئۆز قىممىتىنى يوقاتماي مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. بەزىلەر ئىلمىيلىك بىلەن لۇغەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇستىدە توختالغاندا، بۇ مۇناسىۋەتنى ئاقسىل ماددىسى بىلەن جانلىقلار مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىپ: ئاقسىل ماددىسى بولمىسا، جانلىقلار بولمايدۇ، ئىلمىيلىك بولمايدىكەن، لۇغەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، قىممىتىنى يوقىتىپ قويىدۇ، دەيدۇ. بۇ ناھايىتى توغرا ئېيتىلغان سۆز.

لۇغەت كىشىلەرگە بىلىم بېرىدۇ، لېكىن قانداق ۋە قانچىلىك دەرىجىدە بىلىم بېرىش مەسىلىسى ناھايىتى مۇھىم. بىلىمنىڭ دائىرىسى ھەمدە ئۇنىڭ كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ئوخشىمىغان تۇر ۋە ھەجىمدىكى لۇغەتلەردە ئوخشاش بولمايدۇ. لېكىن لۇغەتتە زۆرۈر بىلىم كەم بولسا بولمايدۇ. بۇ لۇغەتتىن كۆتۈلىدىغان تەلەپ.

لۇغەت ئىلمىي كۆز قاراشقا، ئىلمىي ئۇسۇلغا ۋە ئىلمىي ماتېرىيالغا ئىگە بولغان بولىدۇ. لۇغەتنىڭ ئىلمىيلىكى كۆز قاراشتا ئىپادىلىنىدۇ. ئىلمىيلىكنىڭ يادروسى بىلىمنىڭ توغرا بولۇشىدا. ئوبېكتىپ ئەمەلىيەتنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلەيدىغان بىلىملا توغرا بىلىم بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆز قاراش ۋە ئۇسۇلنىڭ توغرا بولۇشى، ماتېرىيالنىڭ توغرا بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

لۇغەتنىڭ ئىستېمالچانلىقى مەسىلىسىمۇ مۇھىم. ئىستېمالچانلىق — لۇغەتنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەملەردىن بىرى. كىشىلەر بىر لۇغەتنى سېتىۋالغاندا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنى كۆزدە تۇتىدۇ، لۇغەتنىڭ ئۆزىگە ياخشى «ئۇستاز» بولۇشىنى ئويلايدۇ. شۇڭا لۇغەتتە كىتابخانلارغا ئېھتىياجلىق بىلىم كەم بولماسلىقى، قىيىن مەسىلىلەر يېشىپ بېرىلگەن بولۇشى لازىم.

لۇغەتلەرنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۈرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، لۇغەتلەرنىڭ تۈرى كۆپەيىپ بارماقتا. لۇغەت مەزمۇنى ۋە تۈزۈلۈشىگە قاراپ چوڭ جەھەتتىن «ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت»، «فىلولوگىيىلىك لۇغەت» (تىل لۇغىتى) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەزمۇن ۋە تۈزۈلۈش پرىنسىپى ئوخشاش بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئالدىغا قويغان مەقسىتى ۋە ئوبېكتى ئوخشاش بولمىغانلىقى، بۇ لۇغەتلەر بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئېيتايلى، ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەردە كونكرېت شەيئى ۋە ھادىسە، يەر - جاي ناملىرى، تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، خاس ئاتالغۇلار ۋە باشقىلار ئەتراپلىق بايان قىلىنىدۇ.

لۇغەتلەردە بولسا، سۆزلەرنىڭ ھەر خىل مەنىلىرى، مەنا پەرقلىرى ۋە مەنا ئۆزگىرىشلىرى؛ سۆزلەرنىڭ ئېتىمۇلوگىيىسى، دېئالېكتلىق خۇسۇسىيەتلەر، ئىملا نورمىلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. قىسقىسى، ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەر تېما جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ ۋە خىلمۇ خىل بولۇش بىلەن فىلولوگىيىلىك لۇغەتلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەر ماتېرىيالىنىڭ ھەجمىگە، بېرىلىدىغان ئىلمىي مەلۇماتنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىغا، مەلۇم بىر ئىلىم ساھەسى بىلەن چەكلەنگەنلىكىگە قاراپ تۈزلۈك شەكىل ۋە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. شۇ سەۋەبلىك، ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەر لۇغەتشۇناسلىقنىڭ بىۋاستە تەتقىقات ئوبيېكتى ئەمەس. لۇغەتشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق ئوبيېكتى، فىلولوگىيىلىك لۇغەتلەر. فىلولوگىيىلىك لۇغەتلەر بىر تىللىق، ئىككى تىللىق ۋە كۆپ تىللىق لۇغەت دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ.

بىر تىللىق لۇغەت بىرلا تىلنىڭ سۆز بايلىقى ئاساسىدا ئۆز مىللىتىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت، تارىخ لۇغىتى، ئىزاھلىق لۇغەت، دېئالېكتلار لۇغىتى، مەنداش سۆزلەر لۇغىتى، ئىملا لۇغىتى، چەتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتى، تۈراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى، تەلەپپۇز لۇغىتى، كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى، يەر - جاي ناملىرى لۇغىتى، قارمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى، ئاتالغۇلار لۇغىتى دېگەندەك لۇغەتلەر بىر تىللىق لۇغەت جۈملىسىگە كىرىدۇ. تۆۋەندە بۇلاردىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت. بۇ خىل لۇغەت بىر سۆزنىڭ دەسلەپكى مەنىسى بىلەن شەكلىنى، شۇ سۆزنىڭ كېيىنكى چىقىش تارىخىنى ھەمدە تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بولغان مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ خىل لۇغەتكە ئېتىمولوگىيىنى ئېتىقلانغان ياكى تەخمىنىي ئېتىقلانغان سۆزلەر كىرگۈزۈلىدۇ.

ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت مىللىي تىل تارىخىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت بىر مىللەتنىڭ تىل تارىخىنى، مەدەنىيەت تارىخىنى، جەمئىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خىل لۇغەت كۆپ ئىلمىي تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ، لۇغەتكە كىرگەن ھەربىر سۆزنىڭ ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولۇشى، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن توغرا تەبرلەنگەن بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتنى تۈزۈشتە، لېكسىكىلىق، سېمانتىكىلىق، فونېتىكىلىق - مورفولوگىيىلىك ئۇسۇللارغا ھەم تارىخىي ئېتنوگرافىيىلىك پاكىتلارغا مۇراجىئەت قىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتنى تۈزۈش ئىنتايىن مۇشكۈل ئەمگەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل لۇغەتنى تۈزۈش تىلشۇناسلىقتا ئارقىدا قالغان ساھە.

ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت تىلنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ قالماستىن، يەنە بىرنەچچە تىل ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇش ئاساسىدىمۇ تۈزۈلىدۇ. مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسەن، بۇ خىل لۇغەت «تارىخىي ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت»، «سېلىشتۇرما ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت» دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەردە بىر سۆزدە مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن قانداق ئۆزگىرىش بولغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئەرۋك. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا شاپتۇل، قارا ئۆرۈك، ئۆرۈكلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى. بۇ مېۋىلەر سۆزلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلەتتى. مەسىلەن، تۇلۇگ ئەرۋك (شاپتۇل). سارغ ئەرۋك (ئۆرۈك)، قارا ئەرۋك (قارا ئۆرۈك) دېگەندەك. دېمەك، «ئەرۋك» دېگەن بۇ سۆز قەدىمدە كەڭ مەنىدە

قوللىنىلغان بولسا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مەنىسى تارىيىپ پەقەت بىرلا مېۋىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان.

(2) زور. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كۆچ، قۇۋۋەت» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مۇشۇ «زور» سۆزى بىلەن «زورلۇق» (كۆچ ئىشلىتىش)، «زورلىماق» (مەجبۇرلىماق)، «زورۇقماق» (كۆچەنمەك)، «زورلۇق قىلماق» (كۆچ ئىشلەتمەك) دېگەندەك سۆزلەرنى ياساپ قوللانساقمۇ، لېكىن «زور» دېگەن سۆزنى پەقەت «چوڭ» دېگەن مەنىدىلا قوللانساقتىمىز.

(3) ساغلىق. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «سېغىلمىدىغان هايۋان» لارنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى. هازىر بۇ سۆزنىڭ مەنىسى تارىيىپ پەقەت «قوينىڭ چىشىنى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتنى تۈزۈش هەم ئىنچىكە هەم جاپالىق ئەمگەك بولغىنى ئۈچۈن، تۈركىي تىللار بويىچە هازىرغا قەدەر بىرەر ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت يارلىققا كەلگىنى يوق. مۇشۇنداق لۇغەتنى ئىشلەش ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرىنىڭ ئالدىدىكى مۇهىم ئىلمىي خىزمەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

2. تارىخ لۇغىتى. بۇ خىل لۇغەت تىلنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرىدىكى سۆز ـ ئىبارىلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. بۇ خىل لۇغەتنىڭ مەقسىتى: شۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېرىشتىن، شۇ سۆزلەردە قانداق ئۆزگىرىشلەر بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

تارىخ لۇغىتىگە سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپىي بىلەن ئەمەس، ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىكى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. سۆزلەر هازىرقى زامان تىلى بىلەن ئىزاهلىنىدۇ. بىر سۆزنىڭ ئىزاهى بەلكى بىرەر پارچە ئىلمىي ماقالە بىلەن تەڭ بولۇشى مۇمكىن. ئىزاهلانغان شۇ سۆز ئەڭ بالدۇر قايسى يادىكارلىقتا ئۇچرايدىغانلىقى، سۆز مەنىسىدە بولغان ئۆزگىرىش قايسى يادىكارلىقتا ئۇچرايدىغانلىقى؛ ئەگەر شۇ سۆز ئىستېمالدىن قالغان بولسا، ئەڭ ئاخىرقى قېتىم قايسى يادىكارلىقتا ئۇچرايدىغانلىقى، ... قاتارلىقلار ئېنىق تاپشۇرۇلىدۇ. بىر سۆزنىڭ شەكلى، ئوقۇلۇشى قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆزگىرىشلىرى تارىخىي ماتېرىياللار ئاساسىدا شەرهلىنىدۇ.

تارىخ لۇغىتىنى ئىشلەش — كۆپ ئىلمىي كۈچ تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە ئەمگەك. شۇڭا بۇ خىل لۇغەت كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(1) بارىق. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۆي ـ ۋاق» دېگەن جۈپ سۆزدىكى «ۋاق» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بارق» شەكلىدە ئىدى. كېيىنچە بۇ سۆزدىكى «ب» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشىغا ئالمىشىپ هەم «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ «ۋاق» شەكلىگە كەلگەن. بىزى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، كۆكتۈرك دەۋرىدىلا «ئەۋ» (ئۆي) ۋە «بارق» سۆزلىرى ئۇچرايتتى. لېكىن «ئەۋ» بىلەن «بارق» بىر نەرسە ئەمەس ئىدى. «ئەۋ» سۆزى «چېدىر ئۆي» نى بىلدۈرسە، «بارق» سۆزى تاملىرى تاشتىن قوپۇرۇلغان ئاددىي ئۆينى بىلدۈرەتتى. بىلگە قاغان ئابىدىسىدىمۇ بۇ سۆز «ئەۋ بارق» شەكلىدە ئۇچرايدۇ. بۇ سۆز «قۇتات غۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئەينى شەكىل ۋە ئەينى مەنىدە ئۇچرايدۇ.

(2) بالىق. «قەلئە ۋە شەهەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بۇ سۆز كۆكتۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان قەدىمكى سۆز. سىڭقۇسەلى «ئالتۇن ياۋۇق» نى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا « 城 » دېگەن خەتنى باشتىن ئاياق «بالىق» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇ سۆز «ئوغۇزنامە» دە «بالۇق» شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

(3) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «سۇ» سۆزى ئەسلىدە «سۇب» شەكلىدە ئىدى. بۇ سۆز كۆكتۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا ئۇچرايدۇ. كېيىنچە «ب» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشىغا ئالمىشىپ «سۇۋ» شەكلىگە كەلگەن. هازىر بىرمۇنچە تۈركىي

خەلقلەر «سۇۋ» شەكلىدە قوللانماقتا. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «سۇ» شەكلىدە قوللىنىلماقتا.

3. ئىزاھلىق لۇغەت. بىر تىللىق لۇغەتلەر ئىچىدە ئىستېمال قىممىتى ئەڭ يۇقىرى بولغىنى ئىزاھلىق لۇغەتتۇر. بۇ لۇغەتنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان مەقسىتى ئانا تىلدىكى سۆزلەرنى بىر - بىرلەپ ئىزاھلاپ، تىلدىن پايدىلانغۇچىلارنىڭ تىلدىن توغرا پايدىلىنىشىغا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت. ئىزاھلىق لۇغەت يالغۇز كىشىلەرنىڭ تىلدىن توغرا پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشىگە ياردەم بېرىپلا قالماستىن، يەنە ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتتە زور رول ئوينايدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەتنىڭ بىردىنبىر ۋەزىپىسى — ئىزاھلاش. شۇڭا ئىزاھنىڭ ئېنىق، توغرا، ئىخچام ۋە ئىلمىي بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇلار لۇغەتنىڭ سۈپىتىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ھالقا. ئىزاھنىڭ بولۇشىلا كۇپايە قىلمايدۇ، يەنە شۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى مىسال بىلەن كۆرسىتىلىدۇ، مىسال قانچە ئىخچام بولسا شۇنچە ياخشى، مىسالنىڭ ئېلىنغان ئورنى كۆرسىتىلىدۇ. سۆز مەنىسىنى ئىزاھلاش كۆپ كۇچ تەلەپ قىلىدىغان ئىنچىكە ئەمگەك. شۇنىڭ ئۈچۈن لۇغەت تۈزگۈچى ئېتىمولوگىيە، سېمانتىكا، گرامماتىكا قاتارلىق تىل ئىلىملىرىدىن ئوبدان خەۋەردار بولۇشى لازىم.

لۇغەتتە سۆز مەنىسىنى بەرگەندە، كۆچمە مەنە بىلەن كېڭەيگەن مەنە ئۆزىگە ئاساس بولغان مەنىدىن كېيىن بېرىلىدۇ، لۇغەتكە تۇپ سۆزلەر، ياسالما سۆزلەر، جۈپ سۆزلەر، بىرىككەن سۆزلەر، سۆز بىرىكمىلىرى، تۇراقلىق بىرىكمىلەردىن ئادەت سۆزلىرى، تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ئىدىئوملار، ماقال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلىدۇ. بىر سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمى ئىكەنلىكى، شۇ سۆزنىڭ قايسى تىلغا تەۋەلىكى، شۇ سۆزنىڭ قايسى ساھەگە خاسلىقى قىسقارتىلما سۆز بىلەن كۆرسىتىلىدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەت ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ. بىرى، تولۇق ئىزاھلىق لۇغەت بولۇپ، بۇنىڭغا بىر تىلنىڭ ھەممە لېكسىكىلىق بايلىقى كىرگۈزۈلگەن بولىدۇ. يەنە بىرى، ئەدەبىي تىلنىڭ سۆز بايلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) ساداق — يا ئوقنى سېلىپ بەلگە باغلىۋالىدىغان ياكى مۇرىگە ئېسىۋالىدىغان خالتا؛ ئوق خالتىسى.

(2) سۆگەل — بەدەنده، كۆپىنچە قول ياكى پۇتتا بولىدىغان قاتتىق يۇمىلاق ئۆسمە.

(3) تەبەسسۇم (ئەرەبچە) — يۈز، كۆز ۋە لەۋلەرنىڭ كۈلۈمسىرەش ھالىتى.

(4) تەمكىن (ئەرەبچە) — سالماق، ئېغىر-بېسىق.

(5) ئاينىماق — ئۆزگەرمەك؛ ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر ھالەتتىن باشقا بىر ھالەتكە كۆچۈشى.

4. دىئالېكتلار لۇغىتى. دىئالېكت ۋە شېۋە ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرى (فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراممىاتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر) بىلەن ئورتاق ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ. ئەدەبىي تىل مەلۇم بىر دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ، لېكىن ئۇ نورمىغا چۈشۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ، دىئالېكت - شېۋىلەر ئەدەبىي تىلغا بويسۇنىدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئەدەبىي تىل دىئالېكت - شېۋىلەرنى ھەرگىز چەتكە قاقمايدۇ، بەلكى ئۇلاردىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە تەركىبلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىدۇ.

دىئالېكتلار لۇغىتى مەخسۇس ئەملىي تەكشۈرۈشلەردىن كېيىن تۈزۈلىدۇ. بۇ خىل لۇغەت پەقەت تىل تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى خادىملار ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ، دىئالېكتلار لۇغىتى ئىككى خىل تۈزۈلىدۇ. بىرى، ئۇنىۋېرسال شەكىلدە تۈزۈلىدىغىنى. بۇنىڭغا ھەممە دىئالېكت رايونلىرىدىن سۆز ئېلىنىدۇ. يەنە بىرى، ئايرىم

بىر دىئالېكت ئاساسىدا ياكى ئايرىم بىر دىئالېكت رايونىدىكى شېۋىلەر ئارىسىدا تۇزۇلىدىغىنى. بۇنىڭغا شۇ دىئالېكت رايونىدىكى سۆزلەر ياكى ئايرىم بىر يەرنىڭ شېۋىلىرى كىرگۈزۈلىدۇ.

قايسى خىلدىكى دىئالېكت لۇغىتى بولسۇن، ئۇنىڭغا كىرگەن سۆزلەر ھازىرقى زامان تىلى بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ، بەزىلىرىگە مىسال كەلتۈرۈلىدۇ. لۇغەتكە كىرگەن سۆزلەر قايسى يەرنىڭ سۆزى ئىكەنلىكى تىرناق ئىچىدە قىسقارتىلما سۆز بىلەن (ت — تۈرپان دېگەندەك) كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئەلتەك (ت) — يېتىرقىنايدىغان.

(2) بارلىق (ت) — قول - ئىلكىدە بار، باي.

(3) بىدماق (ت) — كۆكۈل غەشلىكى، كۆكۈل بىئاراملىقى.

(4) تازا (ت) — چىقىم، خىراجەت.

(5) داردار (ت) — تالاش - تارتىش. م: بۇ ئىش نۇرغۇن داردار بىلەن ھەل بولدى.

(6) شەپشۈك (ت) — چېپىلغاق. م: شەپشۈك بالا.

(7) كۆرۈشمەك (ت) — ئۇنۇم بەرمەك، شىپا بولماق (دورا)

(8) گۆددەكگە (ت) — ئوكدىسىغا. م: گۆددەكگىسىگە يىقىلىپ چۈشتى.

5. مەنداش سۆزلەر لۇغىتى. مەنداش سۆزلەر لۇغىتى بىر تىللىق لۇغەتلەرنىڭ مۇھىم بىر تۈرى. بۇ لۇغەت تىلنىڭ لېكسىكىلىق - سېمانتىكىلىق بايلىقىنى، مەنىۋى تۈس جەھەتتىكى پەرقلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ لۇغەت تىلدىن پايدىلانغۇچىلارنىڭ مەنداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرنىڭ پەرقىنى بىلىپ ئىشلىتىشىگە ياردەم بېرىدۇ.

مەنداش سۆز دېگەنلىك مەنداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوخشاش دېگەنلىك ئەمەس. ئۇ سۆزلەرنىڭ بىر - بىرىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر ۋە ئىنچىكە مەنا پەرقى بولىدۇ. مەنداش سۆزلەر لۇغىتىدە مانا مۇشۇنداق پەرقنى كۆرسىتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئېيتايلى، «ھارماق» بىلەن «تالماق» سۆزلىرى بىر گۇرۇپپا مەنداش سۆز بولۇپ، ھەر ئىككىسى بەدەننىڭ سېزىمىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشىمايدۇ. «ھارماق» سۆزى پۈتۈن بەدەننىڭ سېزىمىنى بىلدۈرسە، «تالماق» سۆزى بەدەننىڭ مەلۇم قىسمىنىڭ سېزىمىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە «قاپارماق، چاۋۇرماق» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بەدەننىڭ مەلۇم يېرىدە قاپارتقۇ پەيدا بولغانلىقىنى بىلدۈرسىمۇ، ئەمما قاپارتقۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى ئوخشىمايدۇ. ئېيتايلى، «قاپارماق» سۆزى قاتتىق جىسىمنىڭ بەدەننىڭ مەلۇم بىر يېرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى بىلەن پەيدا بولغان قاپارتقۇنى بىلدۈرسە، «چاۋۇرماق» سۆزى قىزىق سۇيۇق جىسىمنىڭ بەدەننىڭ مەلۇم بىر يېرىنى كۆيدۈرۈشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان قاپارتقۇنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، مەنداش سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقى مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى؛ بىلدۈرگەن مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر - تېيىزلىقى، قارىتىلغان ئوبيېكت جەھەتتە ۋە ئىپادىلەنگەن تۈس جەھەتتە كۆرۈلىدۇ.

مەنداش سۆزلەر لۇغىتىدە يۇقىرىدەك ئىنچىكە پەرقلەر كۆرسىتىلگەندىلا، ئاندىن كىشىلەر تىلدىن توغرا پايدىلىنالايدۇ.

ئۇيغۇر تىلى بويىچە مەنداش سۆزلەر لۇغىتى ھازىرغىچە ئىشلەنگىنى يوق. بۇنى ئىشلەش ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرىنىڭ ئالدىدىكى يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىلەردىن بىرىدۇر.

6. تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى. تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى بىر تىللىق لۇغەتلەر ئىچىدە ئەڭ مۇھىملىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل لۇغەت بىر تىلغا خاس بولغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ئىدىئوم ۋە ماقال - تەمسىللەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. لۇغەتكە بىرىكمىلەر باش سۆز سۈپىتىدە ئېلىنىپ تەرتىپى بويىچە بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ.

شۇنداقلا مسالىنىڭ نەدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئاغزىنى تاتلىق قىلماق. بۇ، ئىشقا ئاشمايدىغان قۇرۇق خىيال بىلەن ئۆزىنى خوشال قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

(2) بېشى باغلاقلىق. بۇ، چاي ئىچكۈزۈپ قويۇلغان قىزلار ئۆچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ساتاۋاتقان بىر يىلدىن بېرى ھەر كۈنى دېگۈدەك ئەلچىلەر كېلىدىكەن، مومايى ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە بېشى باغلاقلىق، دەپ جاۋاب بېرىدىكەن (« ئۆتكەن كۈنلەر »)

(3) شاختىن ساختا قونماق. بۇ، بىر ئىشتىن ياكى بىر پىكىردىن ئاسانلا باشقا بىر ئىش ياكى پىكىرگە ئۆتۈۋېرىدىغان ئادەملەر ئۆچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن،

مەۋقەسى يوق، بېلى بوش، ئۇجمە كۆكۈل كىشىنىڭ، شاختىن شاختا قونغاچقا ساپاسى يوق ئىشىنىڭ. (گېزىتتىن)

تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ مەنىداشلىرى بار بولسا، بۇنىڭ ئالدىنقىسى ئىزاھلىنىپ، كېيىنكىسىنىڭ ئىزاھى ئالدىنقىسى ئىزاھقا قالدۇرۇلىدۇ.

تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتىنىڭ تۈزۈلۈشى ئىككى خىل بولۇشى مۇمكىن. بىرى، لۇغەت تەركىبىدىكى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ئىدىئوملار، ماقال - تەمسىلەردىن تەركىب تاپقان ئۇنتۇغۇسىز لۇغەت. يەنە بىرى، تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ مەلۇم تەركىبىي قىسمى ئاساسىدا تۈزۈلمىغانلىقى.

تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى ئەگەر ئىككى تىللىق تۈزۈلمىغان بولسا، ئۇلارنى ئىككىنچى تىلغا تەرجىمىسىنى قانداق بېرىش مەسىلىسىنى ئويلىشىش لازىم. بۇلارنىڭ تەرجىمىسىنى بېرىشتە ئۇ تەرجىمە قىلىنمىغان تىلنىڭ تەڭدىشىنى بېرىش لازىم، ئەگەر تەڭدىشى بولمىسا، مەزمۇنىنى تەرجىمە قىلىپ بېرىش لازىم. مەسىلەن:

(ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە)

باش يېرىلسا بۆرك ئىچىدە، قول سۇنسا يەڭ ئىچىدە 家丑不可外扬

ساداق لاچىن تۇغۇلمىدۇ 鸡窝里能飞出金凤凰

پاختىكى قوڭدا ئۇچماق 洋洋得意

(خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە)

秉性难移

سۇت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقار

挂羊头卖狗肉

قۇيرۇق كۆرسىتىپ ئۆپكە ساتماق

上午栽树，下午乘凉

ئۆچكىگە چىگىتنى بېرىپلا قۇيرۇقىنى سىلىماق يۇقىرىدا بىر تىللىق لۇغەتلەرنىڭ بىرنەچچە تۈرى ئوستىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى ئىككى تىللىق لۇغەتكە كەلسەك، بۇ خىل لۇغەت «تەرجىمە لۇغىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىككى تىللىق لۇغەتلەر بىر تىلنى ئىككىنچى بىر تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىشنى ئاساس قىلىدۇ. يەنى ئانا تىل بىرەر چەت تىلغا ياكى چەت تىل ئانا تىلغا تەرجىمە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئىككى تىللىق لۇغەت تىل ئۆگىنىش، تەرجىمە خىزمىتى ۋە ئىلىم - پەن ئىگىلەش جەھەتلەردە مۇھىم رولغا ئىگە. شۇنداقلا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقە ۋە خەلقئارادىكى مەدەنىي ئالاقىلارنى ئىلگىرى سۈرۈشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بۇ خىل لۇغەتكە تەرجىمە قىلىشقا بولىدىغان (تېگىشلىك) بارلىق سۆز - ئىبارىلەر كىرگۈزۈلۈپ، ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن كۆچمە مەنىسى ئىككىنچى بىر تىلغا توغرا، دەل بېرىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئىككى تىللىق لۇغەتنى تۈزۈش — ناھايىتى قىيىن بولغان ئىلمىي ئەمگەك. قىيىنچىلىق شۇ يەردىكى، بىر تىلغا خاس بولغان بىر سۆزنى ۋە ئۇنىڭ بارلىق مەنىلىرىنى ھەم بۇ مەنىلەرنىڭ جۈملىدىكى ئۆزگىرىشلىرىنى ئىككىنچى تىلغا تەرجىمىسىنى تولۇق بېرىش ئۈچۈن، لۇغەت تۈزگۈچىنىڭ ھەر ئىككى تىلنىڭ ئىنچىكە تەرەپلىرىنى بىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. چۈنكى، بىر

تىلغا خاس بىر سۆزنىڭ مەنىسىنى ئىككىنچى بىر تىلغا تەرجىمە قىلغاندا، بىرلا سۆز بىلەن بېرىش تەلەپنى قاندۇرالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككى تىللىق لۇغەتنى تۈزگەندە، تەرجىمە قىلىنغۇچى تىلدىكى ھەربىر سۆزنىڭ تولۇق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئانا تىلدىكى بارلىق سۆزلەر مۇمكىن قەدەر كۆرسىتىلىشى زۆرۈر.

(خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت)

ئادەم چاقىرماق 人叫 چاقىرماق(1)

قوي مەرىمەك 羊叫 مەرىمەك

ئىت ھاۋشىماق 狗叫 ھاۋشىماق

خوراز چىللىماق 鸡叫 چىللىماق

قۇش سايرىماق 鸟叫 سايرىماق

كالا مۆرىمەك 牛叫 مۆرىمەك

ئات كىشنىمەك 马叫 كىشنىمەك

ئېشەك ھاڭرىماق 驴叫 ھاڭرىماق

تاماق بۇيرۇتماق 叫饭 بۇيرۇتماق

تۇغۇلغان كۈن 生日 生(2) تۇغماق

ئۆمۈر بويى 一生 ئۆمۈر

ئوت قالماق 生火 قالماق

خام گۆش 生肉 خام

يات ئادەم 生人 يات

ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلماق 招生 ئوقۇغۇچى

(ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت)

(1) پىلتە 绳,火 پوچاقزا پىلتىسى 子捻爆竹

子剂 لەغمەن پىلتىسى 子剂面拉

桄,把 بىر پىلتە يىپ 线一把

(2) چاقماق I 闪电 چاقماق چاقماق 电闪

使用打火机 چاقماق ئىشلەتمەك 机打火

I 方格 چاقماق رەخت 布方格

(3) چىت I 篱笆 چىت تام 墙篱笆

I 花布 چىت كۆڭلەك 子花布裙

كۆپ تىللىق لۇغەتلەر بىر تىللىق لۇغەت، ئىككى تىللىق لۇغەتلەرگە قارىغاندا ئۇقەدەر راۋاج تاپمىغان. شۇڭا بۇ خىل لۇغەتلەر كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ. بۇ خىل لۇغەتنىڭ كەمچىلىكى شۇ يەردىكى، بۇ خىل لۇغەتلەردە بىر سۆزنىڭ كۆپ مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىككىنچى تىلدىكى ھەمە سۆزلەرنى بېرىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل لۇغەتلەرنى تۈزۈش ئىنتايىن قىيىن. بۇ خىل لۇغەتنى تۈزگۈچىلەر بىرقانچە خىل تىلنى پىششىق بىلىشى كېرەك.

ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا زور مەدەنىي يادىكارلىقلارنى يارىتقان. ئەنە شۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىرى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا غايەت زور ئورۇن تۇتىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ دۇنياغا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى. بۇ ئەسەر دۇنياغا كېلىشتىن ئىلگىرى تۈركىي تىللار تىلشۇناسلىقىدا، بولۇپمۇ لۇغەتچىلىك ساھەسىدە بۇنىڭغا ئوخشاش ئەسەر يوق ئىدى، بۇ ئەسەر باشقا دۆلەتلەرنىڭ مۇشۇ خىلدىكى لۇغەتلىرىدىن تۆت - بەش يۈز يىل بۇرۇن تۈزۈلگەن. شۇڭا بۇ ئەسەر تۈركىي تىللار لۇغەتشۇناسلىقى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلى توغرىسىدا تارىختا بىرىنچى بولۇپ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئالىم ئۆزىنىڭ بۇ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋۋال ئەملىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە ئەدەبىي تىلدىن باشقا ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا تۈركىي قەبىلە خەلقلىرىنىڭ لېكسىكىسىنى تىل ماتېرىيالى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ تىزىپ قويماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرىنىمۇ ئىلمىي يۇسۇندا تەكشۈرگەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئەڭ قىممەتلىك

يېرى شۇكى، ئاپتور بۇ ئەسەردە «خاقانىيە تىلى» نىڭ فونېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى ۋە لېكسىكىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركي خەلقلەر تىلىنىڭ فونېتىكا، گراماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ تەسۋىرلەپ بەرگەن.

ياۋروپادا تۈركي تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان، مۇجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلىشىپ كەتكەن. شۇڭاقمىچە كۆز قاراشلىرى مۇجمەل بولۇپ كەلگەن ئاتاغلىق تۈركولوگلارمۇ ئۆز چۈشەنچىلىرىنى روشەنلەشتۈرۈۋالغان.

سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا XIX ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا باشلانغاندى. XI ئەسىردىلا ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى سېلىشتۇرما تەتقىقاتنى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرگەن. ئاپتور ئۆز ئەسىردە تۈركي تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندىن سىرت، يەنە تۈركي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سېلىشتۇرغان.

ئاپتور لۇغەتنى تۈزۈشتە تىل ماتېرىياللىرىنى توپلاشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، ئۇلارنى زەتلەپ كىتاب ھالىغا كەلتۈرگەنگە قەدەر «خاقانىيە تىلى» دىن ئىبارەت ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىئايە قىلغان.

قىسقىسى، «تۈركي تىللار دىۋانى» XI ئەسىردە تۈركي خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىل ۋە مەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاج تاپقانلىقىنىڭ مەسئۇلى ۋە شاھىدى.

ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك ئۆزۈن تارىخقا ئىگە. يەنى ئىشەنچلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ تارىخ IX ئەسىرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇنىڭ تۆۋەندىكى بىرنەچچە پاكىت بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن.

1959 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگلىرى تۇرپان ناھىيىسى يالقۇنتاغ ئېتىكىدىكى سىڭگىم بۇددا خارابىلىقىدىن قەدىمكى خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەتنىڭ ئون نەچچە پارچە كەمتۈك ۋارىقىنى تاپقان. لۇغەتنىڭ بۇ پارچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇ تىلىنى تەتقىق قىلىشتا زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قازانغانلىقىنىڭ ماددىي ئىسپاتى. بۇ لۇغەت IX ئەسىردە تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچىنى تەتقىق قىلىشتا بۈنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماستىن، يەنە مىلادى XI ئەسىردە ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئىسلام دىنى شارائىتىدا تۈزۈپ چىققان «تۈركي تىللار دىۋانى»دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ئۇيغۇرلاردا بۇددا دىنى شارائىتىدا تۈزۈلگەن لۇغەتنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قىسقىچە سېلىشتۇرما لۇغىتى — «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى» ئىشلەنگەن. بۇ لۇغەتكە مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ سۆزلەر مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرپان ۋە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوللانغان قەدىمكى يېزىق ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. لۇغەتتە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرپان ۋە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى تىلى فونېتىكىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى، لېكسىكا جەھەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لۇغەت يالغۇز مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى ۋە شۇ چاغدىكى تۇرپان ۋە قۇمۇل شىۋىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئاساس بولۇپ قالماستىن، يەنە شۇ چاغدىكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىسىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈنمۇ مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ لۇغەتنىڭ ئىلمىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى.

XVII ئەسىردە چىنلۇق خانىنىڭ بۇيرۇقى ۋە

باش تەھرىرلىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (مانجۇچە، زاڭزۇچە، مۇڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە) تۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت بېيجىڭ خان سارىيىدا ساقلانغان كونا قولىيازما نۇسخىسىغا ئاساسەن مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن سۈرەتكە ئېلىش يولى بىلەن 1957 - يىل ئوچ توم قىلىپ نەشر قىلىندى.

بۇ لۇغەت ئاساسەن مانجۇلارنىڭ باشقا مىللەتلەر تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن. ئون سەككىز مىڭ سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ لۇغەت مەزمۇنغا باي بولۇپ، تارىخىي ۋە ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە. لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە قىسمىدا لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنىڭ بايلىقى، خىلمۇ خىللىقى، ئۇلارنىڭ سېمانتىكىلىق گۇرۇپپىلارغا دەل ۋە توغرا بۆلۈنۈشى، ئىملا نورمىسىنىڭ ئىزچىل ئىپادىلىنىشى — مانا بۇلار لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە قىسمىنى تۈزۈشكە قاتناشقۇچىلارنىڭ تىلدىن ناھايىتى ئوبدان خەۋەردار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

لۇغەتتىكى باي لېكسىكىلىق ماتېرىياللار يالغۇز ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرى ئۈچۈنلا ئەمەس، يەنە ئۇيغۇر تارىخچىلىرى، ئېتنوگرافلىرى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى قىممەتلىك تارىخىي مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

چەت ئەللەردىمۇ ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك لۇغەتلەر ئىشلەندى. بۇلاردىن تۆۋەندە بىرنەچچە لۇغەتنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

تۈركىيىلىك جافەر ئوغلى «تۈرپان تېكستلىرى» ئاساسىدا 7500 سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر لۇغىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر لۇغەت ئىشلەپ چىققان. بۇ لۇغەتتە قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ لۇغەت قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ مەنە ۋە شەكىل جەھەتتە قانداق ئۆزگىرىشلەر ياسىغانلىقىنى، شۇنداقلا سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى بىلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. ئېيتايلى.

بۇ لۇغەتتە «ئال» دېگەن سۆزگە «ھىلە، مىكىر» دېگەن مەنە بېرىلگەن. بۇنىڭدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالدا، ئالدامچى» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئەنە شۇ «ئال» سۆزى بىلەن ياسالغانلىقىنى كۆرىمىز. «ئاغ» دېگەن سۆزگە «ئىككى پۇت ئارىسىدىكى كەتلىك» دېگەن مەنە بېرىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز «ئىشتاننىڭ ئېغى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ مەنىسى ئوتتۇرىسىدا بىر ئورتاقلىق ۋە باغلىنىش بارلىقىنى كۆرىمىز. «قىنا» دېگەن سۆزگە «ئالبىغاي» دەپ مەنە بېرىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «قىنىخبر» دېگەن سۆزنىڭ «قىنا» دېگەن تومۇردىن ياسالغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. «قىز» دېگەن سۆزگە بىرقانچە مەنە بېرىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «قىزنىق، قىزغىن، قىزىتماق» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ «قىز» سۆزىدىن ياسالغانلىقىنى كۆرىمىز. دېمەك، بۇ لۇغەتنىڭ تىل تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىلمىي قىممىتى خېلى زور.

— ن. ئا. باسكاكوپ، د.م. ناسلوپ، بۇ. سۇنۇزاۋا، ئا. شەمىيەۋا، م. كەبىروۋ، ئەمىرنەجىپ قاتارلىق تىلشۇناسلار 30 - يىللاردىن 60 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا «ئۇيغۇرچە - رۇسچە»، «رۇسچە - ئۇيغۇرچە» لۇغەتلەردىن بىر مۇنچىسىنى ئىشلىدى. بۇ لۇغەتلەر تىل ئۆگىنىش، ئىلىم - پەن ئىگىلەش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەھەتلەردە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

دۆلىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، مەتبەئەچىلىك نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ ئۈچقاندەك راۋاج تېپىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات قەدىمىنى تېزلەتتى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ تەرەققىيات سۈرئىتى لۇغەتچىلىك ساھەسىدە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، لۇغەتنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە بىرنەچچە يۈز لۇغەت نەشر قىلىنىپ، جامائەتچىلىككە تەقدىم قىلىندى. ھازىر ھەرقايسى ساھەلەر بويىچە كەسپىي لۇغەتلەر داۋاملىق نەشر قىلىنماقتا.

خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ئۆستۈرۈش ئوغرىسىدا

ۋاڭ سۇمىي

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، خاراكتېرى، قانداق قىلغاندا خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ سۇپىتىنى ئۆستۈرگىلى بولىدىغانلىقى ۋە بۇ جەھەتتىكى بىرقانچە مۇھىم نۇقتا قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

خەنزۇ تىلى دەرسى رايونىمىزدىكى ئالىي، ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى چوقۇم ئوقۇشقا تېگىشلىك بولغان ئاساسىي دەرسلەرنىڭ بىرى. بۇ دەرس قورال دەرسى بولۇپ، باشقا دەرسلەرگە ئوخشاش ئاساسەن دەرسخانىدا مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ئوقۇتۇلىدۇ. شۇڭا، خەنزۇ تىلىنىڭ دەرسخانىدىكى ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ئۆستۈرۈش ناھايىتى مۇھىم.

مەن خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ، مائارىپ ئىلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش جەريانىدا ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرىم ۋە تەسىراتلىرىمنى ئۇستازلىرىم، كەسىپداشلىرىمنىڭ مۇھاكىمىسىگە سۇنۇپ، ئۇلار بىلەن ئورتاقلىشىش مەقسىتىدە بىرقانچە مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن. خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۆز كەسپى قىلغان ئوقۇتقۇچىلار تۆۋەندىكى بىرقانچە مۇھىم تەلەپنى ئورۇندىشى لازىم:

1. دەرس ئۆتۈش — ئوقۇتۇش سەنئىتىدىكى قايتا ئىجادىيەت.

بىزنىڭ ھازىرقى دەۋرىدىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىمىز ئاساسەن سۆز مەنىسىنى چۈشەندۈرۈش ← گراماتىكىسىنى چۈشەندۈرۈش ← تېكىستنى كىرىشتۈرۈپ سۆزلەش ← مەشق قىلدۇرۇش ← تاپشۇرۇق بېرىش ← تەرجىمىسىنى باشتىن ئاخىر سۆزلەپ بېرىشتىن، يەنى پۈتۈن جەريانىنى ئاساسەن ئوقۇتقۇچى سۆزلەپ بېرىش، ئوقۇغۇچىغا ئوقۇتۇشتىن ئىبارەت.

تىل ئىككى ياكى كۆپ تەرەپلىمە ئالماشتۇرۇش قورالى. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك فورمىلاشقان ئوقۇتۇش قورۇلمىسى ھازىرقى دەۋر ئوقۇتۇش تەلىپىنى قاندۇرالمايدۇ. بۇنداق ئۇسۇل داۋاملىشىۋېرىدىغان بولسا، ئوقۇغۇچىلار تەبىئىي ئۆگىنىش كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرەلمەيدۇ، مول بولغان تىل ئۆگىنىش مۇھىتىنى يارىتالمايدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆز ئەقلىنى ئەركىن جارى قىلدۇرۇشىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا بۇ خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تۆۋەندىكىدەك ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ.

1) ئوقۇتۇشتا مۇقىم ئۇسۇل بىلەن ماتېرىيالغىلا ئېسىلىۋالماسلىقنى تەشەببۇس قىلىش

لازىم.

هازىرقى زامان مائارىپ نەزەرىيىسى ئىجابىي ئۆگىنىش ۋە ئىجادىي ئوقۇتۇش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ھەقلىقىي تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتكەندە مۇقىم بىر خىل ئۆسۇلغىلا ئېسىلۋالماي، كونكرېت ئەھۋالغا ئاساسەن جانلىق، ئەپچىللىك بىلەن مۇۋاپىق ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرىنى تاللاپ، ئوقۇغۇچىلارنى جەلپ قىلىش ۋە تەبىئىي قىزىقتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈشىنى قولغا كەلتۈرۈدۇ.

بىزنىڭ ئوقۇتۇش ئوبيېكتىمىز شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئويغۇر ئوقۇغۇچىلار (ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قازاق، موڭغۇل ئوقۇغۇچىلارمۇ بار) بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىل ئۆگىنىش مۇھىتىدا پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تىل ساپاسىدىكى پەرقىمۇ ناھايىتى چوڭ. بۇ ھال خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا زور قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلمەكتە. شۇڭا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىدا قېلىپلاشقان بىر خىللا ئۆسۇل قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىل ئۆگىنىش سەۋىيىسىگە ئاساسەن ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن سەۋىيىدىكىلەرنى ئاساس قىلىش، خەنزۇ تىلى ئاساسى ياخشىلارنى تېكىستنى تەھلىل قىلىش، يىغىنچاقلاش، ھۆكۈم قىلىش، ئومۇملاشتۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشكە يېتەكلەش (ئىمكان قەدەر ئانا تىلنى ئىشلەتمەسلىكنى قولغا كەلتۈرۈش)، زېھنىنى ئاشۇرۇش جەھەتتە كۈچ چىقىرىشقا يېتەكلەش لازىم. خەنزۇ تىل ئاساسى ئادەتتىكىدەكلىرىگە خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىشنى مەشق قىلدۇرۇش، ئانا تىلنى ئىمكان قەدەر ئىشلەتمەسلىكنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم. يەنى بىر سىنىپتا بىر ۋاقىتتا ئوخشاش بولمىغان ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم. بولۇپمۇ «ئاڭلىق ئەھمىيەت» ئۇسۇلىنى ئاساس قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلى»نى ۋە تونۇشلىش ئۇسۇلىنىمۇ مۇۋاپىق قوللىنىش

لازىم.

ئەلۋەتتە بۇ خىل «جانلىق قوللىنىش» ئۇسۇلى خالىغانچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بولماستىن، بەلكى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەتراپلىق ماھارىتى بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان بىر ئالىي ئوقۇتۇش سەنئىتى. شۇڭا ئوقۇتقۇچى ئۆزۈن مۇددەتلىك ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئاندىن «جانلىق ئىشلىتىش» قابىلىيىتىنى ھازىرلىيالايدۇ.

ئوقۇتقۇچى يەنە ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆزى، چىرايى، ھەرىكىتى، يۈرۈش - تۇرۇشى ۋە بەزى ئىنچىكە ئىشلىرىغا ئاساسەن ئۇلارنىڭ پسىخىكىلىك ئىچكى دۇنياسىنى ئېنىق كۆزىتىپ، يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان «تەسادىپىي ئەھۋال» لارنى ئالدىن سېزىۋېلىپ، مۇناسىپ تەدبىر قوللىنىپ، ئوقۇتۇش ھالىتىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشى لازىم. ئوقۇغۇچىلاردىكى ھەر بىر ياخشى ئىپادىلەرنى بايقاپ ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەپ، ئىلغارلىرىنى ئۇلىغە قىلىپ ناچارلىرىنى يېتەكلەش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇتقۇچىنىڭ تەلىپى بويىچە دەرس ئۆزلەشتۈرۈشىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسكە بولغان قىزىقىشىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ زېھنىنى ئۇرغىتىپ، دەرسنى خۇشاللىق بىلەن ئاڭلايدىغان، خاتىرە قالدۇرىدىغان، ۋە ئۆتۈلگەن مەزمۇنلارنى ئۆز بىلىمىگە ئايلاندۇرالايدىغان قىلىش كېرەك.

2) ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى پىششىق بىلىش، يېڭى مەزمۇنلارنى تولۇقلاش، سۆزلەش بىلەن مەشق قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش لازىم.

خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ ئۆتۈپبرساللىقىدا يەنى بىر سائەتلىك دەرستىلا بىر ياكى بىرنەچچە خىل ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇنلىنىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئوقۇتقۇچى دەرسلىك مەزمۇنىنى پىششىق بىلىشى، مۇھىم نۇقتىنىڭ ئېنىق سىستېمىلىق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم. دەرس سۆزلىگەندە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىيەتكە ماسلاشتۇرۇپ، دەرس مەزمۇنىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېڭى ماتېرىيالنى تولۇقلاپ تۇرغاندىلا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ

بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىپ دەرس ئۆزلەشتۈرۈش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

دەرس ئۆتۈش جەريانىدا ئوقۇتۇش پروگراممىسى بىلەن ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى ئاساس قىلىشتىن سىرت، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بېرلەشتۈرۈپ، ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنىڭ مەزمۇنىنى مۇۋاپىق تولۇقلاپ تۈرۈش، يەنى دەرس تېكىستى ئىچىگە يېڭى - يېڭى مەزمۇنلارنى كىرگۈزۈش لازىم، بۇنداق قىلغاندا ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسكە بولغان چۈشەنچىسىنى ئاشۇرغىلى، بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي سەۋىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىش ئۇچۇن، ئاساسىي بىلىمنى دەرسخانىدا ئۆگىنىش، ئاساسىي ماھارەتنى ئېغىزدا مەشق قىلدۇرۇش، ئاساسىي نەزەرىيىنى يېزىپ مەشق قىلىشقا يېتەكلەش لازىم. كۆپ تەرەپلىمە بىلىملەرنى ئۆزئارا كېرىشتۈرۈپ سۆزلەش، ئوقۇغۇچىلارنى پىكىر قىلىشقا ئۇندەيدىغان ئۇنۇملۇق سوئاللارنى ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلىرى تۈزۈپ چىقىپ ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇن كەڭ ھەم بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان بىلىم ئېلىش شارائىتىنى يارىتىپ بېرىش كېرەك.

مەسىلەن: «تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسى» دېگەن دەرسنى ئۆتۈش ۋاقتىدا، ئوقۇغۇچىلار ئالدىن «دەرس مەزمۇنىنى كۆرۈپ چىقىشى» ئاندىن ئوقۇتقۇچى بىر قېتىم ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، ئۆگىنىشى ياخشى ۋە بىر قەدەر ياخشى ئوقۇغۇچىلاردىن تانزانىيەدىكى سالىنگات ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى خەرىتىدىن كۆرسىتىپ بېرىشنى ۋە تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھازىرلانغان شارائىتلارنى سۆزلەپ بېرىشنى، يەنە قانداق تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسىغا بارلىقى، تېكىستتە تونۇشتۇرۇلغان ھايۋاناتلاردىن باشقا يەنە قانداق ھايۋاناتلارنىڭ بارلىقى، نېمە ئۇچۇن ھايۋاناتلارنىڭ ھاۋانىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن قانۇنىيەتلىك ھالدا كۆچمەنلىقى، يەنە قانداق ھايۋانلاردا كۆچۈش ئەھۋالىنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقى، تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسى بىلەن سۈنئىي ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ قايسى جەھەتلەردىن پەرقلىنىدىغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار چۈشىنەلمىگەن خام سۆزلەرنى ۋە گراماتىكىلىق ھادىسىلەرنى سۆزلەپ چۈشەندۈرۈپ بەرسە بولىدۇ. ئۆگىنىشى بىر قەدەر ناچار ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا تېكىست مەزمۇنىغا ئاساسەن ئوڭايراق سوئاللارنى چىقىرىپ جاۋاب ئېلىش، كېرىشتۈرۈپ مەشق قىلدۇرۇش ئۈسۈلىنى قوللىنىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارغا ئىلھام بېرىش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزىگە سۆزلەتكۈزۈش، چۈشەندۈرگۈزۈش، ئۆزئارا مۇنازىرە قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ تېكىست مەزمۇنىنى ياخشى چۈشىنىشىگە، خام سۆزلەرنى پىششىق ئىگىلىشىگە ياردەم بەرگىلى بولىدۇ، ئۇندىن باشقا يەنە ھەر خىل تېمىدا تاپشۇرۇق ئىشلەشكە ئورۇنلاشتۇرۇش، مەسىلەن، «ھايۋاناتلار باغچىسى» دېگەن ماۋزۇدا ماقالە يېزىشنى تاپشۇرۇق بېرىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تۆۋەندىكى مەسىلىلەر بويىچە يېزىشنى تەلەپ قىلىش لازىم: ① سۈنئىي ھايۋاناتلار باغچىسى بىلەن تەبىئىي ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرەپلىرىنى تەسۋىرلەش (شەكلى ۋە مەزمۇنى جەھەتتىدىن تەسۋىرلەش) ② ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىلەن يېتەرسىزلىكىنى تەسۋىرلەش (ساياھەتچىلەرگە قايسى جەھەتتىن قولايلىق، خۇشاللىق، ھوزۇر ئېلىپ كېلىشى، شەھەر قىياپىتىگە قانداق تۆس قوشۇشى قاتارلىقلار) ③ ھايۋاناتلارنىڭ ئادەمگە كۆنۈش ھالىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ھايۋاناتلارغا بولغان تەسىراتىنى جانلىق ئىپادىلەش. ماقالە مەزمۇنى بىردەك بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدۇ. مەزمۇنى ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان بولۇشى، ئوقۇغۇچىلارنى ئۆز مەيلىچە ئەسلىتىش، تەسۋىرلىتىش لازىم.

3) ئوقۇتقۇچى ئۆز مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى

ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈپ تۇرۇشى كېرەك. خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىسى ئۆز خىزمىتىنى قىزغىن سۆيۈپلا قالماي، ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان كەسپىنى پىششىق بىلىشى، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈپ تۇرۇشى شەرت. دېمەك خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى پىششىق بىلگەندىن سىرت خەنزۇ مىللەتلىنىڭ مەدەنىيەت بىلىملىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ (ئۇيغۇر مىللەتلىنىڭ) مەدەنىيەت بىلىملىرى (تارىخ، جۇغراپىيە، سىياسىي، ئەدەبىيات، سەنئەت، قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىقلار) دىن خەۋەردا بولۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرەلەيدۇ، ئالىيجاناپ كەسىپ ئەخلاقىنى يېتىلدۈرەلەيدۇ، ئىجادچانلىق بىلەن دەرسلىكتىن پايدىلىنىپ، ئوخشاش بولمىغان تېما مەزمۇندىكى تېكىست مەزمۇنلىرىنى جانلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ.

4) ئوقۇتقۇچىنىڭ نۇتۇق قابىلىيىتى بولۇشى كېرەك.

ئامېرىكىلىق ئاتاقلىق مائارىپچى، ئاراتور مۇنداق دەيدۇ: «بىر ئادەمنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشىنىڭ 15 پىرسەنتى پەن - تېخنىكا بىلىملىرىگە، 85 پىرسەنتى ئىنسانىيەت قۇرۇلۇشى يەنى ئۆزىنىڭ پىكىر قابىلىيىتىنى بايان قىلىش، يېتەكلەش قابىلىيىتىگە ۋە باشقىلارنىڭ قىزغىنلىقىنى قوزغاش قابىلىيىتىگە باغلىق.» بۇ سۆز ھەقىقەتەنمۇ جايىدا ئېيتىلغان. غەرب دۆلەتلىرىدە، تىل (سۆز قابىلىيىتى)، ئېلېكترونلۇق مېڭە، ئامېرىكا دوللىرى ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ ئۈچ چوڭ قورالى دەپ ئاتالماقتا. بۇنىڭدىن سۆز قابىلىيىتىنىڭ ھەقىقەتەن مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىسىنىڭ سۆز قابىلىيىتىنىڭ ياخشى بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى سۆز قابىلىيىتى ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇشقا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، ئۆزىنىڭ خىزمەتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش - بولماسلىقىغىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ئىشلىرىدىن مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى بىلىم سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە كىشىنى قايىل قىلارلىق سۆزقابىلىيىتى ۋە ناتىقلىق سەنئىتى يۇقىرى بولغان كىشىلەردۇر. دېمەك، ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆز قابىلىيىتى يۇقىرى بولسا، ئۇنىڭ بىلىمى باشقىلار تەرىپىدىن ئاسان قوبۇل قىلىنىدۇ ھەم ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ، ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ ئۆزلۇكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ.

5) ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزى ئۆلچەملىك، ئاۋازى يېقىملىق بولۇشى كېرەك.

ئوقۇغۇچىلار قەلبىدىكى ئوقۇتقۇچى بىلىمىنىڭ مۇجەسسەملىرى، ئۇلار دائىم ئوقۇتقۇچىنى ئۆگىنىش نەمۇنىسى قىلىدۇ. شۇڭا، ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ سۆز ھەرىكىتىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەقلىد قىلىشى ئۈچۈن ئۆلچەملەشتۈرۈشى لازىم.

بۇنىڭدا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سۆزى ئۆلچەملىك، تەلەپپۇزى توغرا، سۆزى ئېنىق، جۈملىسى گرامماتىكىغا ئۇيغۇن، تىل خاتالىقى ۋە ئادەتلىنىپ قالغان يەرلىك شېۋە سۆزلىرى بولماسلىقى كېرەك. بولۇپمۇ جەمئىيەتتە ئېقىپ يۈرگەن قوپال سۆزلەرنى ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا سۆزلەپ قويماسلىقى، سۆز - ھەرىكەتلىرىدىن ئىلمىيلىكى چېقىپ تۇرۇشى كېرەك.

ئوقۇتقۇچى تىل جەھەتتىن ئۆلچەملىك بولۇپلا قالماي، تىل ۋە ئاۋازىنىڭ يېقىملىق بولۇشىغىمۇ دىققەت قىلىشى كېرەك. يەنى گەپ - سۆزى ئېنىق بولۇشى، سۆز ۋە ئاھاڭدا كەتكۈزۈپ قويماسلىقى، ئاۋازى سىلىق، جارانلىق بولۇشى، پىكرى ھېسسىياتلىق ئىپادىلىنىشى، ئاۋازى ھېسسىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشالىشى، گەپنىڭ بېشى بار، ئايىغى يوق بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشى كېرەك.

خەنزۇ تىلىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، بىر بوغۇم بىر خەت، ھەربىر خەتنىڭ سۆز مەنىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاھاڭى بولىدۇ. ھەربىر جۈملە

ئېگىز. پەس ئاھاڭلاردىن تۈزۈلىدۇ. شۇڭا سۆز جەددىي، ئاستا، نۆۋەتلەشتۈرۈلگەن دولقۇنسىمان، جارانلىق، خۇش ئاھاڭلار بىلەن ماسلاشتۇرۇلسا، يېقىملىق، گۈزەل ئاڭلىنىدۇ. شۇڭا، ئوقۇتقۇچى خەنزۇ تىلىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى كېرەك.

6) دەرسخانىدا ئىناق، خۇشخۇي كەيپىيات يارىتىش كېرەك.

دەرس ئۈستىدە ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىغا بېسىم ئىشلىتىدىغان، بىرەر ئوقۇغۇچىنىڭ «تەرتىپىنى بۇزۇشى بىلەن دەرسنى توختىتىپ ئۇنى باشقۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىدىغان، ئۆزىمۇ ئاچچىق يۈتۈپ ھەم ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ئەندىشىگە سېلىپ، دەرسخانا كەيپىياتىنى جىددىيلەشتۈرۈپ قويىدىغان ئەھۋاللاردىن ساقلىنىشى كېرەك. ئوقۇتۇشتا ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىناق ئۆگىنىش كەيپىياتى يارىتىش، ئوقۇغۇچىلارغا بېسىم ئىشلەتمەسلىك، باراۋەرلىك، ئۆزئارا ھۆرمەتلەش كەيپىياتى ئىچىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاش لازىم.

سوئال كۆپ بولۇش، ئورۇنسىز سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى تۈپەيلىدىن، ئوقۇغۇچىلارنى جىددىي كەيپىياتقا سېلىپ، ئۇلاردا مۇداپىئەگە ئۆتۈش ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش رۇيخۇسىنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلىنىش كېرەك، ئوقۇغۇچىلارغا خاتىرجەملىك ۋە كۆڭۈل ئازادىلىكى شارائىتى يارىتىش، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىمۇ ئىناقلىق ئاساسىدىكى ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە ئۆزئارا يارەملىشىش كەيپىياتىنى يارىتىش كېرەك.

2. ئوقۇتقۇچى سەۋرچان تەكشىغۇچىدىن بولۇشى لازىم

دەرس ئۈستىدە ئوقۇتقۇچى بىلىم بېرىش بىلەن بىرگە كۆپ ۋاقىتنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەشقىگە قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ خام سۆزلەرنى، تېكىستنى ئوقۇش، جۈملە تۈزۈش، تېكىستنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن سوئاللارغا جاۋاب بېرىش، تېكىست مەزمۇندىكى چوڭقۇر ئابزاسلارنى مۇنازىرىگە سېلىش، ئەملىيەتكە باغلىغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدۇرۇش ۋە شۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىچكى تىل بايلىقىنى ئېچىش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە ئۇنى تاشقى تىلغا ئايلاندۇرۇش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش، تەسۋىرلەش، سۆزلەش، يىغىنچاقلاش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش مەشقى ئېلىپ بارغاندا، ئوقۇتقۇچىنىڭ سەۋرچانلىق، زېرەكلىك بىلەن ئاڭلىشى ناھايىتى مۇھىم. دېمەك، باشقىلارنىڭ سۆزىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاشنىڭ رولى دەرس «ئۆتۈش» تىن قېلىشمايدۇ. شۇڭا، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سۆزىنى ئەستايىدىل پوزىتسىيىدە كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىشى، ئوقۇغۇچىنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ ئۆلچەملىك بولغان، بولمىغانلىقى، سۆزلەرنى توغرا ئىشلەتكەن، ئىشلەتمىگەنلىكى، تۈزگەن جۈملىلىرىنىڭ ساغلام بولغان - بولمىغانلىقى، ئانالىز قىلىش، ھۆكۈم چىقىرىش، ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق قابىلىيەتكە ئىگە بولغان - بولمىغانلىقىغا توغرا ھۆكۈم چىقىرىشى، خاتا جايلىرىنى ئوچۇق، سەممىيەتلىك بىلەن كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك. بىزنىڭ ئوقۇتۇش ئوبيېكتىمىزنىڭ كۆپ قىسمى يىراق، چەت رايونلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار- دۇر، ئۇ رايونلارنىڭ خەنزۇچە تىل ئىشلىتىش شارائىتى ياخشى بولمىغانلىقتىن، ئۇلار ئىنتايىن ناچار تەلەپپۇز بىلەن خاتا ھەتتا ئوڭ - تەتۇر سۆزلىگەن ھالەتتىمۇ، زېرىكمەستىن سەۋرچانلىق بىلەن ئاڭلاپ تۈزىتىش بېرىش، توغرا سۆزلىگەنلەرگە توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ، ئۇلارنى تېخىمۇ ياخشى ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇرۇش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھۆرمەتىگە، ئىشەنچىسىگە ۋە كۆڭۈل بېرىشىگە ئېرىشىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىغا يېقىنلىشىدۇ ھەم ئۆز دوستىدەك بىلىپ ئوقۇتقۇچىسىغا ئوي - پىكىرلىرىنى يۈرەكلىك ئىپادىلىيەلەيدۇ. چۈشەنمىگەن دەرسلىرىنى ئىككىلەنمەي سورىيالايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي ھالدا تىل ئىپادىلەش قابىلىيىتىنى ئۆزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ ھەم خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىدا مۆلچەرلىگەن ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىدا تۇتقان ئورنى

زەيتۇنە توختى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىدا تۇتقان ئورنى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

لى يۈەن①ۋە ئۇنىڭ ئوغلى لى شىمىن ئاقسۆڭەك بيۇروكراتلار گۇرۇھى سۇي سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مۇنتىزىملىق تارتىۋېلىپ، مىلادى 618 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنى قۇردى. بۇ فېئودالىق ھاكىمىيەت مىلادى 907- يىلغىچە 290 يىل ھۆكۈم سۈردى. تاڭ سۇلالىسى ئېلىمىز تارىخىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە تازا يۇكسەلگەن مەشھۇر فېئودالىق سۇلالىلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ بۇنداق گۈللىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشتا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت.

تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئىلگىرىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بىرمۇنچە قانۇنلارنى تۈزۈپ چىققان. ۋۇدي قانۇنى بۇ قانۇنلار ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر قانۇن بولۇپ، ئۇ مىلادى 624 - يىلى (ۋۇدىنىڭ 7 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى جەمئىيىتىنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ئاساسەن، كەيخۇاڭ قانۇنى ئۇلچەم قىلىپ تۈزۈپ چىقىلغان، ئۇ 12 باب 500 ماددىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ 6- جىلدىدا: «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدي يىللىرىدا كەيخۇاڭ قانۇنىنىڭ باب، ماددىلىرىنى ئۇلچەم قىلىپ قانۇن تۈزۈپ چىقىش تەۋسىيە قىلىنغان» دېيىلگەن. بۇ، ۋۇدي قانۇنىنىڭ كەيخۇاڭ قانۇنىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تاڭ تەيزۇڭ — لى شىمىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ، قانۇن چىقىرىش ئىشلىرى كۆچەيتىلگەن. ئۇ جاڭسۇنۇۋۇجى ۋە فاڭ شۇنلىن قاتارلىق كىشىلەرگە ۋۇدي قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى تاپشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن جېنگۇەنتىڭ 11 - يىلى «جېنگۇەن قانۇنى» تۈزۈپ چىقىلغان، ئۇ يەنىلا 12 باب 500 ماددىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «كونا تاڭنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: جېنگۇەن قانۇنىدا «سۇي سۇلالىسىنىڭ قانۇنىغا قارىغاندا، ئۇلۇم جازاسىغا دائىر ماددىلاردىن 92 ماددا قىسقارتىلدى، سۇرگۈن قىلىش ۋە قاماق

① لى يۈەن — شەنشى، مەنشى، گەنسۇ ئەتراپلىرىدا پاشقان چوڭ فېئودال.

جازاسىغا دائىر ماددىلاردىن 71 ماددا قىسقارتىلدى. جىنايى ئىشلار قانۇنىدا ئەيىبلىدارلار جازاغا تارتىلسا، ئۇلارنىڭ ئىسمى رويخەتتىن چىقىرىپ تاشلىنىپ، ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. (ۋۇدى) قانۇنىنىڭ كىرەكسىز يەرلىرى چىقىرىپ تاشلاندى. ئېغىر جازا يېنىك جازاغا ئۆزگەرتىلدى». بۇ، جېنگۇەن قانۇنىنىڭ يەنىلا سوۋېت سوتلىنىسى كەيخۇاڭ قانۇنىنى ئۆرنەك قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنى، ئەمما ئۇنىڭدا ۋۇدي قانۇنىغا قارىغاندا خېلى كۆپ ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تاڭ گاۋزۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ تاڭ تەيزۇڭنىڭ «ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» پرىنسىپىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغان. ئۇنىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈشى بىلەن، جاڭسۇن ۋۇجى، لىنجى، يۈيجىنىڭ قاتارلىق كىشىلەر ۋۇدي، جېنگۇەن قانۇنلىرى ئاساسىدا 12 باب 502 ماددىلىق «يۈكخۇي قانۇنى» نى تۈزۈپ چىققان ۋە بۇ قانۇن يۈكخۇينىڭ 2- يىلى پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلانغان. يۈكخۇي قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىشتىكى پرىنسىپلارنىڭ روھىي ماھىيىتىنى ئايدىنكلاشتۇرۇش ئۈچۈن، يۈكخۇي قانۇنى ماددىسىدا، جۈملىدە، جۈملە ئىزاھلانغان. بۇ «شەرھ» دەپ، كېيىنكى دەۋرلەردە «تاڭ سۇلالىسىنى قانۇنىنىڭ شەرھىسى» دەپ ئاتالغان. «يۈكخۇي قانۇنى شەرھى» (تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ شەرھى) ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ «ئالتە قانۇنى» نىڭ ھازىرغىچە تولۇق ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقا قانۇنلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

«يۈكخۇي قانۇنى شەرھى» ئېلىمىزنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدىكى بىر قەدەر مۇكەممەل قانۇن بولۇپ، ئۇ چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەدلىيە تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭدەك ئېلىمىزنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدە كىنقتېساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەنلىكىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلىدۇر. «ئالتە قانۇن»، «باشقۇرۇش قانۇنى»، «مائارىپ قانۇنى» «قائىدە - يوسۇن قانۇنى»، «سىياسىي ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «كەسىپ ئىشلار قانۇنى» دىن ئىبارەت ئالتە قانۇننى كۆرسىتىدۇ.

سۇلالىسىنىڭ ئالتە قانۇنى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمىي مەمۇرىي ئىشا قانۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تۈزۈ چىقىلىشى فېئوداللىق قانۇن چىقىرىش تارىخ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئال قانۇنى تۈزۈلگەندىن كېيىن، مەمۇرىي قانۇ جىنايى ئىشلار قانۇنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل قانۇنغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلە جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدىلا ئىككى چوڭ قانۇ — جىنايى ئىشلار قانۇنى ۋە مەمۇرىي قانۇ پارلىقا كەلدى. دېمەك تاڭ سۇلالىسىنىڭ «ئال قانۇنى» نىڭ تۈزۈلۈشى ئېلىمىزدە فېئوداللى قانۇن - تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىشىگە قارا يۈزلەنگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ بۇ قانۇنلاردىن باشقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇ سىستېمىسىدا يەش جازا ئون قەبىھ جىنايەت سەككىزگە ئېتىبار بېرىشتەك بىرقانچە خىل قانۇنمۇ تۈزۈپ چىقىلغان. يەش جازا: دەرر ئۇرۇش، كالتەكلەش، قاماپ قويۇش، سۈرگۈ قىلىش ۋە ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت يەش جازانى كۆرسىتىدۇ. ئون قەبىھ جىنايەت، ئاساسلىقى پادىشاھنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ئاساسىغا ۋ فېئودال دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىگ بۇزۇلۇشتە دەخلى تەرۇز قىلىدىغان ھەرىكەتلەرگ قارىتىلغان. ئۇلار: (1) قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇش؛ (2) يوز ئۇرۇش؛ (3) ئاسىيلىق قىلىشقا ئۇرۇنۇش؛ (4) ئەشەددىي يامانلىق؛ (5) بولسىزلىق؛ (6) چوڭ ھورمەتسىزلىك؛ (7) ۋاپاسىزلىق ۋە ھازا تۇتماسلىق؛ (8) ئىناۋ بولماسلىق؛ (9) شەپقەتسىزلىك؛ (10) ئېچكە قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇشتىن ئىبارەت. سەككىزگە ئېتىبار بېرىش ۋېي قانۇنىدا ئوتتۇرىغ قويۇلغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى قانۇنىدا تېخىمۇ

مۇكەممەللەشتۇرۇلسەن. سەككىزگە ئېتىبار بېرىش فېئودال ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارنى قوغداش ھەققىدىكى قانۇن بولۇپ، ئۇ پادىشاھنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىغا ئېتىبار بېرىش، سادىق كىشىلەرگە خىزمەتچىلەرگە ئېتىبار بېرىش، دانىشمەنلەرگە ئېتىبار بېرىش، قابىلىيەتلىكلەرگە ئېتىبار بېرىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئېتىبار بېرىش، ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارغا ئېتىبار بېرىش، ئەمگەك سىكىدۈرگەنلەرگە ئېتىبار بېرىش، مېھمانلارغا ئېتىبار بېرىشتىن ئىبارەت.

ئېتىبار بېرىلمىدىغان كىشىلەر ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە تېگىشلىك جىنايەت ئۆتكۈزسەمۇ گۇناھىنى ئەملى بىلەن كەچۈرۈم قىلىشقا، گۇناھىنى پۈل بىلەن يۇيۇشقا بولاتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قەدەر مۇكەممەل قانۇن بولغاچقا، بۇ قانۇنلار كېيىنكى سۇلالىلەرنىڭ قانۇن چىقىرىش ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ ئۆرنەك بولغان. تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى ئېلىمىزنىڭ فېئودالىق قانۇن - تۈزۈم تەرەققىياتىدا ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن يول ئېچىشتەك رول ئوينىغان. مەسىلەن، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن، پەرمان، نىزاملىرى ئاساسىدا، شۇ دەۋرنىڭ ئەمەلىيىتىگە ماسلاشتۇرۇلغان ھالدا تۈزۈلگەن. يۈەن سۇلالىسىنىڭ «جىيۈەن يېڭى نىزامى»①نىڭ مەزمۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 12 بابلىق قانۇنى بىلەن ئوخشاش بولغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تۈزۈلگەن «بۈيۈك مىڭ سۇلالىسى قانۇنى» مۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرىنى ئاساس قىلغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى لى شىيەنجاڭ بۇ ھەقتە: «بۇگۈنكى كۈندىمۇ تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىنى ئاساس قىلىش كېرەك» دېگەن، مىڭ تەيزۇ②ئۇنىڭ سۆزىنى قوللىغان.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى چىڭ خاندانلىقىنىڭ قانۇن چىقىرىش ئىشلىرىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن. دېمەك، كېيىنكى سۇلالىلەردىكى سۇلالىسى قانۇنلىرىنى ئەينەن ئىشلەتكەنلەرمۇ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلەتكەنلەرمۇ بولغان.

تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى ئېلىمىزنىڭ فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا جۇڭخۇا قانۇن سىستېمىسىدىكى بىر نامايەندە بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئاسىيا قىتئەسىدىكى بەزى مەملىكەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئىران، ياپونىيە، چاۋشىيەن، ۋېيتنام قاتارلىق ئەللەرنىڭ قانۇن چىقىرىش ئىشلىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى دۇنيادىكى تۆت چوڭ قانۇن سىستېمىسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياپونىيە پادىشاھى داباۋنىڭ 1 - يىلى (مىلادى 761-يىلى) تۈزۈلگەن «داباۋ قانۇنى» ۋۇدى، جېنگۈەن، يۈڭخۇي قانۇنلىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن، بولۇپمۇ يۈڭخۇي قانۇنىنىڭ مەزمۇنلىرى ئۇنىڭغا كۆپرەك كېرىگۈزۈلگەن. «داباۋ قانۇنى» 6 قىسىم، 12 باب بولۇپ، بۇ قىسىم ۋە بابلارنىڭ نامى ۋە ئالدىن - كېيىنلىك تەرتىپى تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولغان، پەقەت بەزى ماددىلار يېڭىدىن قوشۇلغان، بەزى ماددىلار قىسقارتىلغان. چاۋشىيەنىنىڭ قانۇنىمۇ باب، ماددا جەھەتتە تاڭ سۇلالىسى قانۇنىغا ئوخشاش بولۇپلا قالماي، مەزمۇن جەھەتتىمۇ تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنى ئۆرنەك قىلغان.

تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە، ئۆزلىرىنىڭ قانۇنلىرىدا، خەلقنى ئەمەس تاپقۇزۇپ، خەلق ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى يېنىكلىتىش، سىنىپىي زىددىيەتنى پەسەيتىش، پۇقرالارنىڭ مالىمانچىلىقىنى كېيىن

---

① «جىيۈەن يېڭى نىزامى» — يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن گىلان قىلىنغان تۇنجى يازما قانۇن.

② مىڭ تەيزۇ — مىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى.

ئارام ئېلىۋېلىشىغا، ئۇيۇ - ماكانلىرىنى قايتا گۈللەندۈرۈشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت روھنى ئەكس ئەتتۈرۈگەن. تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بىر قەدەر مۇكەممەل قانۇن سىستېمىسىغا ئايلىنالمىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب شۇكى، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈملىرى قانۇن چىقىرىش ئىشىغا ئەھمىيەت بەرگەن. تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىن جېنگۈەننىڭ 2 - يىلى لى جى دېگەن ۋەزىرنىڭ: «ھەرقانداق ئىشتا چوقۇم تۈپ ئاساس بولۇشى كېرەك ... دۆلەت يۇقىرالارنىڭ ئاساس قىلىدۇ ... دۆلەت يولغا قويغان قانۇننىڭ كەڭ ۋە ئادىل بولۇشى تىنچ ۋەزىيەتتە ئەملگە ئاشىدۇ»، «يۇقىرالارنى ۋە دۆلەتنىڭ ئەمىن تاپقۇزۇش پادىشاھنىڭ ئىقتىدارىغا باغلىق، پادىشاھ يۇقىرالارغا پايدا يەتكۈزۈشى، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىشى، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشى، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا يۇقىرالار خۇشال بولىدۇ» دېگەن. مۇشۇنداق يېتەكچى ئىدىيىگە ئاساسەن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئەخلاقنى ئاساسىي ئورۇنغا، جازانى قوشۇمچە ئورۇنغا قويغان، قانۇننى ئادىلىلاشتۇرۇپ، جازانىڭ تۈرلىرىنى قىسقارتقان.

تەيزۇڭ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن، «ئۆلگەن ئادەمنى تىرىلدۈرۈش مۇمكىن ئەمەس، قانۇننىڭ كەڭ ۋە ئادىل بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك» دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە قانۇنىنىڭ ئىزچىللىقى ۋە مۇقىملىقىغا ئەھمىيەت بەرگەن. جېنگۈەننىڭ 11- يىلى تەيزۇڭ خان ئۆزىنىڭ ۋەزىرىنى: «ئەمىر- پەرمانلارنىڭ شەكلى مۇقىم بەلگىلەنمىسە، كىشىلەر ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ساختىپەزلىك كۆپىيىدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرغان.

تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى فېئودالىزىمنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى ۋە پادىشاھ ھوقۇقىنىڭ قوغداشنى يادرو قىلغان، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن مۇستەبىت تۈزۈمنىڭ ئىزچىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى قانۇن چىقىرىش ئەمەلىيىتى ۋە ئەدلىيە ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، بىرقانچە خىل جىنايى ئىشلار قانۇننىنى تۈزۈپ چىقىپ، جازالاش تۈزۈمى ۋە ئەدلىيە پرىنسىپلىرىنى ماددىلاشتۇرغان ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ مۇھىم تەرەپلىرى ئۈستىدە روشەن بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان. دېمەك، تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى ئېلىمىزنىڭ فېئودالىزىم جەمئىيىتىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك، ئەينى دەۋر ئۈچۈن بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان فېئودالىزىم قانۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ كېيىنكى دەۋرلەردە جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

دۇنيادىكى مىللەتلەر

ئۆمەر موللا

图卢人	تولۇلار	ھىندىستان
图皮人	تۇپىلار	برازىلىيە
图皮瓜拉尼人	تۇپى - گۇارانىلار	جەنۇبىي ئامېرىكا
图瓦人	تۇۋالار	سىبىرىيە، موڭغۇلىيە
突尼斯人	تۇنىسلار	تۇنىس
土阿莫土人	تۇئاموتۇلار	پولىنىزىيە
土布艾人	تۇبۇئەيلەر	پولىنىزىيە
土耳其人	تۇركلەر	تۇركىيە
土库曼人	تۇركمەنلەر	تۇركمەنستان
托巴人	توبالار	شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا
托贝洛人	توبېلولار	ھىندونېزىيە
托达人	تودالار	ھىندىستان
托尔特克人	تولتېكلار	مېكسىكا
托霍拉巴尔人	توخۇلابالار	مېكسىكا
托克劳人	توكېلاۋلار	پولىنىزىيە
托拉查人	توراجالار	ھىندونېزىيە
托拉克人	تولاكلار	ھىندونېزىيە
托米尼人	تومىنلار	ھىندونىزىيە
托斯克人	توسكلار	ئالبانىيە
托托纳克人	توتوناكلار	مېكسىكا
托亚拉人	توئالالار	ھىندونېزىيە

Journal of Xinjiang University (Philosophy and Social Sciences, Uygur Edition)
No. 3. 1995. (Total: No. 63)

Contents

Several Points about the Sense of Economic Lehal System ····· Fuzhaozhung (translatedby Akbar Husayin)
The successor of the Sogd people and Their Culture ····· Abduxukur Muhammad Imin
Some Points about the Editorial Work ····· Akbar Husayin
On Zunun Kadir ····· Azat Sultan
The Development about the Theory of Figure Images ····· Abdulla Muhammad
The Major Way to Develope the Socialistic Market is Cooperating and opening to the Foreign Countries ····· Hakim Zunun
About the Establishmeut of the Modrn Business System ····· Kulya
The Necessarty about the Perfect Making of the local Fconomic Laws and Regulations ····· Rixat Momun
Several Problems about the Administrative Compensation ····· Gulbahar Niyaz
The use of Equivocal Inference in Tudicial Praetice ····· Hasanjan turdi
The Guide Faetors of Early Marriage and the Preventire Measures about It ····· Hamra Muhammad
A Thorough Inquiry about the Uyghur Hair in Braids ····· Ahmad Sulayman
On the Word《Qi'at》Which Is Mentioned in "Oghuz Biography' ····· Tursun Hushur
On Gaochang Uyghur Education ····· Chiman Najmidin
About Dictionary and Its Significance ····· Ravaydulla Hamdulla
The Discussion on the Improvemeut of the Teaching Quality in Chinese Langnage ····· Wang sumei
The Law of Tang Dynasty and Its Position in the History of China Legal System ····· Zaytuna Tohti
The Ethnic Nationalities in the World ····· Omar Molla

主编：艾克拜尔·侯赛因
副主编：克尤木·库尔班

تۈزگۈچى: «شىنجاڭ داشۋسى ئىلمىي ژۇرنىلى»
تەھرىر بۆلۈمى

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ داشۋسى
شىنجاڭ داشۋسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۇيغۇرچە شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پوچتىخانىلار مۇشتېرى قوبۇل قىلىدۇ

شىنجاڭ داشۋسى ئىلمىي ژۇرنىلى

新疆大学学报
JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY
(哲学社会科学维文版)
季 刊
发行范围：公开发行

国际标准刊号：ISSN 1005—5878 خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى:
国内统一刊号：CN 65—1035/C مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:

بۇ ژۇرنال ئاشكارا تارقىتىلىدۇ. ۋاكالەت نومۇرى: 13—58
باھاسى: 2.00 يۈەن.

ISSN 1005-5878